Vatsayaniya Gautama Sutra Bhashyam

ZZ. a. 30.

3
1920

गौतमसूत्रन्यायभाष्यप्रारंभः ग्रंथसंख्या ३८७७

140767

श्रीगणेशायनमः स्नापयसिस्त्वबद्धांवाचंधेनुंमुदंश्रमिणां वंद्योसिधर्मधूर्वहवात्स्यायनयोसिवत्सलोवत्सः १ नावेत्यन्निहके
चिद्वत्सगेहकीदृशोन्यायः यदिवलेत्तेवात्स्यायननाभाषिष्यतेभवानेवं २ प्रमाणतोर्थप्रतिपत्तौप्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणंप्रमा
णमंतरेणनार्थप्रतिपत्तिः नार्थप्रतिपत्तिमंतरेणप्रवृत्तिसामार्थ्यंप्रमाणेनखल्वयंज्ञाताऽर्थमुपलभ्यतमर्थमभीप्सतिजिहासतिवा ॥
तस्येप्साजिहाप्रयुक्तस्यसमीहाप्रवृत्तिरित्युच्यते सामर्थ्यंपुनरस्याःफलेनाभिसंबंधः समीहमानस्तमर्थमभीप्सन्जिहासन्वात
मर्थमाप्नोतिजहातिवा अर्थस्तुसुखंसुखहेतुश्च दुःखंदुःखहेतुश्चसोयंप्रमाणार्थोऽपरिसंख्येयः प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येय
त्वात अर्थवतिचप्रमाणेप्रमाताप्रमेयंप्रमितिरित्यर्थवंतिभवंति कस्मात अन्यतमापायेऽर्थस्यानुपपत्तेः तत्रयस्येप्साजिहासा-
प्रयुक्तस्यप्रवृत्तिःसप्रमातासयेनार्थंप्रमिणोतितत्प्रमाणं योर्थःप्रमीयतेतत्प्रमेयं यदर्थविज्ञानंसाप्रमितिः चतसृषुचैवंविधास्व
र्थतत्वंपरिसमाप्यते किंपुनस्तत्वं सतश्चसद्भावोऽसतश्चासद्भावः सत्सदितिगृह्यमाणंयथाभूतमविपरीतंतत्वंभवति असच्चा
सदितिगृह्यमाणंयथाभूतमविपरीतंतत्वंभवति कथमुत्तरस्यप्रमाणेनोपलब्धिरिति असत्यमुपलभ्यमानेतदनुपलब्धेः प्रदीप
वत यथादर्शकेनदीपेनदृश्येगृह्यमाणेतदिवयन्नगृह्यतेतन्नास्तियद्यभविष्यदिदमिवव्यज्ञास्यतविज्ञानाभावान्नास्तीति तदे
वंसतःप्रकाशकंप्रमाणमसदपिप्रकाशयतीति तच्चखलुषोडशधाव्यूढमुपदेक्ष्यते तासांखल्वासांसद्विधानां प्रमाणप्रमेय
संशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानानांतत्वज्ञानान्निःयसाधिगमः
॥ निर्देशोयथावचनंविग्रहः चार्थेद्वंद्वःसमासः प्रमाणादीनांतत्वमितिशैषिकीषष्ठीतत्वस्यज्ञानंनिःश्रेयसस्याधिगमइतकर्मणि
षष्ठ्यौ एतावंतोविद्यमानार्थाः एषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः सोयमनवेनतंत्रार्थउद्दिष्टोवेदितव्यः आत्मादेःखलुप्रमेय
स्यतत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः तच्चैतदुत्तरसूत्रेणानूद्यतइति हेयंतस्यनिवर्तकंहानमात्यंतिकंतस्योपायोधिगंतव्य इत्येता
निचत्वार्यर्थपदानिसम्यक्बुध्वानिःश्रेयसमधिगच्छति तत्रसंशयादीनांपृथग्वचनमनर्थकं संशयादयोयथासंभवंप्रमाणेषुप्रमेयेषु
चांतर्भवंतोनव्यतिरिच्यंतइति सत्यमेतत इमास्तुधर्मार्थकाममोक्षाणांक्रमेणबोधिकाःचतस्रोविद्याःपृथक्प्रस्थानाःप्राणभृता
मनुग्रहायोपदिश्यंते यासांचतुर्थीयमान्वीक्षिकीन्यायविद्यातस्याःपृथक्प्रस्थानाःसंशयादयःपदार्थाःतेषांपृथग्वचनमंतरेणा

5
1920

BOMBAY

ध्यात्मविद्यामात्रमियंस्यात्यथोपनिषदः तस्मात्संशयादिभिःपदार्थैःपृथक्प्रस्थाप्यते तत्रनानुपलब्धेननिर्णीतेर्थेन्यायःप्रवर्तते
किंतर्हिसंशयितेर्थेयथोक्तविमृश्यपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणंनिर्णयइतिविमर्शःसंशयःपक्षप्रतिपक्षौन्यायप्रवृत्तिःअर्थावधा
रणंनिर्णयस्तत्वज्ञानमितिसचायंकिंस्विदितिवस्तुविमर्शमात्रमनवधारणंज्ञानंसंशयः प्रमेयेंतर्भवन्नेनमर्थंपृथगुच्यते अथ
प्रयोजनंयेनयुक्तःप्रवर्ततेतत्प्रयोजनं यमर्थमभीप्सन्जिहासन्वाकर्मारभते तेनानेनसर्वेप्राणिनःसर्वाणिकर्माणिसर्वाश्चवि
द्याव्याप्ताः तदाश्रयश्चन्यायःप्रवर्तते कःपुनरयंन्यायः प्रमाणैरर्थपरीक्षणंन्यायः प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानमन्वीक्षातयाप्र
वर्ततइत्यान्वीक्षिकीन्यायविद्यान्यायशास्त्रंयत्पुनरनुमानंप्रत्यक्षागमविरुद्धंन्यायाभासःसइति तत्रवादजल्पौसप्रयोजनौ
वितंडातुपरीक्ष्यते वितंडयाप्रवर्तमानोवैतंडिकःसप्रयोजनमनुयुक्तोयदिप्रतिपद्यतेसोस्यपक्षःसोस्यसिद्धांतइतिवैतंडिकत्वं
जहाति अथनप्रतिपद्यतेनायंलौकिकोनपरीक्षकइत्यापद्यते अथापिपरपक्षप्रतिषेधज्ञानंप्रयोजनंब्रवीति एतदपिताद्दृगे
वयोज्ञापयतियोजानातियच्चज्ञाप्यतेयच्चप्रतिपद्यतेयदितदावैतंडिकत्वंजहाति अथनप्रतिपद्यतेपरपक्षप्रतिषेधज्ञानंप्रयोजन
मित्येतदस्यवाक्यमनर्थकंभवति वाक्यसमूहश्चस्थापनाहीनोवितंडा तस्ययद्यभिधेयंप्रतिपद्यते सोस्यपक्षःस्थापनीयोभव
ति अथनप्रतिपद्यतेप्रलापमात्रमनर्थकंभवतिवितंडात्वंनिवर्ततइति अथदृष्टांतः प्रत्यक्षविषयोर्थः यत्रलौकिकपरीक्षका
णांदर्शनंनव्याहन्यते सचप्रमेयं तस्यपृथग्वचनंचतदाश्रयावनुमानागमौतस्मिन्सतीस्यातामनुमानागमावसतीचनस्यातां
तदाश्रयाचन्यायप्रवृत्तिः दृष्टांतविरोधेनचपरपक्षप्रतिषेधोवचनीयोभवति दृष्टांतसमाधिनाचस्वपक्षःसाधनीयोभवति नास्ति
कश्चदृष्टांतमभ्युपगच्छन्नास्तिकत्वंजहाति अनभ्युपगच्छन्किंसाधनःपरमुपालभेत निरुक्तेदृष्टांतेशक्यमभिधातुंसाध्यसा
धर्म्यात्तद्धर्मभावीदृष्टांतउदाहरणंतद्विपर्ययाद्विपरीतमिति अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानोऽर्थःसिद्धांतः सचप्रमेयं तस्यपृथग्वच
नेसत्सुसिद्धांतभेदेषुवादजल्पवितंडाःप्रवर्तंतेनातोऽन्यथेति साधनीयार्थस्ययावतिशब्दसमूहेसिद्धिः परिसमाप्यतेतस्य
पंचावयवाःप्रतिज्ञादयःसमूहमपेक्ष्यावयवाउच्यंते तेषुप्रमाणसमवायआगमःप्रतिज्ञाहेतुरनुमानंउदाहरणंप्रत्यक्षंउप
नयनमुपमानं सर्वेषामेकार्थसमवायेसामर्थ्यप्रदर्शनंनिगमनइति सोयंपरमोन्यायइति एतेनवादजल्पवितंडाःप्रवर्तंते

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

नातोन्यथेति तदाश्रया चेतत्वव्यवस्था तेचैते अवयवाः शब्दविशेषाः संतः प्रमेयेंतर्भूताएवमर्थं पृथगुच्यंतइति तर्कोनप्रमाणसंगृ
हीतोनप्रमाणांतरं प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्वज्ञानायकल्पतेतस्योदाहरणं किमिदंजन्मकृतकेनहेतुनानिर्वर्त्यतेआहोस्वि
दकृतकेनहेतुना अथाकस्मिकमिति एवमविज्ञातेर्थेकारणोपपत्त्याऊहः प्रवर्तते यदिकृतकेनहेतुनानिर्वर्त्यतेहेतूच्छेदादुपप
न्नोयंजन्मोच्छेदः अथाकृतकेनहेतुनाततोहेतूच्छेदस्याशक्यत्वादनुपपन्नोजन्मोच्छेदः अथाकस्मिकमतोकस्मान्निर्वर्त्यमानं
नपुनर्निर्वर्त्स्यतीतिनिवृत्तिकारणंनोपपद्यतेतेनजन्मानुच्छेदइति एतस्मिंस्तर्कविषयेकर्मनिमित्तंजन्मेतिप्रमाणानिप्रवर्त
तर्केणानुगृह्यंते तत्वज्ञानविषयस्यविभागात्तत्वज्ञानायकल्पतेतर्कइति सोयमित्थंभूतस्तर्कः प्रमाणेनसहितोवादेसाधना
योपालंभायचार्थस्यभवतीत्येवमर्थंपृथगुच्यते प्रमेयांतर्भूतोपीति निर्णयस्तत्वज्ञानंप्रमाणानांफलंतदवसानोवादः तस्यपालना
र्थंजल्पवितंडे तावेतौतर्कनिर्णयौलोकयात्रांवहतइति सोयंनिर्णयः प्रमेयांतर्भूतएवमर्थंपृथगुद्दिष्टइति वादःखलुनानाप्रवक्तृकः
प्रत्यधिकरणसाधनोन्यतराधिकरणनिर्णयावसानोवाक्यसमूहः पृथगुद्दिष्टउपलक्षणार्थंउपलक्षितेनव्यवहारस्तत्वज्ञानायभवती
ति तद्विशेषोजल्पवितंडे तत्वाध्यवसायसंरक्षणार्थमित्युक्तं निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टाहेत्वाभासावादेचोदनीयाभविष्यंतीति
जल्पवितंडयोस्तुनिग्रहस्थानानीति छलजातिनिग्रहस्थानानांपृथगुपदेशउपलक्षणार्थइति उपलक्षितानांस्ववाक्यपरिवर्जनं
छलजातिनिग्रहस्थानानांपरवाक्यपर्यनुयोगः जातेश्चपरेणप्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिःस्वयंचसुकरः प्रयोगइति सेयमा
न्वीक्षिकी प्रमाणादिभिःपदार्थैर्विभज्यमानाप्रदीपःसर्वविद्यानामुपायःसर्वकर्मणांआश्रयःसर्वधर्माणांविद्योद्देशेप्रकीर्तितातदि
दंतत्वज्ञानंनिःश्रेयसाधिगमार्थंयथाविद्यंवेदितव्यम् इहत्वध्यात्मविद्यायामात्मादितत्वज्ञानंनिःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः तत्ख
लुनिःश्रेयसंकिंतत्वज्ञानानंतरमेवभवति नेत्युच्यतेकिंतर्हितत्वज्ञानात्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनंतरापायादपवर्गः तत्रात्माद्यपवर्गपर्यंतेप्रमेयेमिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकंवर्तते आत्मनितावन्नास्तीतिअनात्मन्यात्मेतिदुःखेसु
अप्राणे प्राणमिति खमिति अनित्येनित्यमिति अप्राणेप्राणमिति सभयेनिर्भयमिति जुगुप्सितेऽभिमतमिति हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति प्रवृत्तौना २
स्तिकर्मनास्तिकर्मफलमिति दोषेषुनायंदोषनिमित्तःसंसारइति प्रेत्यभावेनास्तिजंतुर्जीवोवासत्वआत्मावायःप्रेयात्प्रेत्यचभवेदिति॥

7
1920

अनिमित्तंजन्मानिमित्तोजन्मोपरमइत्यादिमान्प्रेत्यभावोऽनंतश्चेतिनैमित्तिकःसन्नकर्मनिमित्तःप्रेत्यभावइतिदेहेंद्रियबुद्धिवेदनासं
तानोच्छेदप्रतिसंधानाभ्यांनिरात्मकःप्रेत्यभाव इति अपवर्गेभीष्मःखल्वयंसर्वकार्योपरमःसर्वविप्रयोगेउपवर्गेबहुचभद्रकंलुप्यत
इतिकथंबुद्धिमान्सर्वसुखोच्छेदमचैतन्यममुमपवर्गंरोचयेदिति एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषुरागःप्रतिकूलेषुद्वेषः रागद्वेषा=
धिकाराच्चासूयेर्ष्यामायालोभादयोदोषाभवंति दोषैःप्रयुक्तःशरीरेणप्रवर्त्तमानोहिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरतिवाचानृत
पुरुषसूचनासंबद्धानिमनसापरद्रोहपरद्रव्याभीप्सांनास्तिक्यंचेतिसेयंपापात्मिकाप्रवृत्तिरधर्माय अथशुभाशरीरेणदानंपरित्राणं
परिचरणंवाचासत्यंहितंप्रियंस्वाध्यायंचेति मनसादयामस्पृहांश्रद्धांचेतिसेयंधर्माय अत्रप्रवृत्तिसाधनौधर्माधर्मौप्रवृत्तिशब्देनोक्तौ॥
यथान्नसाधनाःप्राणाःअन्नंवैप्राणिनःप्राणाइति सेयंकुत्सितस्याभिपूजितस्यचजन्मनःकारणंजन्मपुनःशरीरेंद्रियबुद्धीनांनि
कायविशिष्टःप्रादुर्भावः तस्मिन्सतिदुःखंतत्पुनःप्रतिकूलवेदनीयंबाधनापीडातापइति तइमेमिथ्याज्ञानादयोदुःखांताधर्माअ
विच्छेदेनप्रवर्त्तमानाः संसारइति यदातुतत्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैतितदामिथ्याज्ञानापायेदोषाअपयंतिदोषापायेप्रवृत्तिरपैति
तप्रवृत्त्यपायेजन्मापैतिजन्मापायेदुःखमपैतिदुःखापायेआत्यंतिकोपवर्गोनिःश्रेयसमिति तत्वज्ञानंतुखलुमिथ्याज्ञानविपर्यये
णव्याख्यातः आत्मनितावदस्तीतिअनात्मन्यनात्मेति एवंदुःखेनित्येत्राणेसभयेजुगुप्सितेहातव्येचयथायथंवेदितव्यं प्रवृत्ता
वस्तिकर्मास्तिकर्मफलमिति दोषेषुदोषनिमित्तोयंसंसारइति प्रेत्यभावेखल्वस्तिजंतुर्जीवःसत्वआत्मावायःप्रेत्यभवेदितिनिमि
त्तवज्जन्मानिमित्तवान्जन्मोपरमइत्यनादिः प्रेत्यभावोपवर्गांतइति नैमित्तिकःसन्प्रेत्यभावःप्रवृत्तिनिमित्तइतिसात्मकःसन्
देहेंद्रियबुद्धिवेदनासंतानोच्छेदप्रतिसंधानाभ्यांप्रवर्त्ततइति अपवर्गोयंशांतःखल्वयंसर्वविप्रयोगःसर्वोपरमोऽपवर्गः बहु
चकृच्छ्रंघोरंपापकंलुप्यतइति कथंबुद्धिमान्सर्वदुःखोच्छेदंसर्वदुःखासंविदपवर्गंनरोचयेदिति तद्यथा मधुविषसंपृक्तमन्न
मनादेयमिति एवंसुखंदुःखसंपृक्तमनादेयमिति त्रिविधास्यशास्त्रस्यप्रवृत्तिरुद्देशोलक्षणंपरीक्षाचेति तत्रनामधेयेनपदा
र्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः तत्रोद्दिष्टस्यातत्वव्यवच्छेदकोधर्मोलक्षणंलक्षितस्ययथालक्षणमुपपद्यतेनवेतिप्रमाणैरवधारणंपरी
क्षा तत्रोद्दिष्टस्यविभक्तस्यलक्षणमुच्यते यथाप्रमाणानांप्रमेयस्यचउद्दिष्टस्यलक्षितस्यचविभागवचनंयथाछलस्यवचन

न्या॰भा॰
३

प्रत्यक्ष

विघातोर्थोपपत्त्या छलंतत्त्रिविधमिति अथोद्दिष्टस्यविभागवचनं ।प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाःप्रमाणानीति ।अक्षस्याक्षस्यप्रतिवि
षयंवृत्तिःप्रत्यक्षं वृत्तिस्तुसन्निकर्षोज्ञानंवा यदासन्निकर्षस्तदाज्ञानंप्रमितिः यदाज्ञानंतदाहानोपादानोपेक्षाबुद्धयःफलं अनुमानंमिते
नालिंगेनलिंगिनोऽर्थस्यपश्चान्मानमनुमानं उपमानंसामीप्यज्ञानंगौरेवंगवयइति सामीप्यंतुसामान्ययोगः शब्दःशिष्यतेनेना
र्थइत्यभिधीयतेज्ञाप्यते उपलब्धिसाधनानिप्रमाणानीतिसमाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोद्धव्यम् प्रमीयतेनेनेतिकरणार्थाभिधानोहि
प्रमाणशब्दस्तद्विशेषसमाख्याया अपितथैवव्याख्यानं किंपुनःप्रमाणानिप्रमेयमभिसंप्लवंते अथप्रमेयंव्यवतिष्ठंतइत्युभयथादृ
शनं अस्त्यात्मेत्याप्तोपदेशात्प्रतीयते तत्रानुमानमिच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनोलिंगमिति ।प्रत्यक्षंयुंजानस्ययोगसमाधि
जंआत्मनसोःसंयोगविशेषादात्माप्रत्यक्षइति अग्निराप्तोपदेशात्प्रतीयतेऽत्राग्निरिति प्रत्यासीदतोधूमदर्शनेनानुमीयते प्रत्यासन्ने
नचप्रत्यक्षतउपलभ्य व्यवस्थापुनरग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइति लौकिकस्यस्वर्गेनलिंगदर्शनंनप्रत्यक्षंस्तनयित्नुशब्देहेतोरनु
मानंतत्रनप्रत्यक्षंनागमः पाणौप्रत्यक्षतउपलभ्यमानेनानुमानंनागमइति साचेयंप्रमितिः प्रत्यक्षपराजिज्ञासितमर्थमाप्तोपदेशा
त्प्रतिपद्यमानोलिंगदर्शनेनापिबुभुत्सतेलिंगदर्शनानुमितंचप्रत्यक्षतोदिदृक्षतेप्रत्यक्षतउपलब्धेऽर्थेजिज्ञासानिवर्तते पूर्वोक्तमुदा
हरणं अग्निरिति प्रमातुःप्रमातव्येर्थेप्रमाणानांसंकरोभिसंप्लवः असंकरोव्यवस्थेति इतित्रिसूत्रीभाष्यं अथविभक्तानांलक्षण
वचनमिति ।इंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नंज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकंप्रत्यक्षं ।इंद्रियस्यार्थेनसन्निकर्षादुत्पद्यतेयज्ज्ञा
नंतत्प्रत्यक्षं नतर्हीदानीमिदंभवति आत्मामनसायुज्यतेमनइंद्रियेणइंद्रियमर्थेनेति नेदंकारणावधारणमेतावत्प्रत्यक्षकारणमिति
किंतुविशिष्टकारणवचनमिति यत्प्रत्यक्षज्ञानस्यविशिष्टकारणंतदुच्यते यत्तुसमानमनुमानादिज्ञानस्यनतन्निवर्तत इति म
नसस्तर्हींद्रियेणसंयोगोवक्तव्यः भिद्यमानस्यप्रत्यक्षज्ञानस्यनायंभिद्यतइतिसमानत्वान्नोक्तइति यावदर्थेवैनामधेयशब्दास्तै
रर्थसंप्रत्ययः अर्थप्रत्ययाच्चव्यवहारः तत्रेदमिंद्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानंरूपमितिजानीतेरसइतिजानीते नामधेयशब्देन
व्यपदिश्यमानंसत्शाब्दंप्रसज्यतेअतआह अव्यपदेश्यमिति यदिदमनपयुक्तेशब्दार्थसंबंधेयशब्देनव्यपदिश्यते गृहीतेपिचशा
ब्दार्थसंबंधेअस्यार्थस्यायंशब्दोनामधेयमितियदासोर्थोगृह्यतेतदातत्पूर्वस्मादर्थज्ञानान्नविशिष्यतेतदर्थविज्ञानंतादृगेवभवति

3

The knowledge [illegible] deception or [illegible]

9/1920

नस्यत्वर्थज्ञानस्यान्यःसमाख्याशब्दोनास्तीतियेनप्रतीयमानंव्यवहारायकल्प्येत नचाप्रतीयमानेनव्यवहारः तस्माज्ज्ञेयस्यार्थस्यसं
ज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेननिर्दिश्यतेरूपमितिज्ञानंरसइतिज्ञानमिति तदेवमर्थज्ञानकालेसनशब्दःसमाख्याशब्दोव्याप्रियतेव्य
वहारकालेतुव्याप्रियते तस्मादशाब्दमर्थज्ञानमिंद्रियार्थोत्पन्नमिति ग्रीष्मेमरीचयोभौमेनोष्मणासंसृष्टाःस्पंदमानादूरस्थस्यचक्षु
षासन्निकृष्यंतेतत्रेंद्रियार्थसन्निकर्षादुदकमितिज्ञानमुत्पद्यतेतच्चप्रत्यक्षंप्रसज्यतइत्यतआह अव्यभिचारीति यदिअस्मिंस्तदितित
द्व्यभिचारियच्चतस्मिंस्तदितितदव्यभिचारिप्रत्यक्षमिति दूराच्चक्षुषाह्ययमर्थंपश्यन्नावधारयतिधूमइतिवारेणुरितिवातदेतदिंद्रियार्थ
सन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानंप्रत्यक्षंप्रसज्यतइत्यतआह व्यवसायात्मकमिति नचैतन्मंतव्यंआत्ममनःसन्निकर्षजमेवान
वधारणज्ञानमितिचक्षुषाह्ययमर्थंपश्यन्नावधारयतियथाचेंद्रियेणोपलब्धमर्थंमनसोपलभतेएवमिंद्रियेणानवधारयन्मनसा
नावधारयति यच्चैतदिंद्रियानवधारणपूर्वकंमनसानवधारणंतद्विशेषापेक्षंविमर्शमात्रंसंशयोनपूर्वमितिसर्वत्रप्रत्यक्षविषये
ज्ञातुरिंद्रियेणव्यवसायः पश्चान्मनसानुव्यवसायःउपहतेंद्रियाणामनुव्यवसायाभावादिति आत्मादिषुसुखादिषुचप्रत्यक्ष
लक्षणंवक्तव्यमनिंद्रियार्थसन्निकर्षजंहितदिति इंद्रियस्यवैसतोमनसइंद्रियेभ्यःपृथगुपदेशोधर्मभेदात्भौतिकानींद्रियाणि
नियतविषयाणिसगुणानांचैषामिंद्रियभावइति मनस्त्वभौतिकंसर्वविषयंचनास्यगुणस्यसगुणस्येंद्रियभावइति सतिचेंद्रि
मस्यासन्निकर्षेसन्निधिमसन्निधिंचास्ययुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिकारणंवक्ष्यामइति मनसश्चेंद्रियभावान्नवाच्यंलक्षणांतरमिति॥
तंत्रांतरसमाचाराच्चैतत्प्रतिपत्तव्यमिति परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमितिहितंत्रयुक्तिः व्याख्यातंप्रत्यक्षं ।अथतत्पूर्वकंत्रिवि
धमनुमानंपूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टंच ।तत्पूर्वकमित्यनेनलिंगलिंगिनोःसंबंधदर्शनंलिंगदर्शनंचाभिसंबध्यते लिंगलिंगि
नोःसंबंधयोर्दर्शनेनलिंगस्मृतिरभिसंबध्यतेस्मृत्यालिंगदर्शनेनचाप्रत्यक्षोर्थोऽनुमीयतेपूर्ववदिति ।[illegible] यत्रकारणे
नकार्यमनुमीयते यथामेघोन्नत्याभविष्यतिवृष्टिरिति शेषवत् यत्रकार्येणकारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकंन
[illegible]द्याःपूर्णत्वंशीघ्रत्वंचदृष्ट्वास्रोतसोऽनुमीयतेभूतावृष्टिरितिसामान्यतोदृष्टं व्रज्यापूर्वकमन्यत्रदृष्टस्यान्यत्रदर्शनमिति य
थाचादित्यस्यतस्मादस्यप्रत्यक्षस्याप्यादित्यस्यव्रज्येति अथवापूर्ववदिति यत्रयथापूर्वंप्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्या

प्रत्यक्षस्यानुमानं यथाधूमेनाग्निरिति शेषवन्नामपरिशेषः सचप्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसंगात्शिष्यमाणेसंप्रत्ययः यथासद
नित्यमित्येवमादिनाद्रव्यगुणकर्मणामविशेषेणसामान्यविशेषसमवायेभ्योनिर्भक्तस्यशब्दस्यतस्मिन्द्रव्यगुणकर्मसंशयः॥
नद्रव्यंएकद्रव्यत्वात् नकर्मशब्दांतरहेतुत्वात्यस्तुशिष्यतेसोयमिति शब्दस्यगुणत्वप्रतिपत्तिःसामान्यतोदृष्टंनामयत्राप्रत्य
क्षेलिंगलिंगिनोःसंबंधेकेनचिदर्थेनलिंगस्यसामान्यादप्रत्यक्षोलिंगीगम्यते यथेच्छादिभिरात्मा इच्छादयोगुणाःगुणाश्चद्रव्यसं
स्थानाः तद्यदेषांस्थानंसआत्मेति विभागवचनादेवत्रिविधमितिसिद्धेत्रिविधमितिवचनंमहतोमहाविषयस्यन्यायस्यलघी
यसासूत्रेणोपदेशात्परंवाक्यलाघवंमन्यमानस्यान्यस्मिन्वाक्यलाघवेऽनादरः तथाचायमित्थंभूतेनवाक्यविकल्पेनप्रवृत्तः
सिद्धांतेछलेशब्दादिषुचबहुलंसमाचारःशास्त्रइतिसद्विषयंचप्रत्यक्षंसदसद्विषयंचानुमानंकस्मात्त्रैलोक्यग्रहणात् त्रि
कालयुक्ताअर्थाअनुमानेनगृह्यंते भविष्यतीत्यनुमीयतेभवतीतिचाभूदितिच असत्खल्वतीतमनागतंचेति अथो
पमानं प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानं प्रज्ञातेनसामान्यात्प्रज्ञापनीयस्यप्रज्ञापनमुपमानमिति यथागौरेवंगव
यइति किंपुनरत्रोपमानेनक्रियते यदाखल्वयंगवासमानधर्मंप्रतिपद्यतेतदाप्रत्यक्षतस्तमर्थंप्रतिपद्यतइति समाख्या
संबंधप्रतिपत्तिरुपमानार्थइत्याह यथागौरेवंगवयइत्युपमानेप्रयुक्तेगवासमानधर्ममर्थमिंद्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमा
नोऽस्यगवयशब्दःसंज्ञेतिसंज्ञासंज्ञिसंबंधंप्रतिपद्यतइति यथामुद्गस्तथामुद्गपर्णीयथामाषस्तथामाषपर्णीइत्युपमानेप्रयु
क्तेउपमानात्संज्ञासंज्ञिसंबंधंप्रतिपद्यमानस्तामोषधींभैषज्यायाहरतिएवमन्योप्युपमानस्यलोकेविषयोबुभुत्सितव्यइति।
॥ अथशब्दः आप्तोपदेशःशब्दः आप्तःखलुसाक्षात्कृतधर्मायथादृष्टस्यार्थस्यचिख्यापयिषयाप्रयोगउपदेशःसाक्षात्क
रणमर्थस्याप्तिस्तयावर्ततइत्याप्तः ऋष्यार्यम्लेच्छानांसमानंलक्षणंतथाचसर्वेषांव्यवहाराःप्रवर्तंतइति एवमेभिःप्रमाणैर्दे
वमनुष्यतिरश्चांव्यवहाराःप्रकल्प्यंतेनातोन्यथेति सद्विविधोदृष्टादृष्टार्थत्वात् यस्येहदृश्यतेऽर्थःसदृष्टार्थोयस्यामुत्रप्रती
यतेसोऽदृष्टार्थः एवमृषिलौकिकवाक्यानांविभागइति किमर्थंपुनरिदमुच्यते सनमन्येतदृष्टार्थएवाप्तोपदेशः प्रमाणम
र्थस्यावधारणादिति अदृष्टार्थोपिप्रमाणमर्थस्यानुमानादिति इतिप्रमाणभाष्यं किंपुनरनेनप्रमाणेनार्थजातंप्रमातव्य

11
1920

मितिनदुच्यते। आत्मशरीरेंद्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तुप्रमेयम्। तत्रात्मासर्वस्यद्रष्टासर्वस्यभोक्ता
सर्वज्ञःसर्वानुभावितस्यभोगायतनंशरीरं भोगसाधनानींद्रियाणि भोक्तव्याइंद्रियार्थाःभोगोबुद्धिःसर्वार्थोपलब्धौनेंद्रिया
णिप्रभवंतीतिसर्वविषयमंतःकरणंमनः शरीरेंद्रियार्थबुद्धिसुखदुःखवेदनानांनिर्वृत्तिकारणंप्रवृत्तिर्दोषाश्चनास्येदंश
रीरमपूर्वमनुत्तरंच पूर्वशरीराणामादिर्नास्तिउत्तरोत्तरेषामपवर्गोस्तिइतिप्रेत्यभावःससाधनसुखदुःखोपभोगःफलंदुःखमि
तिनेदमनुकूलवेदनीयस्यसुखस्यप्रतीतेःप्रत्याख्यानंकिंतर्हिजन्मनएवेदंससुखसाधनस्यदुःखानुषंगाद्दुःखेनाविप्रयोगा
त् विविधबाधनायोगाद्दुःखमितिसमाधिभावनमुपादिश्यते समाहितोभावयतिभावयन्निर्विद्यतेनिर्विण्णस्यवैराग्यंविरक्तस्या
पवर्गइतिजन्ममरणप्रबंधोछेदःसर्वदुःखप्रहाणमपवर्गइति अस्त्यन्यदपिद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाःप्रमेयं तद्भे
देनचपरिसंख्येयं अस्यतुतत्वज्ञानादपवर्गोमिथ्याज्ञानात्संसारइत्यतएतदुपदिष्टंविशेषेणेतितत्रात्मातावत्प्रत्यक्षतोनगृह्यतेसकि
माप्तोपदेशमात्रादेवप्रतिपद्यतइति नेत्युच्यते अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्यइति कथं इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनोलिं
गमिति यज्जातीयार्थस्यसन्निकर्षात्सुखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवार्थंपश्यन्नुपादातुमिच्छतिसेयमादातुमिच्छाएकस्या
नेकार्थदर्शिनोदर्शनप्रतिसंधानाद्भवतिलिंगमात्मनः नियतविषयेहिबुद्धिभेदमात्रेनसंभवतिदेहांतरवदिति एवमेकस्याने
कार्थदर्शिनोदर्शनप्रतिसंधानाद्दुःखहेतौद्वेषः यज्जातीयोस्यार्थःसुखहेतुःप्रसिद्धस्तज्जातीयमर्थंपश्यन्नादातुंप्रयततेसो
यंप्रयत्नएकमनेकार्थदर्शिनंदर्शनप्रतिसंधातारमंतरेणनस्यात् नियतविषयेबुद्धिमात्रेनसंभवतिदेहांतरवदिति एतेनदुःख
हेतौप्रयत्नोव्याख्यातः सुखदुःखस्मृत्याचायंतत्साधनमाददानःसुखमुपलभतेदुःखंवेदयते पूर्वोक्तएवहेतुः बुभुत्समा
नःखल्वयंविमृशतिकिंस्विदितिविमृशंश्चजानीतइदमिति तदिदंज्ञानंबुभुत्साविमर्शाभ्यामभिन्नकर्तृकंगृह्यमाणमात्मलिं
गंपूर्वोक्तएवहेतुरिति तत्रदेहांतरवदितिविभज्यते यथानात्मवादिनोदेहांतरेषुनियतविषयाबुद्धिभेदानप्रतिसंधीयंतेतथै
कदेहविषयाअपिनप्रतिसंधीयेरन् अविशेषात् सोयमेकसत्वस्यसमाचारः स्वयंदृष्टस्यस्मरणंनान्यदृष्टस्यनादृष्टस्येति एवं
खलुनानासत्वानांसमाचारोऽन्यदृष्टमन्येनस्मरंतीति तदेतदुभयमशक्यमनात्मवादिनाव्यवस्थापयितुमितिएवमुपपन्नम

स्यात्मेति तस्यभोगाधिष्ठानंचेष्टेंद्रियार्थाश्रयः शरीरंकथंचेष्टाश्रयः ईप्सितंजिहासितंचार्थमधिकृत्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्यतदुपायानुष्ठानलक्षणासमीहाचेष्टासायत्रवर्त्ततेतच्छरीरं कथमिंद्रियाश्रयः यस्यानुग्रहेणानुग्रहीतानि उपघातेचोपहतानिस्वविषयेषुसाध्वसाधुषुवर्त्ततेसएषामाश्रयःतच्छरीरमिति भोगसाधनानिपुनः घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्छ्रोत्राणींद्रियाणिभूतेभ्यः जिघ्रत्यनेनघ्राणंगंधंगृह्णातीतिरसयत्यनेनेनरसनंरसंगृह्णातीति चष्टेऽनेनेतिचक्षुः रूपंपश्यतीति त्वक्स्थानमिंद्रियंत्वक्तदुपचारःस्थानादिति शृणोत्यनेनेतिश्रोत्रंशब्दंगृह्णातीति एवंसमाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यंस्वविषयलक्षणग्रहणानींद्रियाणीति भूतेभ्यइति नानाप्रकृतीनामेषांसतांविषयनियमोऽनेकप्रकृतीनांसतिचविषयनियमेस्वविषयग्रहणलक्षणंभवतीति कानिपुनरिंद्रियकारणानि पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमितिभूतानि संज्ञाशब्दैःपृथगुपदेशोभूतानांभक्तानांसुवचंकार्यंभविष्यतीति क्रमेणखलुगंधरसरूपस्पर्शशब्दाःपृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः पृथिव्यादीनांयथाविनियोगंगुणाइंद्रियाणांयथाक्रममर्थाविषयाइति अचेतनस्यकरणस्यबुद्धेर्ज्ञानंवृत्तिःचेतनस्यकर्तुरुपलब्धिरितियुक्तिविरुद्धमर्थंप्रत्याचक्षाणकइवेदमाह बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थांतरं नाचेतनस्यकरणस्यबुद्धेर्ज्ञानंभवितुमर्हतितद्धिचेतनंस्यात् एकश्चायंचेतनोदेहेंद्रियसंघातव्यतिरिक्तइति प्रमेयलक्षणार्थस्यवाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाःसुखादेःप्रत्यक्षमिच्छादयश्चमनसोलिंगानि तेषांत्विदमपियुगपज्ज्ञानानुपपत्तिर्मनसोलिंगं आनिंद्रियनिमित्ताःस्मृत्यादयःकरणांतरनिमित्ताःभवितुमर्हंतीति युगपच्चखलुघ्राणादीनांगंधादीनांचसन्निकर्षेषुसत्सुयुगपज्ज्ञानानिनोत्पद्यंतेतेनानुमीयतेअस्तितदिंद्रियसंयोगिसहकारिनिमित्तांतरमव्यापियस्यासन्निधेर्नोत्पद्यतेज्ञानंसंनिधेश्चोत्पद्यतइति मनःसंयोगानपेक्षस्यहींद्रियार्थसंनिकर्षस्यज्ञानहेतुत्वेयुगपदुत्पद्येरन्ज्ञानानीतिक्रमप्राप्तातु प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारंभइति मनोत्रबुद्धिरित्यभिप्रेतंबुध्यतेऽनेनेतिबुद्धिःसोयमारंभःशरीरेणवाचामनसांचपुण्यःपापश्चदशविधः तदेतत्कृतंभाष्येद्वितीयसूत्रइति प्रवर्तनालक्षणादोषाःप्रवर्त्तनाप्रवृत्तिहेतुत्वं ज्ञातारंहिरागादयःप्रवर्त्तयंतिपुण्येपापेवा यत्रमिथ्याज्ञानंतत्ररागद्वेषाविति प्रत्यात्मवेदनीयाहीमेदोषाःकस्माल्लक्षणतोनिर्दिश्यंतइति कर्मलक्षणाःखलुरक्तद्विष्टमूढाः रक्तोहितत्कर्मकुरुतेयेनकर्मणासुखंदुःखंवाभजंते तथाद्विष्टस्तथामूढइति रागद्वेषमोहाइत्युच्यमानेबहुनोक्तंभवतीति पुनरुत्पत्तिःप्रेत्यभावःउत्पन्नस्यक्वचित्सत्वनिकायेमृत्वायापुनरुत्पत्तिःसप्रेत्यभावःउत्पन्नस्य संबद्धस्य ५

संबंधस्तुदेहेंद्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः पुनरुत्पत्तिःपुनर्देहादिभिःसंबंधः पुनरित्यभ्यासाभिधानंयत्रक्वचित्प्राणभृन्निकायेवर्तमानःपूर्वोपात्तान्देहादीन्जहातितत्प्रैतियत्तत्रान्यत्रवादेहादीनन्यानुपादत्तेतद्भवतिप्रेत्यभावोमृत्वापुनर्जन्मसोयंजन्ममरणप्रबंधाभ्यासोऽनादिरपवर्गांतःप्रेत्यभावोवेदितव्यइति प्रवृत्तिदोषजनितोर्थःफलं सुखदुःखसंवेदनंफलं सुखविपाकंकर्मदुःखविपाकंचतत्पुनर्देहेंद्रियविषयबुद्धिषुसतीषुभवतीतिसहदेहादिभिःफलमभिप्रेतं तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितोर्थःफलमेतत्सर्वंभवतितदेतत्फलमुपात्तमुपात्तंहेयंत्यक्तंत्यक्तमुपादेयमिति नास्यहानोपादानयोर्निष्ठापर्यवसानंवास्ति सखल्वयंफलस्यहानोपादनस्रोतसोह्यतेलोकइति अथैतद्बाधनालक्षणंदुःखमिति सोयंसर्वंदुःखेनानुविद्धमितिपश्यन्दुःखंजिहासुर्जन्मनिदुःखदर्शीनिर्विद्यते निर्विण्णोविरज्यतेविरक्तोविमुच्यते यत्रतुनिष्ठायत्रतुपर्यवसानं तदत्यंतविमोक्षोपवर्गः तेनदुःखेनजन्मनात्यंतंविमुक्तिरपवर्गः कथमुपात्तस्यजन्मनोहानंअन्यस्यचानुपादानं एतामवस्थामपर्यंतामपवर्गंवेदयंतेपवर्गविदः तदभयमजरममृत्युपदंब्रह्मक्षेमप्राप्तिरिति नित्यंसुखमात्मनोमहत्त्ववन्मोक्षेव्यज्यतेतेनाभिव्यक्तेनात्यंतंविमुक्तःसुखीभवतीतिकेचिन्मन्यंतेतेषांप्रमाणाभावादनुपपत्तिः नप्रत्यक्षेणनानुमानेनागमेनवाविद्यतेनित्यंसुखमात्मनोमहत्त्ववन्मोक्षेपिव्यज्यतइतिनित्यस्याभिव्यक्तिःसंवेदनंतस्यहेतुवचनंनित्यस्याभिव्यक्तिःसंवेदनंज्ञानमितितस्यहेतुर्वाच्यो यतस्तदुत्पद्यतइति सुखवन्नित्यमितिचेत् संसारस्थस्यमुक्तेनाविशेषः यथामुक्तःसुखेनात्संवेदनेनचसन्नित्येनोपपन्नस्तथासंसारस्थोपिप्रसज्यतइति उभयस्यनित्यत्वात् अभ्यनुज्ञानेचधर्माधर्मफलेफलेनसाहचर्यंयौगपद्यंगृह्येत यदिदमुत्पत्तिस्थानेषुधर्माधर्मफलंसुखंदुःखंवासंवेद्यतेपर्यायेणतस्यचानित्यसुखसंवेदनस्यचसहभावोयौगपद्यंगृह्येत नसुखाभावोनानभिव्यक्तिरस्ति उभयस्यनित्यत्वात् अनित्यत्वेहेतुवचनं अथमोक्षेनित्यस्यसुखस्यसंवेदनमनित्यंयतउत्पद्यतेसहेतुर्वाच्यः आत्ममनःसंयोगस्यनिमित्तांतरसहितस्यहेतुत्वं आत्मनःसंयोगोहेतुरितिचेत् एवमपितस्यसहकारिनिमित्तांतरंवचनीयमिति धर्मस्यकारणवचनं यदिधर्मोनिमित्तांतरंतस्यहेतुर्वाच्योयतउत्पद्यतइति योगसमाधिजस्यकार्यावसायविरोधात्प्रक्षयेसंवेदननिवृत्तिः यदियोगसमाधिजोधर्मोहेतुस्तस्यकार्यावसायविरोधात्प्रक्षयेसंवेदनमत्यंतंनिवर्त्ततेति असंवेदनेचाविद्यमानेनाविशेषः यदिधर्मक्षयात्संवेदनोपरमोनित्यंसुखंनसंवेद्यतइति विद्यमानंनसंविद्यतेऽथा

13
1920

विद्यमानमितिनानुमानंविशेषेऽस्तीति अप्रत्ययश्चधर्मस्यानिरनुमानउत्पत्तिधर्मकत्वात्योगसमाधिजोधर्मोनक्षीयतइतिनास्त्यनु
मानमुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्ययस्यत्वनुमानं यस्यतुसंवेदनोपरमोनास्तितेनसंवेदनहेतुर्नित्यइत्यनुमेयंनित्येचमुक्तसंसा
रस्थयोरविशेषइत्युक्तं यथामुक्तस्यनित्यंसुखंतत्संवेदनहेतुश्चसंवेदनस्यतूपरमोनास्तिकारणस्यनित्यत्वात् तथासंसारस्थस्यापी
ति एवंचसतिधर्माधर्मफलेनसुखदुःखसंवेदनेनसाहचर्यंगृह्येतेति शरीरादिसंबंधःप्रतिबंधहेतुरितिचेत् नशरीरादीनामुपभोगा
र्थत्वात् विपर्ययस्यचाननुमानात् स्यान्मतंसंसारावस्थस्यशरीरादिसंबंधोनित्यसुखसंवेदनहेतोःप्रतिबंधकस्तेनाविशेषोनास्तीति
॥ एतच्चायुक्तं शरीरादयउपभोगार्थास्तेभोगप्रतिबंधंकरिष्यंतीत्यनुपपन्नंनचास्त्यनुमानमशरीरस्यात्मनोभोगःकश्चिदस्तीति इष्टा
धिगमार्थाप्रवृत्तिरितिचेत् न अनिष्टोपरमार्थत्वात् इदमनुमानंइष्टाधिगमार्थोमोक्षोपदेशःप्रवृत्तिश्चमुमुक्षूणामिति नेष्टमनि
ष्टेनाननुविद्धंसंभवतीति इष्टमप्यनिष्टंसंपद्यते अनिष्टहानायघटमानइष्टमपिजहातिविवेकहानस्याशक्यत्वादिति दृष्टातिक्रम
श्चदेहादिषुतुल्यः यथादृष्टमनित्यंसुखमपरक्तस्यनित्यंकल्पतएवंदेहादयोपिपरिकल्पयितव्याः साधीयश्चैवंमुक्तस्यचैकात्म्यं
कल्पितंभवतीति उपपत्तिविरुद्धमितिचेत् समानंदेहादीनांनित्यत्वंप्रमाणविरुद्धंकल्पयितुमशक्यमिति समानंसुखस्यापिनि
त्यत्वंप्रमाणविरुद्धंकल्पयितुमशक्यमिति समानं सुखस्यापिनित्यत्वंप्रमाणविरुद्धंकल्पयितुमशक्यमिति आत्यंतिकेचसंसा
रदुःखाभावेसुखवचनादागमेसत्यविरोधः यद्यपिचकश्चिदागमःस्यात् मुक्तस्यात्यंतिकंसुखमितिसुखशब्दआत्यंतिकेदुः
खाभावेप्रयुक्तइत्येवमुपपद्यते दृष्टोहिदुःखाभावेसुखप्रयोगोबहुलंलोकइति नित्यसुखरागस्याप्रहाणेमोक्षाधिगमाभावोरा
गस्यबंधनसमाज्ञानात् यद्ययंमोक्षेनित्यंसुखमभिव्यज्यतइतिनित्यसुखरागेणमोक्षायघटमानोनमोक्षमधिगच्छेन्नाधिगंतुम
र्हतीति बंधनसमाज्ञातोहिरागः नचबंधनेसत्यपिकश्चिन्मुक्तइत्युपपद्यतइति प्रहीणनित्यसुखरागस्याप्रतिकूलत्वं अथास्य
नित्यसुखरागःप्रतिकूलोभवति यद्येवंमुक्तस्यनित्यसुखंभवति अथापिनभवतिनास्योभयोःपक्षयोर्मोक्षाधिगमोविकल्पतइ
ति स्थानवतएवतर्हिसंशयस्यलक्षणंवाच्यमितितदुच्यते। समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च
विशेषापेक्षोविमर्शःसंशयः। समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षोविमर्शःसंशयइति स्थाणुपुरुषयोःसमानंधर्ममारोहपरिणाहोपश्यन्
पूर्वदृष्टंचतयोर्विशेषंबुभुत्समानःकिंस्विदित्यन्यतरंनावधारयति तदनवधारणंज्ञानंसंशयःसमानमनयोर्धर्ममुपलभेविशेषमन्यतर

15
1920

स्यनोपलभइत्येषाबुद्धिरपेक्षासंशयस्यप्रवर्तिकावर्तते तेनविशेषापेक्षोविमर्शःसंशयः अनेकधर्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमान
जातीयंचानेकंतस्यानेकस्यधर्मोपपत्तेर्विशेषस्योभयथादृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्थाविशिष्यंतेगंधवत्वा
त्पृथिव्यबादिभ्योविशिष्यतेगुणकर्मभ्यश्च अतिकर्मभ्योविशेषआहोस्विद्गुणस्यसतइति अथकर्मणःसतइतिविशेषापेक्षाअन्यतम
स्यव्यवस्थापकंधर्मंनोपलभतइतिबुद्धिरिति विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्थदर्शनंविप्रतिपत्तिः व्याघातोविरोधोऽसहभावइति अ
स्त्यात्मेत्येकेदर्शनंनास्त्यात्मेत्यपरं नचसद्भावासद्भावौसहैकत्रसंभवतः नचान्यतरसाधकोहेतुरुपलभ्यते तत्रतत्वानवधारणंसं
शयइति उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपिसच्चोदकमुपलभ्यतेतडागादिषुमरीचिषुचाविद्यमानमुदकमिति अतःक्वचिदुपलभ्यमा
नेतत्वव्यवस्थापकस्यप्रमाणस्यानुपलब्धेःकिंसदुपलभ्यतेऽथासदितिसंशयोभवति अनुपलब्ध्यव्यवस्थातःसच्चादिनोपल
भ्यतेमूलकालकोदकादि असच्चानुत्पन्नंनिरुद्धंवाततःक्वचिदनुपलभ्यमानेसंशयःकिंसन्नोपलभ्यतेऽथासदितिसंशयो
भवति तत्रसमानोनेकश्चधर्मोज्ञेयस्थः उपलब्ध्यनुपलब्धीपुनर्ज्ञातस्थेएतावताविशेषेणपुनर्वचनंसमानधर्मादिगमात्सम
नधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षोविमर्शइति स्थानवतोलक्षणमितिसमानं। यमर्थमधिकृत्यप्रवर्ततेतत्प्रयोजनं। यमर्थमाप्तव्यंहा
तव्यंवाव्यवसायतदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठतिप्रयोजनंतद्वेदितव्यं प्रवृत्तिहेतुत्वात् इममर्थमाप्स्यामिहास्यामिवेतिव्यवसायो
ऽर्थस्याधिकारः एवंव्यवसायमानोऽर्थोऽधिक्रियतइति। लौकिकपरीक्षकाणांयस्मिन्नर्थेबुद्धिसाम्यंसदृष्टांतः। लौकसामान्य
मनतातालौकिकाःनैसर्गिकंवैनयिकंबुद्ध्यतिशयमप्राप्ताःतद्विपरीताःपरीक्षकास्तर्केणप्रमाणैरर्थंपरीक्षितुमर्हंतीति यथा
यमर्थंलौकिकाबुध्यंतेतथापरीक्षकाअपिसोऽर्थोदृष्टांतः दृष्टांतविरोधेनहिप्रतिपक्षाःप्रतिषेद्धव्याभवंतीति दृष्टांतसमाधिना
चस्वपक्षाःस्थापनीयाभवंतीति अवयवेषुचोदाहरणायकल्पतइति अथसिद्धांतः इदमित्थंभूतंचेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं
सिद्धंसिद्धस्यसंस्थितिःसिद्धांतः संस्थितिरित्थंभावव्यवस्थाधर्मनियमः सखल्वयं। तंत्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिःसिद्धांतः।
॥ तंत्रार्थसंस्थितिः तंत्रसंस्थितिः तंत्रमितरेतराभिसंबद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशःशास्त्रंअधिकरणानुषंगार्थासंस्थितिरधिकर
णसंस्थितिः अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहःतद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धांतः तंत्रभेदात्तुखलुसचतुर्विधः स

वैतंत्रप्रतितंत्राधिकरणाभ्युपगमलक्षणइतिसर्वतंत्राविरुद्धस्तंत्रेऽधिकृतोर्थः सर्वतंत्रसिद्धांतः। यथाघ्राणादीनींद्रियाणिगंधादय
इंद्रियार्थाः पृथिव्यादीनिभूतानिप्रमाणैरर्थस्यग्रहणमिति। समानतंत्रसिद्धः परतंत्रासिद्धः प्रतितंत्रसिद्धांतः। यथानासतआ
त्मलाभः सनतआत्महानंनिरतिशयाश्चेतनादेहेंद्रियमनःसुविषयेषुचविशेषइतिसांख्यानांपुरुषकर्मादिनिमित्तोभूतसर्गः।
कर्महेतवोदोषाः प्रवृत्तिश्चस्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः असदुत्पद्यते उत्पन्नंनिरुध्यतइतियोगानां। यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः
सोधिकरणसिद्धांतः यस्यार्थस्यसिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यंतेनतैर्विनासोर्थःसिध्यतितेर्थायदधिष्ठानाः सोधिकरणसिद्धांतः य
थादेहेंद्रियव्यतिरिक्तोज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिति अत्रानुषंगिणोर्थाइंद्रियनानात्वंनियतविषयानींद्रियाणि
स्वविषयग्रहणलिंगानिज्ञातुर्ज्ञानसाधनानिगंधादिगुणव्यतिरिक्तंद्रव्यंगुणाधिकरणंनियतविषयाश्चेतनाइतिपूर्वार्थसिद्धा
वेतेऽर्थाःसिध्यंतिनतैर्विनासोर्थःसंभवतीति। अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमःसिद्धांतः। यत्रकिंचिदर्थजा
तमपरीक्षितमभ्युपगम्यतेअस्तिद्रव्यंशब्दः सतुनित्योऽथानित्यइति द्रव्यस्यसतोनित्यताऽनित्यतावातद्विशेषः परीक्ष्य
तेसोऽभ्युपगमसिद्धांतः स्वबुध्यतिशयचिख्यापयिषयापरबुध्यवज्ञानाच्चप्रवर्ततइति अथावयवाः। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोप
नयनिगमनान्यवयवाः दशावयवानिकेनैयायिकावाक्येसंचक्षते जिज्ञासासंशयःशक्यप्राप्तिःप्रयोजनंसंशयव्युदासइति ते
कस्मान्नोच्यंतइति तत्राप्रतीयमानेर्थेप्रत्ययार्थस्यप्रवर्तिकाजिज्ञासाअप्रतीयमानमर्थंकस्माज्जिज्ञासतेतंतत्त्वतोज्ञातंहा
स्यामिवोपादास्यउपेक्षिष्येवेति ताएताहानोपादानोपेक्षाबुद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयंजिज्ञासतेसाखल्वियमसाधनम
र्थस्येति जिज्ञासाधिष्ठानंसंशयश्चव्याहतधर्मोपसंघातात्तत्त्वज्ञानेप्रत्यासन्नः व्याहतयोर्हिधर्मयोरन्यतरत्तत्त्वंभवितुमर्हती
तिसपृथगुपदिष्टोप्यसाधनमर्थस्येति प्रमातुःप्रमाणानिप्रमेयाधिगमनार्थानिसावाक्यप्राप्तिर्नसाधकस्यवाक्यस्यभागेनयुज्यतेप्रति
ज्ञादिवदिति प्रयोजनंतत्त्वावधारणमर्थसाधकस्यवाक्यस्यफलंनैकदेशइति संशयव्युदासःप्रतिपक्षोपवर्णनं तत्प्रतिषेधेनतत्त्वाभ्यनु
ज्ञानार्थंनत्वयंसाधकवाक्यैकदेशइति प्रकरणेतुजिज्ञासादयःसमर्थाः अवधारणीयार्थोपकारात् तत्त्रसाधकभावात्तुप्रतिज्ञादयःसा
धकवाक्यस्यभागाएकदेशाअवयवाइति तेषांतुयथाविभक्तानांसाध्यनिर्देशःप्रतिज्ञा। प्रज्ञापनीयेनधर्मेणधर्मिणोविशिष्टस्यप

17
1920

रिग्रहवचनंप्रतिज्ञासाध्यनिर्देशः अनित्यःशब्दइति। उदाहरसाधर्म्यात्साध्यसाधनंहेतुः। उदाहरणेनसामान्यात्साध्यस्यधर्मस्य
साधनंप्रज्ञापनंहेतुः साध्येप्रतिसंधायधर्ममुदाहरणेचप्रतिसंधायतस्यसाधनतावचनंहेतुः उत्पत्तिधर्मकत्वादितिउत्पत्तिधर्म
कमनित्यंदृष्टमिति किमेतावद्धेतुलक्षणमित्युच्यते किंतर्हितथावैधर्म्यात् उदाहरणवैधर्म्याच्चसाध्यसाधनंहेतुः कथं अनित्यः
शब्दःउत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकंनित्यंयथाआत्मादिद्रव्यमिति साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीदृष्टांतउदाहरणं साध्येनसा
धर्म्यंसमानधर्मता साध्यसाधर्म्यात्कारणात्तद्धर्मभावीदृष्टांतइति तस्यधर्मस्तद्धर्मः तस्यसाध्यस्यसाध्यंचद्विविधंधर्मिविशिष्टोवा
धर्मःशब्दस्यानित्यत्वंधर्मविशिष्टोवाधर्मीअनित्यःशब्दइति इहोत्तरंतद्ग्रहणेनगृह्यतइति कस्मात्पृथग्धर्मवचनात् तस्यध
र्मस्तद्धर्मस्तद्धर्मस्यभावस्तद्धर्मभावःसयस्मिन्दृष्टांतेवर्ततेसदृष्टांतः साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीभवतिसचोदाहरणमिष्यते तत्रय
दुत्पद्यतेतदुत्पत्तिधर्मकंतच्चभूत्वानभवतिआत्मानंजहातिनिरुध्यतइत्यनित्यं एवमुत्पत्तिधर्मकत्वंसाधनमनित्यत्वंसाध्यंसो
यमेकस्मिन्द्वयोर्धर्मयोःसाध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थितउपलभ्यतेतंदृष्टांतेउपलभमानः शब्देप्यनुमिनोतिशब्दोप्युत्प
त्तिधर्मकत्वादनित्यःस्थाल्यादिवदुदाह्रियतेतेनधर्मयोःसाध्यसाधनभावइत्युदाहरणं। तद्विपर्ययाद्विपरीतं तद्विपर्ययात्तद्धर्मभा
वीदृष्टांतउदाहरणमिति अनित्यःशब्दःउत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकंनित्यमात्मादिसोयमात्मादिसोयमात्मादिदृष्टांत
साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्धर्मभावी योसौसाध्यस्यधर्मोऽनित्यत्वंसतस्मिन्नभवतीति अत्रात्मादौदृष्टांतेउत्पत्तिधर्म
स्याभावादनित्यत्वंनभवतीति उपलभमानःशब्देविपर्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकस्यभावादनित्यःशब्दइति साधर्म्यो
क्तस्यहेतोःसाध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावीदृष्टांतउदाहरणं पूर्वस्मिन्दृष्टांतेयौतौधर्मौसाध्यसाधनभूतौपश्यति साध्येपितयोः
साध्यसाधनभावमनुमिनोतिउत्तरस्मिन्दृष्टांतेययोर्धर्मयोरेकस्यभावादितरस्याभावंपश्यतितयोरेकस्याभावादितरस्याभावं
साध्येऽनुमिनोतीतितदेतद्धेत्वाभासेषुनसंभवतीत्यहेतवोहेत्वाभासाः तदिदंहेतूदाहरणयोःसामर्थ्यंपरमसूक्ष्मंदुःखबोधंपं
डितरूपवेदनीयमिति। उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारोनतथेतिवासाध्यस्योपनयः। उदाहरणापेक्षःउदाहरणतंत्रः उदाहरणवशः
॥ वशःसामर्थ्यंसाध्यसाधर्म्ययुक्तेउदाहरणेस्थाल्यादिद्रव्यमुत्पत्तिधर्मकमनित्यंचदृष्टं तथाशब्दउत्पत्तिधर्मकइतिसाध्यस्य

शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदाहरणे आत्मादिद्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द इति
॥अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति उपसंह्रियते
ऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैते च समाने हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं सा
धर्म्योक्ते वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनं निगम्यतेऽनेनेति प्रतिज्ञाहे
तूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनं निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते संबध्यन्ते तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा उ
त्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादिद्रव्यमनित्यमित्युदाहरणं तथा चोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः तस्मादु
त्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनं वैधर्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादिद्रव्यं नित्यं
दृष्टं न तथानुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति अवयवसमुदाये च वाक्ये संभूयेतरेतराभिसंबंधात्प्र
माणान्यर्थं साधयंतीति संभवस्तावच्छब्दविषया प्रतिज्ञा आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसंधानादनृषेश्च स्वातंत्र्यानु
पपत्तेः अनुमानहेतुः उदाहरणे सादृश्यप्रतिपत्तेः तच्चोदाहरणभाष्ये व्याख्यातं प्रत्यक्षविषयमुदाहरणं दृष्टेनादृष्टसिद्धेः उप
मानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् न च तथेति चोपमानधर्मप्रतिषेधे विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धेः सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सा
मर्थ्यप्रदर्शनेन निगमनमिति इतरेतराभिसंबंधोऽप्यसत्यां प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्त्तेरन् असति हेतौ कस्य साधन
भावः प्रदर्श्यते उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् कस्य चापदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति असत्युदाह
रणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्तेत उपनयं चांतरेण साध्येनुपसंहृतः
साधको धर्मो नार्थं साधयेत् निगमनाभावे चानभिव्यक्तसंबंधानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्ये
ति अथावयवार्थः साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा संबंधोपादानं प्रतिज्ञार्थः उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा धर्मस्य साधकभा
ववचनं हेत्वर्थः धर्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिक
रण्योपपादनमुपनयार्थः उदाहरणस्थयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्यविपरीतप्रसंगप्रतिषेधार्थं निगमनं न चैतस्यां

19
1920

हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वं प्रक्रमते अव्यवस्थाप्य खलु ध
र्मयोः साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्यसाधनभावे दृष्टांतस्थे गृह्यमाणे
साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वेनोपादानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य चेति अत ऊर्द्ध्वं तर्को लक्षणीय इति अथेदमुच्यते अ
विज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः॥ अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेम इति अथजि
ज्ञासितस्य वस्तुनो धर्मौ विभागेन विमृशति किंस्विदित्थमाहोस्विन्नेदमिति विमृश्यमाणयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्यानुजा
नाति संभवत्यस्मिन्कारणं प्रमाणं हेतुरिति कारणोपपत्त्यानुजानाति स्यादेवमेतन्नेतरदिति तत्र निदर्शनं योऽयं ज्ञाता ज्ञात
व्यमर्थं जानीते तं तत्त्वतो जानीयेति जिज्ञासा स किमुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः विमृश्यमाने विज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्य
नुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकः ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता दुःखजन्मप्रवृत्तिदो
षमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनंतराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पु
नर्न स्यातां उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेंद्रियबुद्धिवेदनाभिः संबध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति
तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरवियोगश्चात्यंतं न स्यादि
ति यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति सोऽयमेवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञान
मेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमेवेदमिति॥
कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणादूहाद्भावितात्प्रसन्नादनंतरं प्रमाणसामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं
तत्त्वज्ञानार्थ इति सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसंदधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात्प्रमाणसहितो वादेऽपदिष्ट इति अविज्ञाततत्त्वमनुजा
नाति यथा सोऽर्थो भवति तस्य तथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो याथातथ्यं एतस्मिंश्च तर्कविषये विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधार
णं निर्णयः॥ स्थापना साधनं प्रतिषेध उपालंभः तौ साधनोपालंभौ पक्षप्रतिपक्षाश्रयौ व्यतिषक्तावनुबंधेन प्रवर्तमानौ प
क्षप्रतिपक्षावित्युच्यते तयोरन्यतरस्य निवृत्तिः एकतरस्यावस्थानमवश्यंभावित्वाद्यस्यावस्थानं तस्यावधारणं निर्णयः ने

देपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणंसंभवतीति एकोहिप्रतिज्ञातमर्थंहेतुतः स्थापयति प्रतिषिद्धंचोद्धरतीतिद्वितीयस्यद्वितीयेन
स्थापनाहेतुःप्रतिषिध्यतेतस्यैवंप्रतिषिद्धहेतुश्चोद्ध्रियतेसनिवर्ततेतस्यनिवृत्तौयोवतिष्ठतेतेनार्थावधारणंनिर्णयः उभाभ्यामे
वार्थावधारणमित्याहकथंयुक्त्या एकस्यसंभवोद्वितीयस्यासंभवः तावेतौसंभवासंभवौविमर्शंसहनिवर्त्तयतः उभयसंभवे उ
भयासंभवेत्वनिवृत्तोविमर्शइतिविमृश्येतिविमर्शंकृत्वासोयंविमर्शः पक्षप्रतिपक्षाववद्योत्यन्यायंप्रवर्त्तयतीत्युपादीयतइति
॥एतच्चविरुद्धयोरेकधर्मिस्थयोर्बोद्धव्यं यत्रतुधर्मिसामान्यगतौविरुद्धौधर्मौहेतुतःसंभवतःतत्रसमुच्चयः हेतुतोर्थस्यतथाभा
वोपपत्तेः यथाक्रियावद्द्रव्यमितिलक्षणवचनेयस्यद्रव्यस्यक्रियायोगोहेतुतःसंभवतितत्क्रियावत्यस्यनसंभवतितदक्रियाव
त् अनुत्पन्नोपरतक्रियंपुनरक्रियमिति नचायंनिर्णयेनियमः विमृश्यैवपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणंनिर्णयइतिकिंतर्हि
खल्विंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षेर्थावधारणंनिर्णयइतिपरीक्षाविषयेतुविमृश्यपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणंनिर्णयः
शास्त्रेवादेचविमर्शवर्जं   इतिवात्स्यायनीयेन्यायभाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथममाह्निकम्   तिस्रः कथाभवंतिवा
दोजल्पोवितंडाचेति तासांप्रमाणतर्कसाधनोपालंभः सिद्धांताविरुद्धःपंचावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवादः एका
धिकरणस्थौविरुद्धौधर्मौपक्षप्रतिपक्षौप्रत्यनीकभावादस्त्यात्मानास्त्यात्मेति नानाधिकरणौविरुद्धौनपक्षप्रतिपक्षौयथा
नित्यआत्मा अनित्याबुद्धिरितिपरिग्रहोभ्युपगमव्यवस्थासोयंपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवादः तस्यविशेषणंप्रमाणतर्कसाध
नोपालंभः प्रमाणतर्कसाधनः प्रमाणतर्कोपालंभः प्रमाणैः तर्केणचसाधनमुपालंभश्चास्मिन्क्रियतइतिसाधनंस्थाप
नंउपालंभः प्रतिषेधः तौसाधनोपालंभौउभयोरपिपक्षयोर्व्यतिषक्तावनुबद्धौचयावदेकोनिवृत्तएकतरोव्यवस्थितइति
निवृत्तस्योपालंभोव्यवस्थितस्यसाधनमिति जल्पेनिग्रहस्थानविनियोगात्वादे तत्प्रतिषेधः प्रतिषेधेकस्यचिदभ्यनु
ज्ञानार्थंसिद्धांताविरुद्धइतिवचनं सिद्धांतमभ्युपेत्यतद्विरोधाविरुद्धइतिहेत्वाभासस्यनिग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञावादे पंचाव
यवोपपन्नइतिहीनमन्यतमेनाप्यवयवेनन्यूनंहेतूदाहरणाधिकमितिचैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति अवयवेषुप्रमाणतर्कांत ९
र्भावेपृथक्प्रमाणतर्कग्रहणंसाधनोपालंभव्यतिषंगज्ञापनार्थं अन्यथाद्वावपिपक्षौस्थापनाहेतुनाप्रवृत्तौवादइतिस्यात्॥

21
1920

अंतरेणापिचावयवसंबंधंप्रमाणान्यर्थंसाधयंतीतिदृष्टं तेनापिकल्पेनसाधनोपालंभौवादेभवतइतिज्ञापयतिछलजातिनि
ग्रहस्थानसाधनोपालंभएवजल्पः प्रमाणतर्कसाधनोपालंभोवादएवेतिमाज्ञायीत्येवमर्थंपृथक्प्रमाणतर्कग्रहणमिति। य
थोपपन्नछलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालंभोजल्पः। यथोक्तोपपन्नइतिप्रमाणतर्कसाधनोपलंभः सिद्धांताविरुद्धः पं
चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः छलजातिनिग्रहस्थानैः साधनमुपालंभश्चास्मिन्क्रियतइति एवंविशेषणोजल्पः
॥नखलुवैछलजातिनिग्रहस्थानैः साधनंकस्यचिदर्थस्यसंभवतिप्रतिषेधार्थतैवैषांसामान्यलक्षणेविशेषलक्षणेचश्रूय
तेवचनविघातोर्थविकल्पोपपत्त्याछलमितिसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांप्रत्यवस्थानंजातिः विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्चनिग्रहस्था
नमितिविशेषलक्षणेष्वपियथास्वमिति नचैतद्विजानीयात्प्रतिषेधार्थतयैवार्थंसाधयंतीतिछलजातिनिग्रहस्थानोपालंभो
जल्पइत्येवमप्युच्यमानेविज्ञायतएतदिति प्रमाणैःसाधनोपालंभयोःछलादीनामंगभावोरक्षणार्थत्वात्नस्वतंत्राणांसाध
नभावः यत्तत्प्रमाणैरर्थस्यसाधनंतत्रछलजातिनिग्रहस्थानानामंगभावोरक्षणार्थत्वात् तानिहिप्रयुज्यमानानिपरपक्षविघा
तेनस्वपक्षंरक्षंति तथाचोक्तंतत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थत्वात् तानिहिप्रयुज्यमानानिपरपक्षविघातेनजल्पवितंडेबीजप्र
रोहरक्षणार्थंकंटकशाखावरणवदिति यश्चासौप्रमाणैःप्रतिपक्षस्योपालंभस्तस्यचैतानिप्रयुज्यमानानिप्रतिषेधविघाता
त्सहकारीणिभवंति तदेवमंगीभूतानांछलादीनामुपादानंजल्पेनस्वतंत्राणांसाधनभावःउपालंभेतुस्वातंत्र्यमप्यस्तीति
स्वप्रतिपक्षस्थापनाहीनोवितंडा। सजल्पोवितंडाभवतिकिंविशेषणः प्रतिपक्षस्थापनयाहीनः यौतौसमानाधिकरणौ
विरुद्धौधर्मौपक्षप्रतिपक्षावित्युक्तौतयोरेकतरंवैतंडिकोनस्थापयतीतिपरपक्षप्रतिषेधेनैवप्रवर्ततइति अस्तुतर्हिसप्र
तिपक्षहीनोवितंडा यद्वैखलुतत्परप्रतिषेधलक्षणंवाक्यंसवैतंडिकस्यपक्षः नत्वसौसाध्यंकंचिदर्थंप्रतिज्ञायस्थापयतीति
॥तस्माद्यथान्यासमेवास्त्विति हेतुलक्षणाभावादहेतवोहेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानाः तइमेसव्यभिचारविरुद्धप्रकरणस
मसाध्यसमातीतकालाहेत्वाभासाः तेषामनैकांतिकःसव्यभिचारः व्यभिचारएकत्रावस्थासहव्यभिचारेणवर्ततइतिसव्य
भिचारः निदर्शनंनित्यःशब्दोऽस्पर्शत्वात्स्पर्शवान्कुंभोऽनित्योदृष्टोनचतथास्पर्शवान्शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यःश

न्या·भा·
९०

ब्द इति दृष्टांते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वं च धर्मौ न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति आत्मादौ च दृष्टांते उदाहरणसा
धर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरिति अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति एवं द्विविधेपि दृष्टांते व्यभि
चारात्साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति।सिद्धांतमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः।तं विरुणद्धि इति तद्विरोधी अभ्यु
पेतं सिद्धांतं व्याहतीति यथा सोयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतोप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् न नित्यो विकार
उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोपि विकारोस्तीत्यनेन स्वसिद्धांतेन कथं व्यक्तिरात्मलाभः प्रच्युतिः यद्यात्मलाभात्प्रच्युतो विका
रोस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते यद्व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत्खलु नित्यत्वमिति नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकार
स्यात्मलाभात्प्रच्युतेरुपपत्तिः यदात्मलाभात्प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात्प्रच्यवते अस्तित्वं चात्मलाभात्प्र
च्युतिरिति विरुद्धावेतौ धर्मौ न सह संभवत इति सोयं हेतुर्यं सिद्धांतमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहंतीति।यस्मात्प्रकरणचिंता सनि
र्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रसितौ प्रकरणचिंता सा निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणस
मः विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षावनवसितौ प्रसितौ प्रकरणं तस्य चिंता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत्समीक्षणं सा जिज्ञासाय
यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात्प्रकरणमनतिवर्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते प्रज्ञापनं त्वनित्यः श
ब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपलभ्यमाननित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि यत्र समानो धर्मः संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीय
ते स संशयसमः सव्यभिचार एव या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्तयति यथा शब्दे
नित्यधर्मो नोपलभ्यते एवमनित्यधर्मोपि सेयमुभयपक्षविशेषानुपलब्धिः प्रकरणचिंतां प्रवर्तयति यथा विपर्यये हि प्रकर
णनिवृत्तेः यदि नित्यधर्मः शब्दे गृह्यते न स्यात्प्रकरणं यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्तेत प्रकरणं सोयं हेतुरुभौ पक्षौ
प्रवर्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न कल्पते। साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः।द्रव्यं छायेति साध्यं गतिमत्त्वादिति हेतुः सा
ध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः कथं अयमप्यसिद्धत्वात्साध्यवत्प्रज्ञापयितव्यः साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि ग
च्छति आहोस्विदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसंतानादसंनिधिसंतानोयं तेजसो गृह्यत इति सर्पता खलु द्रव्येण योयस्तेजो

९०

23
1920

भाग आव्रियंते तस्य तस्यासन्निधिरवच्छिन्नो गृह्यत इति आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः।कालात्ययापदिष्टः कालातीतः।कालात्य
येन युक्तो यस्यार्थैकदेशोपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते निदर्शनं नित्यः शब्दः संयोगव्यंग्यत्वात्
रूपवत् प्रागूर्ध्वं च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दोप्यवस्थितो भेरीदंडसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशु
संयोगेन वा तस्मात्संयोगव्यंग्यत्वान्नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् व्यंजकस्य संयोगस्य न व्यंग्यस्य रूपस्य व्य
क्तिरव्येति सति प्रदीपसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते वि
भागकाले सेयं शब्दस्य व्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति कस्मात्कारणाभावाद्धि कार्याभाव इति एवमुदाह
रणसाधर्म्यस्यापि तस्य सः अर्थतो ह्यसमर्थानामानंतर्यमकारणमित्येतदवयवविपर्यासेनोक्तो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यात्तथा
वैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुलक्षणं न जहाति अजहद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति अवयवविपर्यासो वचनप्रमाप्तकालमि
ति निग्रहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यत इति अतस्तन्न सूत्रार्थः अथदनछलं। वचनविघातोर्थविकल्पोपपत्त्या छलं। न सामा
न्यलक्षणे छले शक्यमुदाहर्तुं विभागे तूदाहरणानि विभागश्च।तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यछलमुपचारछलं चेति।तेषां
अविशेषाभिहितेर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थांतरकल्पना वाक्छलं।नवकंबलोयं माणवक इति प्रयोगः अत्र नवः कंबलोस्येति व
क्तुरभिप्रायः विग्रहे तु विशेषो न समासे तत्रायं छलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कंबला अस्येति तावदभि
हितं भवतेति कल्पयति कल्पयित्वा चासंभवेन प्रतिषेध इति एकोस्य कंबलः कुतोस्य नव कंबला इति तदिदं सामान्यशब्दे वा
चि छले वाक्छलमिति अस्य प्रत्यवस्थाने सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वेऽन्यतराभिधानकल्पना यां विशेष्यवचनं नवकंबल
इत्यनेकार्थस्याभिधाने नवः कंबलोस्य नव कंबला ह्यस्येति वा एतस्मिन् प्रयुक्ते येयं कल्पना नव कंबला अस्येत्येतद्भवता
भिहितं तच्च न संभवतीति एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः यस्माद्विशेषो विज्ञायतेऽयमर्थोऽनेनाभिहि
त इति स च विशेषो नास्ति तस्मान्मिथ्याभियोगमात्रमेतदिति प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थसंबंधोभिधानाभिधेयनियमनियो
गः अस्याभिधानस्यायमर्थोभिधेय इति समानः सामान्यशब्दस्य विशेषो विशिष्टशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वाश्चेमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यं

तेनाप्रयुक्तपूर्वः प्रयोगश्चार्थसंप्रत्ययार्थः अर्थप्रत्ययाच्चव्यवहारति तत्रैवमर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात्सामान्यशब्दस्य प्रयो
गनियमः अजांग्रामंनयसर्पिराहरब्राह्मणंभोजयेतिसामान्यशब्दाः संतोर्थावयवेषुप्रयुज्यंतेसामर्थ्याद्यत्रार्थक्रियादेशनासंभवति
तत्रप्रवर्तंतेनार्थसामान्येक्रियादेशनाऽसंभवात् एवमयंसामान्यशब्दोनवकंबलइतियोर्थः संभवति नवः कंबलोऽस्येति तत्रप्रवर्त
ते यस्तु नसंभवतिनवकंबलाअस्येति तत्रनप्रवर्ततेसोयमनुपपद्यमानार्थकल्पनयापरवाक्योपालंभस्तेनकल्पतइति । संभ
वतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसंभूतार्थकल्पनासामान्यच्छलं । अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्न इत्युक्ते कश्चिदाह सं
भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसंपदित्यस्य वचनस्य विघातोर्थविकल्पोपपत्त्याऽसंभूतार्थकल्पनया क्रियते यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसं
पत्संभवति व्रात्येपि संभवेत् व्रात्योपि ब्राह्मणः सोप्यस्तु विद्याचरणः संपन्न इति यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तदतिसामान्यं ॥
यथा ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसंपदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति अस्य च प्रत्यवस्थानं अविवक्षित
हेतुकस्य विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्य तदत्रासंभूतार्थकल्पनानुपपत्तिः यथा संभवंत्यस्मिन्क्षेत्रे शालय इति अनिराकृ
तमविवक्षितं च बीजजन्म प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते सोयं क्षेत्रानुवादो नास्मिन् शालयो विधीयंत इति बीजात्तु शालिनिर्वृत्तिः
॥ सती न विवक्षिता एवं संभवति ब्राह्मणे विद्याचरणसंपदिति संपद्विषयो ब्राह्मणत्वं न संपद्धेतुः न चात्र हेतुर्विवक्षितः विषयानुवा
दस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्य सति ब्राह्मणत्वे संपद्धेतुः समर्थ इति विषयं च प्रशंसता वाक्येन यथा हेतुना फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्या
यते तदेवं सति वचनविघातोऽसंभूतार्थकल्पनया नोपपद्यत इति । धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलं । अभिधान
स्य धर्मो यथार्थप्रयोगः धर्मविकल्पोऽन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः तस्य निर्देशोऽसद्भावं धर्मविकल्पनिर्देशो यथा मंचाः क्रोशंतीति अर्थ
सद्भावेन प्रतिषेधः मंचस्थाः पुरुषाः क्रोशंति न तु मंचाः क्रोशंति का पुनरत्रार्थोपपत्तिः अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथार्थकल्पनं भक्त्या
प्रयोगे प्राधान्येन कल्पनमुपचारविषयं छलमुपचारच्छलं उपचारो नीतार्थः सहचारादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इ
ति अत्र समाधिः सिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थयोरनुज्ञा प्रतिषेधो वा न छंदतः प्रधानभूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य च गुणभूत
स्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः सिद्धे प्रयोगे यथा वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ प्रतिषेध्यौ वा न छंदतः यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्र

25
1920

युंक्ते यथाभूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न छंदतः अथ गुणभूतं तदा गुणभूतः यत्र तु गुणभूतं शब्दं वक्ता प्रयुंक्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य
परः प्रतिषेधति स्वमनीषया प्रतिषेधोसौ भवति न परोपालंभ इति । वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् । न वाक्छलादुपचारच्छ
लं भिद्यते तस्याप्यर्थांतरकल्पनाया अविशेषात् इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः प्रधानशब्दः स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इ
ति न तदर्थांतरभावात् । न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थांतरभावात् कुतः अर्थांतरकल्पनात्त्वन्या अ
न्यार्थसद्भावप्रतिषेध इति । अविशेषे वा किंचित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसंगः । छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्वं प्रतिषिध्यते किंचित्साध
र्म्यात् यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति यथा द्वित्वमप्यभ्यनुज्ञातं प्रतिषेधति विद्यते हि किंचित्साधर्म्यं द्वयोरपीति अथ द्वित्वं किंचित्सा
धर्म्यान्न निवर्तते त्रित्वमपि न निवर्त्स्यति इति अत ऊर्ध्वं । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसंगो जायते स जातिः
स च प्रसंगः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालंभः प्रतिषेध इति उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्ये
ण प्रत्यवस्थानं उदाहरणवैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं प्रत्यनीकभावाज्जायमानोर्थो जाति
रिति । विप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानं । विपरीता वा कल्पिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः पद्यमानः पराजयं प्राप्नोति निग्रहस्थानं खलु
पराजयप्राप्तिः अप्रतिपत्तिस्त्वारंभविषयेऽनारंभः परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति असमासाच्च नैते एव
निग्रहस्थाने इति किं पुनर्दृष्टांतवज्जातिनिग्रहस्थानयोरभेदोऽथ सिद्धांतवद्भेद इत्यत आह । तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहु
त्वं । तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वं तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वं
॥ नानाकल्पो विकल्पः विविधः कल्पो विकल्पः तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्य
प्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानं शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा यथोद्देशं लक्षिता यथालक्षणं परीक्षिष्यंत इति
त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वेदितव्येति इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमोध्यायः अत ऊर्ध्वं प्रमाणादेः प
रीक्षा सा च विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय इत्यतोऽग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते समानानेकधर्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥
॥ समानस्य धर्मस्याध्यवसायात्संशयो न धर्ममात्रात् अथवा समानमनयोर्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति अ

यवसानधर्माध्यवसायादर्थांतरभूतेधर्मिणिसंशयोऽनुपपन्नः नजातुरूपस्यार्थांतरभूतस्याध्यवसायादर्थांतरभूतस्पर्शेसंशयइ
ति अथवानाध्यवसायादर्थावधारणानवधारणज्ञानेसंशयउपपद्यते कार्यकारणयोः सारूप्याभावादिति एतेनानेकधर्माध्यवसा
यादिति व्याख्यातं अन्यतरधर्माध्यवसायाच्चसंशयोनभवति। ततोह्यन्यतरावधारणमेवेति विप्रतिपत्त्यवस्थाध्यवसायाच्च न
विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वासंशयः किंतर्हि विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्यसंशयः एवमव्यवस्थायामपीति अथवास्त्या
त्मेत्येकेनास्त्यात्मेत्यपरेमन्यंतइत्युपलब्धेः कथंसंशयस्यादिति तथोपलब्धिरव्यवस्थिता अनुपलब्धिश्चाव्यवस्थितेतिविभा
गेनाध्यवसितेसंशयोनोपपद्यतइति। विप्रतिपत्तौचसंप्रतिपत्तेःयांचविप्रतिपत्तिंभवान्संशयहेतुंमन्यतेसासंप्रतिपत्तिः साहि
द्वयोःप्रत्यनीकधर्मविषया तत्रयदिविप्रतिपत्तेःसंशयःसंप्रतिपत्तेरेवसंशयइति। अव्यवस्थात्मनिव्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्था
यानसंशयः। यदितावदियमव्यवस्था आत्मन्येवव्यवस्थिताव्यवस्थानादव्यवस्थानभवतीत्यनुपपन्नःसंशयः अथाव्यवस्था
त्मनिनव्यवस्थिता एवमतादात्म्यादव्यवस्थानभवतीतिसंशयाभावइति। तथात्यंतसंशयःस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः येनकल्पेन
भवान्समानधर्मोपपत्तेःसंशयइतिमन्यतेतेनखल्वत्यंतसंशयःप्रसज्यते समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात्संशयानुच्छेदः नायं
तद्धर्माधर्मीविमृश्यमाणोगृह्यतेसततंतुतद्धर्माभवतीति अस्यप्रतिषेधप्रपंचस्यसंक्षेपेणोद्धारः। यथोक्ताध्यवसायादेवतद्वि
शेषापेक्षात्संशयेनसंशयोनात्यंतसंशयोवासंशयानुत्पत्तिसंशयानुच्छेदश्चनप्रसज्यते कथंयत्तावत्समानधर्माध्यवसायः
संशयहेतुः नसमानधर्ममात्रमितिएवमेतत् कस्मादेवंनोच्यतइति विशेषापेक्षइतिवचनात्तत्सिद्धेः विशेषस्यापेक्षाकांक्षा
साचानुपलभ्यमानेविशेषेसमर्था नचोक्तंसमानधर्मापेक्षइति समानेचधर्मेकथमाकांक्षानभवेत् यद्ययंप्रत्यक्षःस्यात् एते
नसमर्थेनविज्ञायतेसमानधर्माध्यवसायादिति उपपत्तिवचनाद्वा समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते नवान्यासद्भावसंवेदना
दृतेसमानधर्मोपपत्तिरस्ति अनुपलभ्यमानसद्भावोहिसमानोधर्मोपपत्तेरित्युच्यते नवान्यासद्भावसंवेदनादृतेसमानधर्मो
पपत्तिरस्ति अनुपलभ्यमानसद्भावोहिसमानोधर्मोऽविद्यमानवद्भवतीति विषयशब्देनवाविषयिणःप्रत्ययस्याभिधानंय
थालोकेधूमेनाग्निरनुमीयतइत्युक्तेधूमदर्शनेनाग्निरनुमीयतइतिज्ञायते कथंदृष्ट्वाहिधूममथाग्निमनुमिनोतिनादृष्टे

27
1920

नचवाक्येदर्शनशब्दःश्रूयते अनुजानातिनवाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वंतेनमन्यामहेविषयशब्देनविषयिणःप्रत्यय
स्याभिधानंवाङ्गोऽनुज्ञानात्येवमिहापिसमानधर्मशब्देनसमानधर्माध्यवसायमाहेति यथोहित्वासमानमनयोधर्ममु
पलभइतिधर्मधर्मिग्रहणासंशयाभावइतिपूर्वदृष्टविषयमेतत् यावहमर्थोपूर्वमद्राक्षंतयोः समानंधर्ममुपलभेविशे
षंनोपलभेइतिकथंविशेषंपश्येयंयेनान्यतरमवधारयेयमितिनचैतत्समानधर्मोपलब्धौधर्मधर्मिग्रहणमात्रेणनिव
र्ततइति यच्चोक्तं नार्थांतराध्यवसायादन्यत्रसंशयइति योर्थांतराध्यवसायमात्रंसंशयहेतुमुपाददीतसएववा
च्यइति यत्पुनरेतत्कार्यकारणयोः सारूप्याभावादितिकारणस्यभावाभावयोःकार्यस्यभावाभावौकार्यकारणयोः
सारूप्यं यस्योत्पादाद्यउत्पद्यतेयस्यचानुत्पादाद्यन्नोत्पद्यतेतत्कारणमितरदित्येतत्सारूप्यमस्तिचसंशयकारणे
संशयेचेनदितिएतेनानेकधर्माध्यवसायादितिप्रतिषेधः परिहृतइतियत्पुनरेतदुक्तं विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसा
याच्चनसंशयइति पृथक्प्रवादयोर्व्याहतमर्थमुपलभेविशेषंचनजानामिनोपलभेयेनान्यतरमवधारयेयंतत्कोत्र
विशेषःस्याद्येनैकतरमवधारयेयमिति संशयोविप्रतिपत्तिजनितोऽर्थोनशक्योविप्रतिपत्तिसंप्रतिमात्रेणनिवर्तयितु
मिति एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाकृतेसंशयेवेदितव्यमिति। यत्पुनरेतद्विप्रतिपत्तौसंप्रतिपत्तेरिति विप्रतिप
त्तिशब्दस्यार्थाध्यवसायोविशेषापेक्षः संशयहेतुः तस्यचसमानाख्यांतरेणमनिवृत्तिः समानेऽधिकरणेव्याहतार्थो
प्रवादोविप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायश्चविशेषापेक्षः संशयहेतुः नचास्यसंप्रतिपत्तिशब्देसमाख्यांतरेयो
ज्यमानेसंशयहेतुत्वंनिवर्तते तदिदमकृतबुद्धिसंमोहनमिति यत्पुनव्यवस्थात्मनिव्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाइति
संशयहेतोरर्थःस्याप्रतिषेधादव्यवस्थानुज्ञानाच्चनिमित्तांतरेणशब्दांतरकल्पनाव्यर्थाशब्दांतरकल्पनाव्यवस्थाव
त्तुव्यवस्थानभवत्यव्यवस्थात्मनिव्यवस्थितत्वादिति नानयोरुपलब्ध्यनुपलब्ध्योः सदसद्विषयत्वंविशेषापेक्षः संश
यहेतुर्नभवतीतिप्रतिषिध्यतेयावताचाव्यवस्थात्मनिव्यवस्थितानतावतात्मानंजहाति तत्त्वनुज्ञाताव्यवस्थाएवमियं
क्रियमाणाशब्दांतरकल्पनानार्थांतरंसाधयतीति यत्पुनरेतत्तथात्यंतसंशयः तद्धर्मसातत्योपपत्तेरिति नायंसमा
नधर्मादिभ्यएवसंशयः किंतर्हितद्विषयाध्यवसायात्विशेषस्मृतिसहितादित्यतोनात्यंतसंशयइति अन्यतरध

र्मोध्यवसायाद्वानसंशयइति विशेषापेक्षोविमर्शःसंशयइतिवचनात् विशेषश्चान्यतरधर्मोनतस्मिन्नध्यवसायमानेविशेषा
पेक्षासंभवतीति ॥ यत्रसंशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसंगः॥ ॥ यत्रयत्रसंशयपूर्विकापरीक्षाशास्त्रेकथायांवा ततस्तत्रैवंसंशयेपरे
णप्रतिषिद्धेसमाधिर्वाच्यइति अत्रतुसर्वपरीक्षाव्यापित्वात्प्रथमसंशयःपरीक्षितइति अथप्रमाणपरीक्षा। प्रत्यक्षादीना
मप्रामाण्यंत्रैकाल्यासिद्धेः। प्रत्यक्षादीनांप्रामाण्यंनास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः पूर्वापरसहभावानुपपत्तेरितिअस्यसामान्यवच
नस्यार्थः विभागः। पूर्वंहिप्रमाणसिद्धौनेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्॥ प्रत्यक्षोत्पत्तिः। गंधादिविषयंज्ञानंप्रत्यक्षंतद्यदिपूर्वंपश्चाद्गं
धादीनांसिद्धिः नेदंगंधादिसन्निकर्षादुत्पद्यतइति। पश्चात्सिद्धौनप्रमाणेभ्यःप्रमेयसिद्धिः॥ असतिप्रमाणेकेनप्रमीयमाणोर्थः
प्रमेयस्यात् प्रमाणेनखलुप्रमीयमाणोर्थःप्रमेयमित्येतत्सिध्यति॥ युगपत्सिद्धौप्रत्यक्षनियतत्वात्क्रमवृत्तित्वाभावोबुद्धीनां॥
यदिप्रमाणंचप्रमेयंचयुगपद्भवतः एवमपिगंधादिष्विंद्रियेषुज्ञानानिप्रत्यर्थनियतानियुगपत्संभवंतीतिव्याघातश्चयुगपज्ज्ञा
नानुत्पत्तिर्मनसोलिंगमिति एतावांश्चप्रमाणप्रमेययोःसद्भावविषयः सचानुपपन्नइतितस्मात्प्रत्यक्षादीनांप्रमाणत्वंनसंभ
वतीति अस्यसमाधिः उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्यचार्थस्यपूर्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनंविभागवचनं क्वचिदु
पलब्धिहेतुः पूर्वंपश्चादुपलब्धिहेतुःयथावा स्थितानांप्रदीपः क्वचिदुपलब्धिहेतुस्तदुपलब्धिविषयश्चसहभवतः यथा
धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति उपलब्धिहेतुश्चप्रमाणंप्रमेयंतूपलब्धिविषयः एवंप्रमाणप्रमेययोःपूर्वापरसहभावेनियतेयथार्थो
दृश्यतेतथाविभज्यवचनीयइतितन्नैकांतेनप्रतिषेधानुपपत्तिः सामान्येनखलुविभज्यप्रतिषेधउक्तइतिसमाख्याहेतोस्त्रैका
ल्ययोगात्तथाभूतासमाख्या यत्पुनरिदंपश्चात्सिद्धावसतिप्रमाणेप्रमेयंनसिध्यतिप्रमाणेनप्रमीयमाणोर्थःप्रमेयमिति॥
विज्ञायतइति प्रमाणमित्येतस्याःसमाख्यायाउपलब्धिहेतुत्वंनिमित्तंतस्यत्रैकाल्ययोगः उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिंकरो
ति उपलब्धिंकरिष्यतीतिसमाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्यातथाभूता प्रमितोनेनार्थःप्रमीयतेप्रमास्यतइतिप्रमाणं
प्रमितंप्रमीयतेप्रमास्यतइतिचप्रमेयं एवंसतिभविष्यत्यस्मिन्हेतुतउपलब्धिःप्रमास्यतेयमर्थःप्रमेयमिदमित्येतत्सर्वंभव
तीति त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञानेचव्यवहारानुपपत्तेः यश्चैवंनाभ्यनुजानीयात्तस्यपाचकमानयपक्ष्यतिलावकमानयलविष्यतीति
व्यवहारोनोपपद्यतइति प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यंत्रैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्यंप्रमाणप्रतिषेधः तत्रायंप्रष्टव्यः अथानेन

29
1920

प्रतिनिषेधेनभवताकिंक्रियतइति किंसंभवोनिवर्त्यते अथासंभवोज्ञाप्यतइति तद्यदिसंभवोनिवर्त्यतेसतिसंभवेप्रत्यक्षा
दीनांप्रतिषेधानुपपत्तिः अथासंभवोज्ञाप्यतेप्रमाणलक्षणप्राप्तस्तर्हिप्रतिषेधः प्रमाणसंभवेऽस्योपलब्धिहेतुत्वादिति
किंचातः। त्रैकाल्यासिद्धेःप्रतिषेधानुपपत्तिः॥ अस्यतुविभागः पूर्वंहिप्रतिषेधसिद्धावसतिप्रतिषेध्येकिमनेनप्रतिषिध्यते
पश्चात्सिद्धौप्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधाभावादितियुगपत्सिद्धौप्रतिषेध्यासिध्यभ्यनुज्ञानादनर्थकः प्रतिषेधइति प्रति
षेधलक्षणेचवाक्येनुपपद्यमानेसिद्धंप्रत्यक्षादीनांप्रमाणत्वमिति॥ सर्वप्रमाणविप्रतिषेधाच्चप्रतिषेधानुपपत्तिः॥ कथंत्रै
काल्यासिद्धेरित्यस्यहेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्यसाधनकत्वंदृष्टांतेदर्शयितव्यमिति नचतर्हिप्रत्यक्षादीनाम
प्रामाण्यं अथप्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपादीयमानमप्युदाहरणंनार्थंसाधयिष्यतीति सोयंसर्वप्रमाणैर्व्याहतोहेतुर
हेतुः सिद्धांतमभ्युपेत्यतद्विरोधीविरुद्धइतिवाक्यार्थोह्यस्यसिद्धांतःसचवाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनिनार्थंसाधयंतीतिइदंचाव
यवानामुपादानमर्थस्यसाधनायेति अथनोपादीयते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्यदृष्टांतेनसाधकत्वमितिप्रतिषेधोनोप
पद्यतेहेतुत्वासिद्धिरिति। तत्प्रामाण्येवानसर्वप्रमाणविप्रतिषेधः। प्रतिषेधलक्षणेस्ववाक्येतेषामवयवाश्रितानांप्रत्यक्षा
दीनांप्रामाण्येभ्यनुज्ञायमानेपरवाक्येप्यवयवाश्रितानांप्रामाण्यंप्रसज्जतेअविशेषादिति एवंचनसर्वाणिप्रमाणानि
प्रतिषिध्यंतइति विप्रतिषेधइतिवीत्ययमुपसर्गः संप्रतिपत्त्यर्थेनव्याघातेर्थाभावादिति। त्रैकाल्याप्रतिषेधश्चशब्दादा
तोद्यसिद्धवत्तत्सिद्धेः॥ किमर्थंपुनरिदमुच्यते पूर्वोक्तनिबंधनार्थं यत्तावत्पूर्वोक्तमुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्यचा
र्थस्यपूर्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनंविभागवचनमिति तदितःसमुत्थानंयथाविज्ञायेत अनियमदर्शीखल्वयमृ
षिर्नियमेनप्रतिषेधंप्रत्याचष्टे त्रैकाल्यस्यचायुक्तःप्रतिषेधःइतितत्रैकांविधामुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति
यथापश्चात्सिद्धेनशब्देनपूर्वसिद्धमातोद्यंप्रतिपद्यतेवेणुःपूर्यतइतिस्वनविशेषेणातोद्यविशेषंप्रतिपद्यते तथापूर्वसि
मुपलब्धिविषयंपश्चात्सिद्धेनोपलब्धिहेतुनाप्रतिपद्यतइतिनिर्दर्शनार्थत्वाच्चास्यशेषयोर्विधयोर्यथोक्तमुदाहरणंवेदित
व्यमिति कस्मात्पुनरिहतत्रोच्यतेपूर्वोक्तमुपपाद्यतइति सर्वथातावदयमर्थःप्रकाशयितव्यः सइहवाप्रकाश्येतत्रवान
कश्चिद्विशेषइतिप्रमाणंप्रमेयमितिचसमाख्यासमावेशेनवर्त्ततेसमाख्यानिमित्तवशात् समाख्यानिमित्तंतूपलब्धिसाधनं

न्या॰ भाष्य॰
१४

प्रमाणंउपलब्धिविषयश्चप्रमेयमिति यदातुउपलब्धिविषयःकस्याचिदुपलब्धिसाधनंभवतितदाप्रमाणंप्रमेयमितिचै
कोर्थोभिधीयते अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते प्रमेयाचतुलाप्रामाण्यवत् गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनंतुलाप्रमाणं
ज्ञानविषयोगुरुद्रव्यं सुवर्णादितुलानांतरंव्यवस्थाप्यते तदातुलांतरप्रतिपत्तौसुवर्णादिप्रमाणंतुलांतरंप्रमेयमिति एव
मनवयवेनतंत्रार्थउद्दिष्टोवेदितव्यः आत्मातावदुपलब्धिविषयत्वात्प्रमेयेपरिपठितःउपलब्धौस्वातंत्र्यात् प्रमाताबु
द्धिरुपलब्धिसाधनत्वात्प्रमाणंउपलब्धिविषयत्वात् प्रमेयं उभयाभावात्नतुप्रमितिः एवमर्थविशेषेसमाख्यासमावे
शायोज्यः तथाचकारकष्यमाणतमत्वात्कर्मवृक्षेणचंद्रमसंज्ञापयतीतिज्ञापकस्यसाधकतमत्वात् करणंवृक्षायोदक
मासिंचतीतिआसिच्यमानेनोदकेनवृक्षमभिप्रैतीतिसंप्रदानं वृक्षात्पर्णंपततीतिध्रुवमपायेपादानमित्यपादानंवृक्षे
वयांसीति आधारोधिकरणमित्यधिकरणं एवंचसतिनद्रव्यमात्रंकारकंनक्रियामात्रं किंतर्हिक्रियासाधनंक्रियावि
शेषयुक्तंकारकं यःक्रियासाधनंस्वतंत्रः सकर्ता नद्रव्यमात्रं नक्रियामात्रंक्रिययाव्याप्तुमिष्यमाणतमंकर्म नद्रव्य
नक्रियामात्रंएवंसाधकतमादिष्वपि एवंचकारकान्वाख्यानंयथैवउपपत्तितएवंलक्षणतः कारकान्वाख्यानमपि
नद्रव्यमात्रेणनक्रियया किंतर्हिक्रियाविशेषयुक्तइतिकारकशब्दश्चायंप्रमाणंप्रमेयइति सचकारकधर्मंनहातुमर्ह
ति अस्तिभोःकारकशब्दानांनिमित्तवशात्समावेशः प्रत्यक्षादीनिचप्रमाणानिउपलब्धिहेतुत्वात् प्रमेयंचोपल
ब्धिविषयत्वात् संवेद्यानिचप्रत्यक्षादीनिप्रमाणानिप्रत्यक्षेणोपलभेअनुमानेनोपलभेउपमानेनोपलभेआगमेनो
पलभे प्रत्यक्षंमेज्ञानमानुमानिकंमेज्ञानमौपमानिकंमेज्ञानमागमिकंमेज्ञानमितिविशेषागृह्यंते लक्षणतश्चज्ञाप्यमा
नानिज्ञायंतेविशेषेणेंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नंज्ञानमित्येवमादिनासेयमुपलब्धिप्रत्यक्षादिविषयाकिंप्रमाणांतरतोथा
तरेणप्रमाणांतरमसाधनेतिकश्चात्रविशेषः।प्रमाणतःसिद्धेःप्रमाणानांप्रमाणांतरसिद्धिप्रसंगः।यदिप्रत्यक्षादीनिप्र
माणेनोपलभ्यंतेयेनप्रमाणेनोपलभ्यंतेतत्प्रमाणांतरमस्तीतिप्रमाणांतरसद्भावःप्रसज्यतइति अनवस्थामाहास्या
न्येनतस्यान्येनेति नचानवस्थाशक्यानुज्ञातुमनुपपत्तेरिति अस्तुतर्हिप्रमाणांतरमंतरेणनिःसाधनेति तद्विनि
वृत्तेर्वाप्रमाणांतरसिद्धिवत्प्रमेयसिद्धिः।यदिप्रत्यक्षाद्युपलब्धौप्रमाणांतरंनिवर्ततेआत्माद्युपलब्धावपिप्रमाणांतरं

श्रीः
१४

31
1920

निवर्त्स्यत्यविशेषात् एवंचसर्वप्रमाणविलोपइत्यतआह।नप्रदीपप्रकाशसिद्धिवत्तत्सिद्धेः।यथाप्रदीपप्रकाशःप्रत्य
क्षांगत्वात्दृश्यदर्शनेप्रमाणं सचप्रत्यक्षांतरेणचक्षुषःसन्निकर्षेणगृह्यते आवाभावयोर्दर्शनस्यतथाभावाद्दर्शन
हेतुरनुमीयते तमसिप्रदीपमुपाददीताइत्याप्तोपदेशेनापिप्रतिपद्यते एवंप्रत्यक्षादीनांयथादर्शनंप्रत्यक्षादिभिरेवो
पलब्धिः इंद्रियाणितावत्स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयंते अर्थाःप्रत्यक्षतोगृह्यंतेइंद्रियार्थसन्निकर्षास्त्वावरणेनलिंगे
नानुमीयंतेइंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नंज्ञानमात्ममनसोःसंयोगविशेषादात्मसमवायाच्चसुखादिवद्गृह्यते एवंप्रका
रेणशेषाविभज्यनयनीयः यथाचदृश्यःसन्प्रदीपप्रकाशोदृश्यानराणांदर्शनहेतुरितिदृश्यदर्शनव्यवस्थालभतेए
वप्रमेयंयत्किंचिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वात्प्रमाणप्रमेयव्यवस्थालभतेसेयंप्रत्यक्षादिभिरेवप्रत्यक्षादीनांयथादर्शन
मुपलब्धिनप्रमाणांतरतोनचप्राणमंतरेणनिःसाधनेति तेनैवतस्याग्रहणमितिचेन्नार्थभेदस्यलक्षणसामान्यात्
प्रत्यक्षादीनांप्रत्यक्षादिभिरेवग्रहणमित्ययुक्तं अन्येनह्यन्यस्यग्रहणंदृष्टमिति नार्थभेदस्यलक्षणसामान्यात् प्रत्य
क्षलक्षणेनानेकोर्थःसंगृहीतस्तत्रकेनचित्कस्यचिद्ग्रहणमित्यदोषः एवमनुमानादिष्वपीति यथोद्धृतेनोदकेना
शयस्थस्यग्रहणमितिज्ञातृमनसोश्चदर्शनात् अहंसुखीअहंदुःखीचेतितेनैवज्ञात्रातस्यैवग्रहणंदृश्यते युगपज्ज्ञा
नानुपपत्तिर्मनसोलिंगमितिचतेनैवमनसातस्यैवानुमानंदृश्यतेज्ञातुर्ज्ञेयस्यचाभेदोग्रहणस्यग्राह्यस्यचाभेदइति
निमित्तभेदोत्रेतिचेत् समानंतन्निमित्तांतरेणविनाज्ञातात्मानंजानीतेनचनिमित्तांतरेणविनामनसोमनोगृह्यतइति
समानमेतत् प्रत्यक्षादिभिःप्रत्यक्षादीनांग्रहणमित्यत्राअर्थभेदोगृह्यतइति प्रत्यक्षादीनांचाविषयस्यानुपपत्तेः य
दिस्यात्किंचिदर्थजातंप्रत्यक्षादीनामविषयःप्रत्यक्षादिभिर्नशक्यंगृहीतुंतस्यग्रहणायप्रमाणांतरमुपादीयते तत्तुनश
क्यंकेनचिदुपपादयितुमिति प्रत्यक्षादीनांयथादर्शनमेवेदंसच्चासच्चसर्वंविषयइतिकेचित्तुदृष्टांतमपरिगृहीतंहेतु
नाविशेषहेतुमंतरेणसाध्यसाधनायोपाददते यथाप्रदीपप्रकाशःप्रदीपांतरप्रकाशमंतरेणगृह्यते तथाप्रमाणा
निप्रमाणांतरमंतरेणगृह्यंतइति सचायंक्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनात्क्वचिदनेकांतः यथायंप्रसंगोनिवृत्ति
दर्शनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते एवंप्रमेयसाधनायाप्युपादेयोविशेषहेत्वभावात् यथास्थाल्यादिरूपग्रहणे

प्रदीपप्रकाशः प्रमेयसाधनायोपादीयते एवं प्रमाणसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात् सोयं विशेषहेतुपरिग्रहमंतरेण दृष्टांत एकस्मिन् पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्ष इत्यनेकांतः एकस्मिंश्च पक्षे दृष्टांत उपादेयो हे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः विशेषहेतुपरिग्रहस्तु दृष्टांत एकस्मिन् पक्षे उपसंह्रियमाणो न शक्यो नानुज्ञातुं एवं च सत्यनेकांत इत्ययं प्रतिषेधो न भवति प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावनवस्थेति चेत् नासंविद्विषयनिमित्तानां उपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तेः प्रत्यक्षेणार्थमुपलभे अनुमानेनार्थमुपलभ इति प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमा॰नुमानिकं मे ज्ञानमिति संवित्तिविषयं संवित्तिविषयं संवित्तिविषयं संवित्तिनिमित्तं चोपलभमानस्य धर्मार्थसुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते सोयं तावत्येव निवर्तते न चास्ति व्यवहारांतरमनवस्थासाधनीयं येन प्रयुक्तोनवस्थामुपाददीतेति सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्यंते तत्र। प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात्। आत्ममनःसन्निकर्षो कारणांतरं नोक्तमिति न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिदर्शनादात्मनःसन्निकर्षकारणं तदिदं सूत्रं पुरस्तात्कृतभाष्यं। नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः। आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षमिंद्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति सति चेंद्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कारणभावं ब्रुवतो दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसंगः। दिगादिषु सत्सु ज्ञानभावात्तान्यपि कारणानीति अकारणभावेपि ज्ञानोत्पत्तिः दिगादिसन्निधेरवर्जनीयत्वात् दाप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ तदापि सत्सु दिगादिषु ज्ञानेन भवितव्यं न हि दिगादीनां सन्निधिः शक्यः परिवर्जयितुमिति तत्र कारणाभावे हेतुवचनमेतस्माद्धेतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणानीति आत्ममनःसन्निकर्षस्तर्ह्युपसंख्येय इति तत्रेदमुच्यते। ज्ञानलिंगत्वादात्मनो नानवरोधः। ज्ञानमात्मलिंगं तद्गुणत्वात् न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति। तदयौगपद्यलिंगत्वाच्च मनसः। अनवरोध इति वर्तते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमित्युच्यमाने सिध्यत्येव मनःसन्निकर्षपक्ष इंद्रियार्थसन्निकर्षो ज्ञानकारणमिति प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेंद्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममनःसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्यैवेंद्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानोसमानत्वात्तस्य ग्रहणं सुप्तव्यासक्तमनसा चेंद्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् इंद्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्तः प्रणिधान

33
1920

वशात् प्रबुध्यते यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोधकारणं भवतस्तदा प्रसुप्तस्येंद्रियसंनिकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति किं तर्हि इंद्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति एकदा खल्वयं विषयांतरासक्तमनाः संकल्पवशाद्विषयांतरं जिज्ञासमानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसा इंद्रियं संयोज्य तद्विषयांतरं जानीते यदा तु खल्वस्य निःसंकल्पस्य निर्जिज्ञासमानस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपातनात् ज्ञानमुत्पद्यते तदेंद्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यं न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति प्राधान्याच्चेंद्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यं गुणत्वात् नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति प्राधान्ये च हेत्वंतरं तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणां। तैरिंद्रियैरर्थैश्च व्यपदिश्यंते ज्ञानविशेषाः कथं घ्राणेन जिघ्रति चक्षुषा पश्यति रसनया रसयतीति घ्राणविज्ञानं चक्षुर्विज्ञानमिति गंधज्ञानं रूपज्ञानमिति च इंद्रियविशेषाच्च पंचधा बुद्धिर्भवति अतः प्राधान्यमिंद्रियार्थसन्निकर्षस्येति यदुक्तमिंद्रियार्थसंनिकर्षग्रहणं कार्यं नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति तस्मात्सुप्तव्यासक्तमनसामिंद्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिति सोयं व्याहतत्वादहेतुः। यदि तावत्क्वचिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति व्याहन्येत नेदानीं मनसः सन्निकर्ष इंद्रियार्थसन्निकर्षः कारणमिष्यते तदवरुद्धमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति। नार्थविशेषप्राबल्यात्। नास्ति व्याघातो न ह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं व्यभि॰त्वं व्यभिचरति इंद्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते अर्थविशेषप्राबल्याद्धि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति अर्थविशेषः कश्चिदेवेंद्रियार्थः तस्य प्राबल्यं तीव्रतापटुते तच्चार्थविशेषप्राबल्यमिंद्रियार्थसन्निकर्षविषयं नात्ममनसोः संनिकर्षयं नात्ममनसोः सन्निकर्षविषयं तस्मादिंद्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति असति प्रणिधाने संकल्पे चासति सुप्तव्यासक्तमनसां यदिंद्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनःसंयोगोपि कारणमिति मनसि क्रियाकारणं वाच्यमिति तथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्रयत्नो मनसः प्रेरक आत्मगुण एव आत्मनि गुणांतरं सर्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन प्रेरितं मन इंद्रियेण संबध्यते तेन चाप्रेर्यमाणे मनसि संयोगाभावात् ज्ञानानुत्पत्तौ सर्वार्थतास्य निवर्तते एषितव्यं चास्य गुणांतरस्य द्रव्यगुणकर्मकारकत्वं अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां भूतसूक्ष्माणां मनसां च ततोन्यस्य क्रियाहेतोरसं

न्या॰ भाष्य॰

१६

भयात् शारीरेंद्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसंगः प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः । यदिदमिंद्रियार्थसन्निकर्षा
दुत्पद्यते ज्ञानं वृक्ष इत्येतत् किल प्रत्यक्षं तत्खल्वनुमानमेव कस्मादेकदेशग्रहणात् वृक्षस्योपलब्धेः अर्वाग्भागम
यं गृहीत्वा वृक्षमुपलभते न चैकदेशो वृक्षः तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तादृगेव तद्भवति किं पुनर्गृह्यमाणा
देकदेशात् अर्थांतरमनुमेयं मन्यसे अवयवसमूहपक्षे अवयवांतराणि द्रव्यांतरोत्पत्तिपक्षे तानि चावयवी चेति अ
वयवसमूहपक्षे तावदेकदेशग्रहणात् वृक्षबुद्धेरभावः नागृह्यमाणमेकदेशांतरं वृक्षो गृह्यमाणैकदेशवदिति एकदे
शग्रहणादेकदेशांतरानुमाने समुदायप्रतिसंधानात् न वृक्षबुद्धिः न तर्हि वृक्षबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति द्र
व्यांतरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयो स्यैकदेशसंबद्धस्याग्रहणाद्ग्रहणे चाविशेषात् अनुमेयत्वाभावः तस्माद्वृक्षबुद्धेर
नुमानं न भवति एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षानुमानत्वमुपपाद्यते तच्च । न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलंभात् । न प्रत्य
क्षमनुमानं कस्मात् प्रत्यक्षेणैवोपलंभात् यत्तदेकदेशग्रहणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासावुपलंभान्न चोपलंभो निर्विषयोस्ति
यावच्चार्थजातं तस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञायमानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति किं पुनस्ततोन्यदर्थजातमवयवी समुदायो
वा न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं हेत्वभावादिति अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वं प्रसंगस्तत्पूर्वकत्वात्
प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संबद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानं भवति तत्र यच्च संबद्धयो
लिंगलिंगियोः प्रत्यक्षं यच्च लिंगमात्रप्रत्यक्षग्रहणं नैतदंतरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति न त्वेतदनुमानमिंद्रियार्थजत्वात्
न चानुमेयस्येंद्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति सोयं प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति । न चैकदेशोप
लब्धिरवयविसद्भावात् । न चैकदेशोपलब्धिमात्रं किं तर्ह्येकदेशोपलब्धिः तत्सहचरितावयव्युपलब्धिकस्मादवयविस
द्भावात् अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तोवयवी तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्तस्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनु
पपन्नेति अकृत्स्नग्रहणादिति चेत् नाकारणतोन्यस्यैकदेशस्याभावात् नाचावयवाः कृत्स्ना गृह्यंते अवयवैरेवाव
यवांतरव्यवधानात् नावयवी कृत्स्नो गृह्यत इति नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति सेयमेकदेशोपलब्धिरनि
वृत्तैवेति कृत्स्नमिति वै खल्वशेषतायां सत्यां भवति अकृत्स्नमिति शेषे सति तच्चैतदवयवेषु बहुष्वस्ति अव्यवधाने ग्र

श्रीः

१६

हणात् व्यवधाने चाग्रहणात् इति अंगं तु भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किमगृहीतं मन्यसे येनैकदेशोपलब्धिः
स्यादिति न ह्यस्य कारणेभ्योन्य एकदेशो भवतीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति इदं त्वस्य वृत्तं येषामिंद्रियार्थसन्निकर्षाद्ग्रह
णमवयवानां तैः सह गृह्यते येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते । न चैतत्कृतोस्ति भेद इति समुदाय्यशेषता
वा समुदायो वृक्षः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा उभयथा ग्रहणाभावः मूलस्कंधशाखापलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृक्ष इति स्यात्
प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यत इति अवयवैस्तावदवयवांतरस्य व्यवधानाद
शेषग्रहणं नोपपद्यते प्राप्तिग्रहणं नोपपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणात् सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्रव्यांतरोत्पत्तौ
कल्प्यते न समुदायमात्र इति । साध्यत्वादवयविनि संदेहः । यदुक्तमवयविसद्भावादित्ययमहेतुः साध्यत्वात् साध्यं तावदेत
त्कारणेभ्यो द्रव्यांतरमुत्पद्यत इति अनुपपादितमेतत् एवं च सति विप्रतिपत्तिमात्रं भवति विप्रतिपत्तेश्च ययविनि संश
य इति । सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः । यद्यवयवी नास्ति सर्वस्य ग्रहणं नोपपद्यते किं तत्सर्वं द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषस
मवायाः कथं कृत्वा परमाणुसमवस्थानं तावद्दर्शनविषयो न भवत्यतींद्रियत्वादणूनां द्रव्यांतरं चावयविभूतं दर्शनविषयो ना
स्ति दर्शनविषयस्थाश्चेमे द्रव्यादयो गृह्यंते ॥ ते न निरधिष्ठाना न गृह्येरन् गृह्यंते च कुंभोयं श्यामः एको महान् संयुक्तः स्पं
दते अस्ति मृन्मयश्चेति संति चेमे गुणादयो धर्मा इति तेन सर्वस्य ग्रहणात् पश्यामो अस्ति द्रव्यांतरभूतोवयवीति । धारणाक
र्षणोपपत्तेश्च । अव्ययव्यर्थेतिरभूत संग्रहकारिते वै धारणाकर्षणे संग्रहो नाम संयोगसहचरितं गुणांतरं स्नेहद्रवत्वकारितम
पां संयोगादामे कुंभेग्निसंयोगात् पक्वे यदि त्ववयविकारिते अभविष्यतां पांशुराशिप्रभृतिष्वप्यज्ञास्यतां द्रव्यांतरानुत्पत्तौ च तृणो
पलकाष्ठादिषु जतुसंगृहीतेष्वपि नाभविष्यतामिति अथावयविनं प्रत्याचक्षाणको मा भूत् प्रत्यक्षलोप इत्यणुसंचयं दर्श
नविषयं प्रतिजानीनः किमनुयोक्तव्य इति एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धेर्विषयं पर्यनुयोज्यः किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया
उत नानार्थविषयेति अभिन्नार्थविषयेति चेत् अर्थांतरानुज्ञानादवयविसिद्धिः नानार्थविषयेति चेत् भिन्नेष्वेकदर्श
नानुपपत्तिः अनेकस्मिन्नेक इति व्याहता बुद्धिर्न दृश्यत इति । सेनावनवद्ग्रहणमिति चेत् अतींद्रियत्वादणूनां । यथा सेनांगेषु
च दूरादगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिः एवमणुषु संचितेष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिरिति

35
1920

गृह्यमाणपृथक्त्वानां सेनावनांगानामारात्कारणांतरतः पृथक्त्वस्याग्रहणं यथा गृह्यमाणजातीनां पलाश इति खदिर
इति नाराज्जातिग्रहणं भवति यथा गृह्यमाणस्पंदानां नारात् स्पंदग्रहणं गृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्त्वस्याग्रहणादेकमि
ति भाक्तः प्रत्ययो भवति न त्वणूनां गृह्यमाणपृथक्त्वानां कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणाद्भाक्त एकप्रत्ययोतींद्रियत्वादणूनामिति
॥ इदमेव च परीक्ष्यते किमेकप्रत्ययोणुसंचयविषय आहोस्विन्नेति ॥ अणुसंचय एव सेनावनांगानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरण
मिति युक्तं साध्यत्वादिति ॥ दृष्टमिति चेन्न ॥ तद्विषयस्य परीक्ष्योपपत्तेः यदपि मन्यते तद्दृष्टमिदं सेनावनांगानां पृथक्त्वस्याग्रह
णादभेदेनैकमिति ग्रहणं न च दृष्टं शक्यं प्रत्याख्यातुमिति ॥ तच्च नैवं तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः दर्शनविषय एवायं परीक्ष्यते योय
मेकमिति प्रत्ययो दृश्यते स परीक्ष्यते किं द्रव्यांतरविषयो वा अथाणुसंचयविषय इत्यत्र दर्शनमन्यतरस्य साधकं न भवति ॥ नानाभावे
चाणूनां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा स्थाणौ पुरुष इति ॥ ततः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य
प्रधानापेक्षित्वात् ॥ प्रधानसिद्धिः स्थाणौ पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानं योसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययः तस्मिन्सति पुरुषसामान्यग्रहणा
त्स्थाणौ पुरुषोयमिति ॥ एवं नानाभूतेष्वेकमिति सामान्यग्रहणात् प्रधाने सति भवितुमर्हति प्रधानं च सर्वस्याग्रहणादिति नोपपद्यते
॥ तस्मादभिन्न एवायमभेदप्रत्यय एकमिति इंद्रियांतरविषयेष्वप्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययः स इति ॥ एवं च सति दृष्टांतोपादानं न व्य
वतिष्ठते विशेषहेत्वभावात् ॥ अनुसंचितेष्वेकप्रत्ययः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत् ॥ अर्थाभेतः थाभावात्तस्मिं
स्तदिति प्रत्ययो यथा शब्दस्यैकत्वादेकः शब्द इति विशेषहेतुपरिग्रहमंतरेण दृष्टांतौ संशयमापादयत इति कुंभवत्संचयमात्रं गंधा
दयोपीत्यनुदाहरणं गंधादय इति ॥ एवं परिमाणसंयोगस्पंदजातिविशेषप्रत्ययानप्यनुयोक्तव्यस्तेषु चैवं प्रसंग इति एक
त्वबुद्धिस्त्वस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यात् ॥ एकमिदं महच्चेति एकविषयौ प्रत्ययौ
सामानाधिकरणौ भवतः तेन विज्ञायते यन्महत्तदेकमिति ॥ अणुसमूहातिशयग्रहणं महत्प्रत्यय इति चेत् ॥ सोयममहत्
स्वणुषु महत्प्रत्ययोतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति ॥ किं चातः ॥ अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षित्वात् ॥ प्रधानसिद्धिरि
ति भवितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति ॥ अणुः शब्दो महानिति च व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेत् न ॥ मंदतीव्रता ग्रहणमि
यत्तानवधारणात् ॥ यथा द्रव्येणुः शब्दोल्पो मंद इत्येतस्य ग्रहणं महान् शब्दः पटुः तीव्र इत्येतस्य ग्रहणं कस्मादियत्तानवधा

37
1920

रणात् ॥ यथा द्रव्येणुः शब्दोल्पो मंद इत्येतस्य ग्रहणं महान् ॥ न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नियानयमित्यवधारयति ॥ यथा
बदरामलकबिल्वादीनि ॥ संयुक्ते इमे इति च द्वित्वसमानाश्रयप्राप्तिग्रहणं द्वौ समुदायावाश्रयः संयोगस्येति चेत् ॥ कोयं स
मुदायः प्राप्तिरनेकस्यानेकायाः प्राप्तिरेकः समुदाय इति चेत् ॥ प्राप्तेरग्रहणं प्राप्त्याश्रितायाः संयुक्ते इमे वस्तूनी इति नात्र
द्वे प्राप्तिसंयुक्ते गृह्यते ॥ अनेकसमूहः समुदाय इति चेत् न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात् ॥ द्वाविमौ संयुक्तावर्थावि
ति ग्रहणे सति नानेकसमूहाश्रयः संयोगो गृह्यते च तद्द्वयोरण्वोर्ग्रहणमस्ति ॥ तस्मान्महती द्वित्वाश्रयभूते द्रव्ये संयोगस्य
स्थानमिति ॥ प्रत्यासत्तिः ॥ प्रतीघातावसानः संयोगो नार्थांतरमिति चेत् नार्थांतरहेतुत्वात् ॥ संयोगस्य नांतरोपजननमंतरेण श
ब्दरूपादिषु स्पंदे च कारणत्वं गृह्यते ॥ तस्माद्गुणांतरं प्रत्ययविषयश्चार्थांतरं तत्प्रतिषेधो वा कुंडली गुरुः कुंडलच्छात्र इति सं
योगबुद्धेश्च ॥ यद्यर्थांतरं न विषयः अर्थांतरप्रतिषेधस्तर्हि विषयस्तत्र प्रतिषिध्यमानवचनं संयुक्ते द्रव्ये इति यदर्थांतरमन्य
त्र दृष्टमिह प्रतिनिषिध्यते तद्वक्तव्यमिति द्रव्ययोर्महतोराश्रितस्य ग्रहणान्नाप्याश्रय इति ॥ जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिः ॥
लिंगस्याप्रत्याख्यानं प्रत्याख्याने वा प्रत्ययावस्थानुपपत्तिः ॥ अधिकरणस्यानभिव्यक्तेरधिकरणवचनं ॥ अणुसमवस्था
नं विषय इति चेत् ॥ प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनं किमप्राप्तेणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते ॥ अत्र प्राप्त इति अप्राप्त
ग्रहणमिति चेत् ॥ व्यवहितस्याणुसमवस्थानस्याप्युपलब्धिप्रसंगः ॥ व्यवहितेणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते ॥
प्राप्ते ग्रहणमिति चेत् मध्यपरभागयोः प्राप्तावनभिव्यक्तिः ॥ यावत्प्राप्तं भवति ॥ तावत्यभिव्यक्तिरिति चेत् ॥ तावतोधिकरण
त्वमणुसमवस्थानस्य यावती प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तं भवति तत्रैकसमुदाये प्रतीयमानेर्थभेदः ॥
एवं च सति योयमणुसमुदायो वृक्ष इति प्रतीयते तत्र वृक्षबहुत्वं प्रतीयेत ॥ यत्र यत्र ह्यणुसमुदायस्य भागे वृक्षत्वं गृह्यते स स वृक्ष
इति ॥ तस्मात्समुदिताणुसमवस्थानस्यार्थांतरस्य जातिविशेषाभिव्यक्तिविषयत्वादवयव्यर्थांतरभूत इति ॥ परीक्षितं प्रत्यक्षं
॥ अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते ॥ रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणं ॥ अप्रमाणमित्येकदाप्यर्थस्य प्रतिपा
दकमिति ॥ रोधादपि नदी पूर्णा गृह्यते ॥ तदा चोपरिष्टाद्वृष्टो देव इति मिथ्यानुमानं ॥ नीडोपघातादपि पिपीलिकांडसंचारो
भवति ॥ तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानं भवति पुरुषोपि मयूरवाशितमनुकरोति तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानु

मानंभवति॥ निकदेशत्रासमसादृश्येभ्योर्थांतरभावात॥ नायमनुमानव्यभिचारः॥ अननुमानेतुखल्वयमनुमानाभिमानः॥
कथंनाविशिष्टाल्लिंगमहतुमर्हति॥ पूर्वोदकविशिष्टंखलुवर्षोदकंशीघ्रतरत्वंस्रोतबहुतरफेनफलपर्णकाष्ठादिवहनंचो
पलभमानःपूर्णत्वेननद्याःउपरिवृष्टोदेवइत्यनुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रेणपिपीलिकाप्रायस्यांडसंचारेभविष्यतिवृष्टिरित्य
नुमीयतेनकासांचिदिति नेदंमयूरवासितंतत्सदृशोयंशब्दइतिविशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति॥ यस्तुविशिष्टाच्छब्दा
द्विशिष्टंमयूरवासितंगृह्णाति॥ तस्यविशिष्टोर्थोगृह्यमाणोलिंगंयथासर्पादीनामिति सोयमनुमातुरपराधोनानुमानस्य
योर्थविशेषेणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेनबुभुत्सतइति॥ त्रिकालविषयमनुमानंत्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तम्॥ अत्र च
वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः॥ वृंतात्प्रच्युतस्यफलस्यभूमौप्रत्यासीदतोयदूर्ध्वंसपतितोध्वातत्संयुक्तः॥
पतितकालः योधस्तात्पतितव्योध्वातत्संयुक्तःकालः पतितव्यकालः नेदानींतृतीयोध्वाविद्यतेयत्रपततीतिवर्तमानःका
लोगृह्येततस्माद्वर्तमानः कालोनविद्यतइति॥ तयोरप्यभावोवर्तमानाभावेतदपेक्षत्वान्नाध्वाव्यंग्यः कालः किंतर्हिक्रिया
व्यंग्यः पततीति॥ यदापतनक्रियाव्युपरमोभवतितत्कालः पतितकालः यदोत्पत्स्यतेसपतितव्यकालः॥ यदाद्रव्येवर्तमाना
क्रियागृह्यतेसवर्तमानः कालः यदिचायंद्रव्येवर्तमानंपतितंनगृह्णाति॥ कस्योपरममुत्पत्स्यमानतांवाप्रतिपद्यतेपतितःकाल
इतिभूतक्रियापतितव्यः कालइतिचोत्पत्स्यमानाक्रियाउभयोः कालयोः क्रियाहीनंद्रव्यंअथपततीतिक्रियासंबद्धंसोयंक्रि
याद्रव्ययोः संबंधंगृह्णातिवर्तमानस्तदाकालः श्रयोचैतरोकालौतदभावेनस्यातामिति॥ अथापिनातीतानागतयोरितरेत
रापेक्षासिद्धिः॥ यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौसिध्यतांप्रतिपद्यमहिवर्तमानविलोपंनातीतापेक्षानागतसिद्धिः॥ यद्य
तीतानागतावितरेतरापेक्षौसिध्यतांप्रति॥ नाप्यनागतापेक्षातीतासिद्धिः कयायुक्त्या॥ केनकल्पेनातीतः कथमतीताप
क्षानागतसिद्धिः॥ केनचकल्पेनानागतइतिनैतच्छक्यंनिर्वक्तुं॥ अव्याकरणीयमेतद्वर्तमानलोपइति॥ यच्चमन्येतह्रस्व
दीर्घयोः स्थलनिम्नयोश्छायातपयोश्चयथेतरेतरापेक्षयासिद्धिरेवमतीतानागतयोरिति॥ तन्नोपपद्यतेविशेषहेत्वभावा
दृष्टांतवत्प्रतिदृष्टांतोपिप्रसज्यते॥ तथारूपस्पर्शौगंधरसौनेतरेतरापेक्षौसिध्यतएवमतीतानागतावितिनेतरेतरापेक्षासि
द्धिरन्यतरस्येदानींकिमपेक्ष्यएवमेकस्याभावेअन्यतरन्नासिद्धेत्तीत्युभयाभावः प्रसज्यते॥ अर्थसद्भावव्यंग्यश्चायंवर्त

39
1920

मानः कालः विद्यतेद्रव्यंविद्यते॥ कर्मेति॥ तस्यचायंनास्तितस्यवर्तमानाभावेसर्वाग्रहणंप्रत्यक्षानुपपत्तेः॥ प्रत्यक्षमिंद्रियार्थसन्नि
जंनचाविद्यमानमसदिंद्रियेणसन्निकृष्यते॥ नचायंविद्यमानंयत्किंचिदनुजानाति॥ प्रत्यक्षनिमित्तंप्रत्यक्षविषयः॥ प्रत्यक्षज्ञानं
सर्वंनोपपद्यतेप्रत्यक्षानुपपत्तौचतत्पूर्वकत्वादनुमानागमयोरनुपपत्तिः॥ सर्वप्रमाणविलोपेसर्वग्रहणंनभवतीति॥ उभयथाच
वर्तमानः कालोगृह्यतेक्वचिदर्थसद्भावव्यंग्यः यथास्तिद्रव्यमितिक्वचित्क्रियासंतानव्यंग्यः यथापचतिछिन्नतीतिनानाविधाचैका
र्थाक्रियाक्रियासंतानः क्रियाभ्यासश्च॥ नानाविधाचैकार्थाक्रियापचतीतिस्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनंतंडुलावपनमेधोपस
र्पणमग्न्यभिज्वालनंदर्वीघट्टनंमंडस्रावणमधोवतारणमिति॥ छिनत्तीतिक्रियाभ्यासउद्यम्योद्यम्यपरशुंदारुणिनिपातयत
छिनत्तीत्युच्यते॥ यच्चेदंपच्यमानंछिद्यमानंचक्रियमाणंतस्मिन्क्रियमाणे॥ कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथाग्रहणं॥ क्रिया
संतानोनारब्धःक्रियासंतानोवर्तमानः कालः पचतीति॥ तत्रयाउपरताक्रियासाकृततायाचिकीर्षितासाकर्तव्यतायाविद्यमा
नासाक्रियमाणतातदेवंक्रियासंतानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः पचतिपच्यतइतिवर्तमानग्रहणेनगृह्यते॥ क्रियासंतानस्यह्यत्राविच्छे
दाभिधीयतेनानारंभोनोपरमइति॥ सोयमुभयथावर्तमानोगृह्यतेअपवृक्तोव्यपवृक्तश्चअतीतानागताभ्यांस्थितिव्यंग्योविद्य
तेद्रव्यमितिक्रियासंतानाविच्छेदाभिधायीकस्त्रैकाल्यान्वितः पचतीछिनत्तीति॥ अतश्चप्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्यविवक्षायांतदभि
धायीबहुप्रकारोलोकेषुउत्प्रेक्षितव्यः॥ तस्मादस्तिवर्तमानः कालइति॥ अत्यंतप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानंनसिध्यति॥ अत्यंत
साधर्म्यादुपमानंसिध्यतिनचैवंभवतियथागौरेवंगौरिति॥ प्रायः साधर्म्यादुपमानंनसिध्यति॥ नहिभवतियथानड्वानेवंमहिष
इति॥ एकदेशसाधर्म्यादुपमानंनसिध्यतिनहिसर्वेणसर्वमुपमीयतइति॥ प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः॥
नसाधर्म्यकृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानंवर्त्ततेकिंतर्हिप्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनभावमाश्रित्यप्रवर्तते॥ यत्रचैत
दस्तिनतत्रोपमानंप्रतिषेद्धुंशक्यंतस्माद्यथोक्तदोषानोपपद्यतइति॥ अस्तुतर्ह्युपमानमनुमानं॥ प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः॥
यथाधूमेनप्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्यवह्नेर्ग्रहणमनुमानंएवंगवाप्रत्यक्षेणप्रत्यक्षस्यगवयस्यग्रहणमितिनेदमनुमानाद्विशिष्य
ते॥ विशिष्यतइत्याह॥ कयायुक्त्या॥ नाप्रत्यक्षेगवयेप्रमाणार्थमुपमानस्यपश्यामइति॥ यदाह्ययमुपयुक्तोपमानोगोदर्शी
गवासमानमर्थंपश्यति॥ तदायंगवयइत्यस्यसंज्ञाशब्दस्यव्यवस्थायांप्रतिपाद्यतेनचैवमनुमानमितिपरार्थंचोपमानं॥ य

स्यह्युपमेयमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति॥ परार्थमुपमानमिति चेन्न॥ स्वयमध्यवसायात्॥ भवति भोः स्वयमध्यवसायः यथा गौरेवं गवय इति॥ नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते॥ उपमानं तु तन्न भवति प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानं न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यत इति॥ अथापि॥ तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः॥ तथे सति सामानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यतीति नानुमानं॥ अयं चानयोर्विशेष इति॥ शब्दोनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात्॥ शब्दोनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात्॥ शब्दोनुमानं न प्रमाणांतरं॥ कस्मात् शब्दार्थस्यानुमेयत्वात्॥ कथमनुमेयत्वं प्रत्यक्षतोनुपलब्धेः॥ यथानुपलभ्यमानो लिंगी मितेन लिंगेन पश्चान्मीयत इति अनुमानं॥ एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयतेर्थोयमुपलभ्यमान इत्यनुमानं॥ इतश्चानुमानं शब्दः॥ उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात्॥ प्रमाणांतरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिः॥ अन्यथा ह्युपलब्धिरनुमाने॥ अन्यथोपमाने॥ तद्व्याख्यातं॥ शब्दानुमानयोस्तूपलब्धिरद्विप्रवृत्तिः॥ यथानुमाने प्रवर्तते तथा शब्देपि॥ विशेषाभावादनुमानं शब्द इति॥ संबंधाच्च॥ शब्दोनुमानमिति वर्त्तते॥ संबंधयोश्च शब्दार्थयोः संबंधप्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणं॥ यथा संबंधयोर्लिंगलिंगिनोः संबंधप्रतीतौ लिंगोपलब्धौ लिंगिग्रहणमिति॥ यत्तावदर्थस्यानुमेयत्वादिति॥ तन्न॥ आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थप्रत्ययः॥ स्वर्गः अप्सरसः उत्तराः कुरवः सप्तद्वीपः समुद्रो लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात्प्रत्ययः किं तर्हि आप्तैरयमुक्तः शब्द इत्यतः॥ संप्रत्ययो विपर्ययेण संप्रत्ययाभावात्॥ न त्वेवमनुमानमिति॥ यत्पुनरुपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वादिति॥ अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः तत्र विशेषे सत्यहेतुर्विशेषाभावादिति॥ यत्पुनरिदं संबंधाच्चेति॥ अस्ति च शब्दार्थयोः संबंधोनुज्ञातः अस्ति च प्रतिषिद्धः॥ अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यार्थस्य विशेषोनुज्ञातः॥ प्राप्तिलक्षणस्तु शब्दार्थयोः संबंधः प्रतिषिद्धः॥ कस्मात् प्रमाणतोनुपलब्धेः प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नोपलब्धिरतींद्रियत्वात्॥ येनेंद्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोर्थो न गृह्यते॥ अस्ति चातींद्रियविषयभूतोप्यर्थः॥ समानेनैवेंद्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यत इति॥ प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे संबंधे शब्दार्थयोः शब्दांतिके वार्थः स्यात्॥ अर्थांतिके वा शब्दः स्यात् उभयं वोभयत्र॥ अथ खल्वयं॥ पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च संबंधाभावः॥ स्थानकरणाभावादिति चार्थः॥ न चायमनुमानतोप्युपलभ्यते शब्दांतिकेर्थ इति यत्तस्मिन् पक्षेप्या

41
1920

स्य स्थानकरणोच्चारणीयः शब्दस्तदंतिकेर्थ इति॥ अन्नाग्न्यसिशब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्न च गृह्यंते॥ अग्रहणान्नानुमेयः प्राप्तिलक्षणसंबंधः अर्थांतिके शब्द इति स्थानप्रकरणसंभवात्॥ अनुच्चारणे स्थानं कंठादयः करणं प्रयत्नविशेषः तस्यार्थांतिकेनुपपत्तिरिति॥ उभयप्रतिषेधाच्च नोभयं॥ तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति॥ शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः॥ शब्दार्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयतेस्ति शब्दार्थसंबंधो व्यवस्थाकारणं॥ असंबंधे हि शब्दमात्रादर्थमात्रे प्रत्ययप्रसंगः॥ तस्मादप्रतिषेधः संबंधस्येत्यत्र समाधिः॥ न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसंप्रत्ययस्य॥ न संबंधकारिता शब्दार्थव्यवस्था किं तर्हि समयकारिता॥ यत्तदवोचाम अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोनुज्ञातः शब्दार्थयोः संबंध इति समयं तदवोचाम इति॥ कः पुनरयं समयः अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमिति अभिधानाभिधेयनियमनियोगः॥ तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दार्थसंप्रत्ययो भवति विपर्यये हि शब्दश्रवणेपि प्रत्ययाभावः संबंधवादिनापि चायमवर्जनीय इति॥ प्रयुज्यमानग्रहणाच्च समयोपयोगो लौकिकानां॥ समयपालनार्थं चेदं पदलक्षणाया वाचोन्वाख्यानं व्याकरणं॥ वाक्यलक्षणाया वाचोर्थो लक्षणं॥ पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ताविति॥ तदेवं प्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसंबंधस्यार्थंजुषोपि अनुमानं हेतुर्न भवतीति॥ जातिविशेषे चानियमात्॥ सामयिकः शब्दादर्थसंप्रत्ययो न स्वाभाविकः॥ ऋष्यार्यम्लेच्छानां यथाकामं शब्दनियोगोर्थप्रत्यायनाय प्रवर्तते स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्यात्॥ यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे व्यभिचरतीति॥ तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः॥ पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु॥ तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुते भगवानृषिः॥ शब्दस्य प्रमाणत्वं न संभवति॥ कस्मात्॥ अनृतदोषात् पुत्रकामेष्टौ पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते॥ दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वात्॥ अदृष्टार्थमपि वाक्यं॥ अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्याद्यनृतमिति विज्ञायते॥ विहितव्याघातदोषाच्च हवने॥ उदिते होतव्यं अनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यमिति विधाय विहितं व्याहंति॥ श्यावोस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति॥ शबलोस्याहुतिमभ्यवहरति योनुदिते जुहोति॥ श्यावशबलौ वा आस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति॥ व्याघाताच्चान्यतरन्मिथ्येति॥ पुनरुक्तदोषाच्च॥ अभ्यासे दृश्यमाने त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति पुनरुक्तदोषो भवति॥ पुन

रुक्तंचप्रमत्तवाक्यमितितस्मादप्रमाणंशब्दइतिअनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यइति॥नकर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्॥नानृतदोषःपुत्रकामेष्टौकस्मात्कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्॥इष्ट्यांतरौसंयुज्यमानौपुत्रंजनयतइति॥इष्टिःकरणंसाधनंपितरौकर्तारौसंयोगःकर्मत्रयाणांगुणयोगात्॥पुत्रजन्मवैगुण्यंहविरसंस्कृतमुपहतमिति॥मंत्रान्यूनाधिकाःस्वरवर्णहीनाइतिदक्षिणादुरागताहीनानिंदिताचेति॥अथोजननाश्रयंकर्मवैगुण्यंमिथ्यासंप्रयोगःकर्तृवैगुण्यंयोनिव्यापादोबीजोपघातश्चेतिसाधनवैगुण्यंइष्टावभिहितंलोकेचाग्निकामोदारुणीमथ्नीयादितिविधिवाक्यंतत्रकर्मवैगुण्यंमिथ्याभिमंथनंकर्तृवैगुण्यंप्रज्ञाप्रयत्नगतप्रमादः॥साधनवैगुण्यमार्द्रंसुषिरंदार्विति तत्रफलंनिष्पद्यतइतिनानृतदोषः गुणयोगेनफलनिष्पत्तिदर्शनात्॥नचेदंलौकिकाद्भिद्यतेपुत्रकामःपुत्रेष्ट्यायजेतेति॥अभ्युपेत्यकालभेदेदोषवचनात्॥नव्याघातोहवनइत्यनुवर्तते॥योभ्युपगतंहवनकालंभिनत्तिततोन्यत्रजुहोतितस्यायमभ्युपगतकालभेदेदोषउच्यते॥ भ्यव९ श्यावोवास्यामहवरति यउदितेजुहोति॥तदिदंविधिभ्रंशेनिंदावचनमिति॥अनुवादोपपत्तेश्च॥पुनरुक्तदोषोभ्यासेनेतिप्रकृतं॥अनर्थकोभ्यासःपुनरुक्तंअर्थवानभ्यासोनुवादः॥योयमभ्यासस्त्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमामित्यनुवादउपपद्यतेअर्थवत्वात्॥निर्वचनेनहिप्रथमोत्तमयोःपंचदशत्वंसामिधेनीनांभवति॥तथाचमंत्राभिवादइममहंभ्रातृव्यंपंचदशारेणवाग्वज्रेणबाधेयोस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइति॥पंचदशसामिधेनीर्वज्रमंत्रोभिवदति॥तदभ्यासमंतरेणनस्यादिति॥वाक्यविभागस्यचार्थग्रहणात्॥प्रमाणंशब्दोयथालोकेविभागश्चब्राह्मणवाक्यानांत्रिविधः॥विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात्॥त्रिधाखलुब्राह्मणवाक्यानिविनियुक्तानिविधिवचनान्यर्थवादवचनान्यनुवादवचनानीतियोगात्॥तत्रविधिर्विधायकः॥यद्वाक्यंविधायकंचोदकंसविधिः॥विधिस्तुनियोगोनुज्ञावा॥यथाअग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइत्यादि॥स्तुतिर्निंदापरकृतिःपुराकल्पइत्यर्थवादः॥विधेःफलवादलक्षणायाप्रशंसासास्तुतिः॥संप्रदायार्थानस्तूयमानान्श्रद्दधीतेतिप्रवर्त्तिकाचफलश्रवणात्॥प्रवर्ततेसर्वजितावैदेवाःसर्वमजयंनसर्वस्याप्त्यैसर्वस्यजित्यैसर्वमेवैतेनाप्नोतिसर्वंजयतीत्येवमादिः॥अनिष्टफलवादोनिंदावर्जनार्थानिंदितंनसमाचरेदिति॥सएषवाचप्रथमोयज्ञोयज्ञानांयज्ज्योतिष्टोमोयएतेनानिष्ट्वाथान्येनयजतेगर्तेपतत्ययमेवैतज्जीर्यतेवाप्रमीयतेवाइत्येवमादि॥अन्यकर्तृ

43/1920

कस्यव्याहरतस्यविधेर्वादःपरकृतिः हुत्वावपामेवाग्रेभिधारयंति॥अथपृषदाज्यंतदुहचरकाध्वर्यवःपृषदाज्यमेवाग्रेभिधारयंति॥अग्नेःप्राणाःपृषदाज्यमित्येवमभिदधातीत्येवमादिरैतिह्यसमाचरितोविधिःपुराकल्पइति॥तस्माद्वाएतेनपुराब्राह्मणाबहिःपवमानस्तोषतयोनेयज्ञंप्रतनवामहइत्येवमादिः॥कथंपरकृतिपुराकल्पावर्थवादावितिस्तुतिनिंदावाक्येनाभिसंबंधाद्विध्याश्रयस्यकस्यचिदर्थद्योतनादर्थवादइति॥विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः॥विध्यनुवचनंचानुवादोविहितानुवचनंवा॥पूर्वःशब्दानुवादोपरार्थानुवादः॥यथापुनरुक्तंद्विविधमेवमनुवादोपिकिमर्थंपुनर्विहितमनूद्यते॥अधिकारार्थंविहितमधिकृत्यस्तुतिर्बोध्यतेनिंदावाविधिशेषोवाभिधीयते॥विहितानंतरार्थोनुवादोभवति॥एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयं॥लोकेपिचविधिरर्थवादोनुवादइतिचत्रिविधंवाक्यंओदनंपचेदितिवाक्यंविधिमथवादभक्तमायुर्वर्चोबलंसुखंप्रतिभानंचान्नेप्रतिष्ठितं॥अनुवादःपचतुपचतुभवानित्यभ्यासःक्षिप्रंपच्यतामितिवा॥अंगपच्यतामित्यध्येषणार्थंपच्यतामेवेतिवावधारणार्थं॥यथालौकिकेवाक्येविभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वं॥एवंवेदवाक्यानामपिविभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वंभवितुमर्हतीति॥नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषःशब्दाभ्यासोपपत्तेः॥पुनरुक्तमसाधुसाधुरनुवादः इतिअयंविशेषोनोपपद्यते॥कस्मादुभयत्राहिप्रतीतार्थः॥शब्दोभ्यस्यतेचरितार्थस्यशब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति॥शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः॥नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः॥कस्मात्तुअर्थवतोभ्यासस्यानुवादभावात्॥समानेभ्यासेपुनरुक्तमनर्थकं॥अर्थवानभ्यासोनुवादः॥शीघ्रतरगमनोपदेशवत्शीघ्रंशीघ्रंगम्यतामितिक्रियातिशयोभ्यासेनैवोच्यते॥उदाहरणार्थंचेदमेवमन्योप्यभ्यासः॥पंचतिपचतीतिक्रियानुपरमः॥ग्रामोग्रामोरमणीयइतिव्याप्तिः॥परिपरित्रिगर्तेभ्योवृष्टोदेवइतिपरिवर्जनं॥अध्यधिकुड्यंनिषण्णमितिसामीप्यं॥तिक्तंतिक्तंइतिप्रकारः॥एवमनुवादस्यस्तुतिनिंदादोषविधिष्वधिकारार्थताविहितानंतरश्चार्थानुवादइति॥किंपुनःप्रतिषेधहेतूद्धारादेवशब्दस्यप्रमाणत्वंसिध्यतिअतश्चमंत्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्चतत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्॥किंपुनरायुर्वेदस्यप्रामाण्यंयत्तदायुर्वेदेनोपदिश्यतेइदंकृत्वेष्टमधिगच्छतीतिइदंवर्जयित्वानिष्टंजहातीति॥तस्यानुष्ठीयमानस्यतथाभावः॥एतत्प्रामाण्यंकिंकृतमेतत्आप्तप्रामाण्यंकृतंकिंपुनराप्तानांप्रामाण्यंसाक्षात्कृतधर्मताभूतदयायथाभू

तार्थविख्यापयिषेति॥ आप्ताः खलु साक्षात्कृतधर्माणः॥ इदं हातव्यं इदमस्य हानिहेतुरिदमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगंतव्यमिदमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकंपते॥ तेषां खलु वै प्राणभृतां स्वयमनवबुध्यमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति॥ न चानवबोधे समीहा वर्जनं वा॥ न चाकृत्वा स्वस्तिभावो नाप्यन्यस्यान्य उपकारकोऽस्ति हंत वयमेभ्यो यथादर्शनं॥ यथाभूतमुपदिशामस्त इमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हेयं हास्यंत्यधिगंतव्यमेवाधिगमिष्यंतीति॥ एवमाप्तोपदेशः॥ एतेन त्रिविधेनाप्तप्रामाण्येन परिगृहीतोऽनुष्ठीयमानोऽर्थस्य साधको भवति॥ एवमाप्ताः प्रमाणं दृष्टार्थेनाप्तोपदेशेनायुर्वेदेनादृष्टार्थो वेदभागोऽनुमातव्यः प्रमाणमिति आप्तप्रामाण्यस्य हेतोः समानत्वादिति॥ अस्यापि चैकदेशो ग्रामकामो यजेतेवमादिर्दृष्टार्थस्तेनानुमातव्यमिति लोके भूयानुपदेशाश्रयो व्यवहारः॥ लौकिकस्याप्युपदेष्टुरुपदेष्टव्यार्थज्ञानेन परानुजिघृक्षया यथाभूतार्थचिख्यापयिषया च प्रामाण्यं तत्परिग्रहादाप्तोपदेशः प्रामाणमिति॥ द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानं॥ य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च त एवायुर्वेदप्रभृतीतीनां इत्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्रामाण्यमनुमातव्यमिति नित्यत्वाद्वेदवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादित्ययुक्तं॥ शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं न नित्यत्वात्॥ नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेण वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तिः॥ नित्यत्वाद्धि शब्दः प्रमाणमिति॥ अनित्यः स इति चेत्॥ विशेषवचनानां अनाप्तोपदिशो लौकिको न नित्य इति कारणं॥ वाच्यमिति॥ यथानियोगं चार्थस्य प्रत्यायनान्नामधेयशब्दानां लोके प्रामाण्यं नित्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्तिः॥ यत्रार्थे नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके तस्य नियोगसामर्थ्यात्॥ प्रत्यायको भवति न नित्यत्वात्॥ मन्वंतरयुगांतरेषु चातीतानागतेषु संप्रदायाभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वं॥ आप्तप्रामाण्याच्च प्रामाण्यं॥ लौकिकेषु शब्देषु चैतत्समानमिति॥ ॥इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयोऽध्यायस्याद्यमाह्निकम्॥ ॥अयथार्थः प्रमाणोद्देश इति मत्वाह॥ न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाप्रामाण्यात्॥ न चत्वार्येव प्रमाणानि किं तर्हि ऐतिह्यमर्थापत्तिः संभवोऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि तानि कस्मान्नोक्तानि॥ इति हेचुरित्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारंपर्यमैतिह्यं॥ अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः आपत्तिः प्राप्तिः प्रसंगः॥ यथाभिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थः॥ प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति किमत्र प्रसज्यते सत्सु भवतीति संभवो नामाविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणं यथा द्रोण-

45
1920

स्य सत्ताग्रहणादाढकस्य सत्ताग्रहणं॥ आढकस्य ग्रहणात्प्रस्थस्येति॥ अभावो विरोध्यभूतं भूतस्याविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकं विरोधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म न भवतीति सत्यां एतानि प्रामाणानि न तु प्रमाणांतराणि प्रमाणांतरं च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते॥ सोऽयं॥ शब्दैतिह्यानर्थांतरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसंभवाभावादनर्थांतरभावाच्चाप्रतिषेधः॥ अनुपपन्नः प्रतिषेधः॥ कथं आप्तोपदेशः शब्द इति न च शब्दलक्षणमैतिह्याद्व्यावर्तते॥ सोऽयं भेदः सामान्यात्संप्रगृह्यत इति॥ प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य प्रतिपत्तिरनुमानं तथा चार्थापत्तिसंभवाभावात् वाक्यार्थसंप्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्ग्रहणमर्थापत्तेरनुमानमेव॥ अविनाभाववृत्त्या च संबद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेन तस्य ग्रहणं संभवः॥ तदप्यनुमानमेव अस्मिन् सतीदं नोपपद्यत इति॥ विरोधित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबंधकमनुमीयते॥ सोऽयं यथार्थ एव प्रमाणोद्देश इति सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणांतराणीत्युक्तं॥ तत्रार्थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुज्ञानोपपद्यते॥ तथा हीयं॥ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकांतिकत्वात्॥ असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थादापद्यते सत्स्वपि चैकदा न भवति सेयमर्थापत्तिरप्रमाणमिति॥ नानैकांतिकत्वमर्थापत्तेः॥ अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात्॥ असति कारणे कार्यं नोत्पद्यत इति वाक्यात्प्रत्यनीकभूतोऽर्थः सति कारणे कार्यमुत्पद्यत इत्यर्थादापद्यते॥ अभावस्य हि भावः प्रत्यनीक इति॥ सोऽयं कार्योत्पादः सति कारणेऽर्थादापाद्यमानो न कारणस्य सत्ता व्यभिचरति॥ न खल्वसति कारणे कार्यमुत्पद्यते॥ तस्मान्नानैकांतिकी॥ यत्तु सति कारणे निमित्तप्रतिबंधात्कार्यं नोत्पद्यत इति योऽसौ कार्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति॥ तदस्याप्रमेयं॥ एवं तु सत्यनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यते॥ इति दृष्टश्च कारणधर्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति॥ प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकांतिकत्वात्॥ अर्थापत्तिर्न प्रमाणं अनैकांतिकत्वादिति वाक्यं प्रतिषेधः॥ तेनानेनार्थापत्तेः प्रमाणत्वं निषिध्यते न सद्भावः॥ एवमनैकांतिको भवति॥ अनैकांतिकत्वादप्रमाणेनानेन कश्चिदर्थः प्रतिषिध्यते॥ अथ मन्यसे नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति॥ न चाप्रतिषेधस्य सद्भावो विषयः॥ एवं तर्हि तत्प्रामाण्ये वानार्थापत्त्यप्रामाण्ये अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादेन कारणसत्ताया व्यभिचारो विषयः॥ न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबंधात्कार्यानुत्पादकत्वमिति॥ अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते॥ कथमिति॥ नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः॥ अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धे वैयात्यादुच्यते नाभा-

न्या॰ भाष्य॰

२२

वप्रामाण्यंप्रमेयासिद्धेरिति॥ अथायमर्थबहुत्वादर्थैकदेशउदाह्रियते॥ लक्षितेष्वलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वात्॥ लक्षणाभा
वेनलक्षितत्वादिति॥ उभयसंनिधावलक्षितानिवासांस्यानयेतिप्रयुक्तोयेषुवासःसुलक्षणानिनभवंतितानिलक्षणाभावेनप्रति
पद्यतेप्रतिपद्यचानयतिप्रतिपत्तिहेतुश्चप्रमाणमिति॥ असत्यर्थेनाभावइतिचेत्॥ नान्यलक्षणोपपत्तेः॥ यत्रभूत्वाकिंचिन्नभव
तितत्रतस्याभावउपपद्यते तत्रतस्यालक्षणलक्षितत्वादलक्षितानांनप्रमेयसिद्धिः॥ तस्याभावस्यसिध्यतिप्रमेयं॥ कथं॥ लक्षितेषुवासःस्वनुपादेयभाव
उपपद्यते॥ अलक्षितेषुचवासस्सुलक्षणानिभूत्वानभवंति॥ तस्मात्तेषुलक्षणाभावोनुपपन्नइति॥ नान्यलक्षणोपपत्तेः॥ अथा
यमन्येषुवासःसुलक्षणानामुपपत्तिं॥ पश्यतिनैवमलक्षितेषुसोयंलक्षणाभावंपश्यन्नभावेनार्थंप्रतिपद्यतइति॥ तत्सिद्धेरल
क्षितेष्वहेतुः॥ तेषुवासःसुलक्षितेषुसिद्धिर्विद्यमानतायेषांभवतिनतेषामभावोलक्षणानांयानिचलक्षितेषुविद्यंतेलक्षणानि
तेषामलक्षितेषुभावइत्यहेतुःयानिखलुभवंतितेषामभावोव्याहतइति॥ नलक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः॥ नब्रूमोयानिलक्षणानि
भवंतितेषामभावइतिकिंतुकेषुचिल्लक्षणान्यपेक्षमाणोयेषुलक्षणानांभावंनपश्यतितानिलक्षणाभावेनप्रतिपद्यतइति॥ प्रागु
त्पत्तेरभावोपपत्तेश्च॥ अभावद्वैतंखलुभवतिप्राक्चोत्पत्तेरविद्यमानताउत्पन्नस्यवात्मनोहानादविद्यमानतासचालक्षितेषुवा
सःसुप्रागुत्पत्तेरविद्यमानताउत्पन्नस्यवात्मनोहानादविद्यमानतासचालक्षितेषुवासःसुप्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणानामभा
वोनेतरइति॥ आप्तोपदेशःशब्दइतिप्रमाणभावेविशेषणंब्रुवतानानाप्रकारःशब्दइतिज्ञाप्यते॥ तस्मिन्सामान्येनविचारः
किंनित्योथानित्यइतिविमर्शहेत्वनुयोगेचविप्रतिपत्तेःसंशयः॥ आकाशगुणःशब्दोविभुर्नित्योभिव्यक्तिधर्मकइत्येके॥ गंधा
दिसहवृत्तिर्द्रव्येषुसन्निविष्टोगंधादिवदवस्थितोभिव्यक्तिधर्मकइत्यपरे॥ आकाशगुणःशब्दउत्पत्तिनिरोधधर्मकोबुद्धिवदि
त्यपरे॥ महाभूतसंक्षोभजःशब्दोनाश्रितःउत्पत्तिधर्मकोनिरोधधर्मइत्यन्ये॥ अतःसंशयःकिमत्रतत्वमितिअनित्यःशब्दइ
त्युत्तरं॥ कथं॥ आदिमत्वादैंद्रियकत्वात्कृतकवदुपचाराच्च॥ आदिर्योनिःकारणं॥ आदीयतेस्मादितिकारणवदनित्यंदृष्टं॥
संयोगविभागजश्चशब्दःकारणवत्वादनित्यइति॥ कापुनरियमर्थदेशनाकारणवदितिउत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यःशब्दइ
ति॥ भूत्वानभवतिविनाशधर्मकइति॥ सांशयिकमेतत्॥ किमुत्पत्तिकारणंसंयोगविभागौशब्दस्यआहोस्वित्॥ आभिव्य
क्तिकारणमित्यतआह॥ ऐंद्रियकत्वात्इंद्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यऐंद्रियकः॥ किमयंव्यंजकेनसमानदेशोभिव्यज्यतेरूपादिवत्॥

श्रीः

२२

47
1920

अथसंयोगजाच्छब्दात्शब्दसंतानेसतिश्रोत्रप्रत्यासन्नोगृह्यतइति॥ संयोगनिवृत्तौशब्दग्रहणान्नव्यंजकेनसमानदेशस्यग्र
हणं॥ दारुवृश्चनेदारुपरशुसंयोगनिवृत्तौदूरस्थेनशब्दोगृह्यतेनचव्यंजकाभावेव्यंग्यग्रहणंभवति॥ तस्मान्नव्यंजकःसंयो
गः॥ उत्पादकेतुसंयोगेसंयोगजशब्दसंभवेश्रोत्रप्रत्यासन्नस्यग्रहणमितियुक्तंसंयोगनिवृत्तौशब्दस्यग्रहणमिति इतश्चशब्द
उत्पद्यतेनाभिव्यज्यतेकृतकवदुपचारात्॥ तीव्रंमंदमितिकृतकमुपचर्यतेतीव्रंसुखंमंदंसुखंतीव्रंदुःखमिति॥ उपचर्यतेचती
व्रःशब्दोमंदःशब्दइतिव्यंजकस्यतथाभावाद्ग्रहणस्यतीव्रमंदतारूपवदितिचेत्। नअभिभवोपपत्तेः संयोगस्यव्यंजनस्यतीव्र
मंदतयाशब्दग्रहणस्यतीव्रमंदताभवति॥ नतुशब्दोभिद्यते॥ यथाप्रकाशस्यतीव्रमंदतयारूपग्रहणस्येति॥ तच्चनैवं॥ अ
भिभवोपपत्तेः तीव्रोभेरीशब्दोमंदंतंत्रीशब्दमभिभवतिनचशब्दग्रहणमभिभावकंशब्दश्चनभिद्यते॥ शब्देतुभिद्यमानेयुक्तो
भिभवः॥ तस्मादुत्पद्यतेशब्दोनाभिव्यज्यतइति॥ अभिभवानुपपत्तिश्चव्यंजकस्यसमानदेशस्याभिव्यक्तौप्राप्त्यभावात्॥ व्यंज
केनसमानदेशोभिव्यज्यतेशब्दइत्येतस्मिन्पक्षेनोपपद्यतेभिभवः॥ नहिभेरीशब्देनतंत्रीस्वनःप्राप्तइति॥ अप्राप्तेअभिभवइति
चेत्शब्दमात्राभिभवइतिचेत्प्रसंगः॥ अथमन्येतासत्यांप्राप्तावभिभवोभवतीतिएवंसतियथाभेरीशब्दःकंचित्तंत्रीस्वनम
भिभवतिएवंमंतिकस्थोपादानांतंत्रीस्वनानभिभवेत्॥ अप्राप्तेरविशेषात्॥ तत्रक्वचिदेवभेर्यांप्रणादितायांसर्वलोकेषुसमानका
लास्तंत्रीस्वनानश्रूयेरन्निति॥ नानाभूतेषुशब्दसंतानेषुसत्सुश्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेनकस्यचिच्छब्दस्यतीव्रेणमंदस्याभिभवो
युक्तइति॥ कःपुनरभिभवोनामग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृतमग्रहणंअभिभवः॥ यथोल्काप्रकाशस्यग्रहणार्हस्यादि
त्यप्रकाशेनेति॥ नघटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च॥ नखलुआदिमत्वादनित्यःशब्दःकस्माद्व्यभिचा
रात्॥ आदिमतःखलुघटाभावस्यदृष्टंनित्यकत्वंकथमादिमान्कारणविभागेभ्योहिघटोनभवतिकथमस्यनित्यत्वंयोसौ
कारणविभागेभ्योनभवतिनतस्याभावोभावेनकदाचिन्निवर्त्यतइति॥ यदप्यैंद्रियकत्वात्तदपिव्यभिचरतिऐंद्रियकंच
सामान्यंनित्यंचेति॥ यदपिकृतकवदुपचारादिति॥ एतदपिव्यभिचरति॥ नित्येष्वप्यनित्यवदुपचारोदृष्टोयथाहिभवतिवृक्ष
स्यप्रदेशःकंबलस्यप्रदेशःएवमाकाशस्यप्रदेशःआत्मनःप्रदेशइतिभवतीति॥ तत्वभाक्तयोर्नानात्वस्यभागादभिव्यभि

चारः॥नित्यमित्यत्रकिंतावत्तत्वं॥आत्मांतरस्यानुत्पत्तिधर्मकस्यात्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वं॥तच्चाभावेनोपपद्यतेभाक्तंतुभवति।यत्तत्रात्मानमाहा
सीद्यद्भूत्वानभवतिनजातुतत्पुनर्भवति॥तत्रनित्यइवनित्योघटाभावइत्ययंपदार्थइति॥तत्रयथाजातीयकःशब्दोनतथाजातीयकंकार्यंकिंचि
न्नित्यंदृश्यतइत्यव्यभिचारः॥यदपिसामान्यनित्यत्वादितिइंद्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमैंद्रियकमितिसंतानानुमानविशेषणात्॥नित्येष्वव्यभि
चारइतिप्रकृतं॥नेंद्रियग्रहणसामर्थ्याच्छब्दस्यानित्यत्वंकिंतर्हींद्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात्संतानानुमानंतेनानित्यत्वमिति॥यदपिनित्येष्व
प्यनित्यवदुपचारादितिन।कारणद्रव्यस्यप्रदेशशब्देनाभिधानात्॥नित्येष्वप्यव्यभिचारइति॥एवमाकाशप्रदेशआत्मप्रदेशइतिनात्रा
त्राकाशात्मनोःकारणद्रव्यमभिधीयते॥यथाकृतकस्यकथंह्यविद्यमानमभिधीयते॥अविद्यमानताचप्रमाणतोऽनुपलब्धेः॥किंतर्हित
त्राभिधीयते॥संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं॥परिछिन्नेनद्रव्येणाकाशस्यसंयोगोनाकाशंव्याप्नोति॥अव्याप्यवर्ततइतितदस्यकृतकस्यक
थंह्यविद्यमानमभिधीयते॥अविद्यमानताचप्रमाणतोऽनुपलब्धेः॥किंतर्हितत्राभिधीयते॥संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं॥परिछिन्नेनद्र
व्येणाकाशस्यसंयोगोनाकाशंव्याप्नोति॥अव्याप्यवर्ततइतितदस्यकृतकेनद्रव्येणसामान्यंनह्यामलकयोःसंयोगआश्रयंव्याप्नोति॥सा
मान्यकृताचभक्तिराकाशस्यप्रदेशइति॥अनेनात्मप्रदेशोव्याख्यातः संयोगवच्चशब्दबुध्यादीनामव्याप्यवृत्तित्वमिति।परीक्षिताचती
व्रमंदताशब्दतत्वंनभक्तिकृतेति॥कस्मात्पुनःसूत्रकारस्यास्मिन्नर्थेसूत्रंनश्रूयतइति।शीलमिदंभगवतःसूत्रकारस्यबहुष्वधिकरणे
षुद्वौपक्षौनव्यवस्थापयति॥तत्रशास्त्रसिद्धांतात्तत्वावधारणंप्रतिपत्तुमर्हतीतिमन्यतेशास्त्रसिद्धांतस्तुन्यायसमाख्यातमनुमतंबहुशाख
मनुमानमिति॥अथापिखल्विदमस्तिइदंनास्तिकुतएतत्प्रतिपत्तव्यमिति॥प्रमाणतउपलब्धेरनुपलब्धेश्चेति॥अविद्यमानस्तर्हिशब्दः प्रा
गुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च प्रागुच्चारणान्नास्तिशब्दःकस्मादनुपलब्धेःसतोनुपलब्धिरावरणादिभ्यएतन्नोपपद्यते
कस्मात्॥आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात्॥अनेनावृतःशब्दोनोपलभ्यते॥असन्निकृष्टश्चेंद्रियव्यवधानादित्येव
मादिअनुपलब्धिकारणंनगृह्यतइतिसोयमनुच्चारितोनास्तीति।उच्चारणमस्यव्यंजकंतदभावात्प्रागुच्चारणादनुपलब्धिरिति॥किमि
दमुच्चारणंनामेतिविवक्षाजनितेनप्रयत्नेनकोष्ठस्यवायोःप्रेरितस्यकंठताल्वादिप्रतिघातःयथास्थानंप्रतिघाताद्वर्णाभिव्यक्तिरिति॥
संयोगविशेषोवैप्रतिघातःप्रतिषिद्धंचसंयोगस्यव्यंजकत्वं॥तस्मान्नव्यंजकाभावादग्रहणं॥अपित्वभावादेवेतिसोयमुच्चार्यमाणः

49
1920

श्रूयतेश्रूयमाणश्चाभूत्वाभवतीति॥अनुमीयतेऊर्ध्वंचोच्चारणान्नश्रूयतेसभूत्वानभवति॥अभावान्नश्रूयतइतिकथंआवरणाद्यनुपल
ब्धेरित्युक्तं॥तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मकःशब्दइति॥एवंचसतितत्वंपांशुभिरिवाकिरन्निदमाह।तदनुपलब्धेरनुपलंभादावरणोपपत्तिः॥
यद्यनुपलंभादावरणंनास्तिआवरणानुपलब्धिरपितदानुपलंभान्नास्तीतितस्याअभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति॥कथंपुनर्जानीतेभ
वानावरणानुपलब्धिरुपलभ्यतइति॥किमत्रज्ञेयंप्रत्यात्मवेदनीयत्वात्॥समानंभयंखल्वावरणं॥अनुपलभमानःप्रत्यात्ममेवसंवे
द्यते॥नावरणमुपलभइति॥यथाकुड्येनावृतस्यावरणमुपलभमानःप्रत्यात्ममेवसंवेदयते सेयमावरणोपलब्धिवदावरणानुपल
ब्धिरितिसंवेद्यैवेति॥एवंचसत्यपहतविषयमुत्तरवाक्यमस्तीति॥अभ्यनुज्ञानादिनत्वयंजातिवादिना॥अनुपलंभादप्यनुपलब्धि
सद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलंभात्॥यथानुपलभ्यमानाप्यावरणानुपलब्धिरस्ति॥एवमनुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति॥
यद्यभ्यनुजानातिभवाननुपलभ्यमानावरणानुपलब्धिरस्तीतिअभ्यनुज्ञायचवदतिनास्त्यावरणमनुपलंभादिति॥एतस्मिन्नप्य
भ्यनुज्ञावादेप्रतिनियमोनोपपद्यतइति॥अनुपलंभात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः॥यदुपलभ्यतेतदस्तियन्नोपलभ्यते।तच्चखल्वाव
रणं॥तस्योपलब्ध्याभवितव्यं॥नचोपलभ्यते॥तस्मान्नास्तीति॥तत्रयदुक्तंनावरणानुपपत्तिरनुपलंभादित्ययुक्तमिति॥अथशब्द
स्यनित्यत्वंप्रतिजानानःकस्माद्धेतोःप्रतिजानीते॥अस्पर्शत्वात्।अस्पर्शमाकाशंनित्यंदृष्टमिति।तथाशब्दइति॥सोयमुभयतः
सव्यभिचारःस्पर्शवांश्चाणुर्नित्यः॥अस्पर्शंचनकर्मानित्यंदृष्टं॥अस्पर्शत्वादित्येतस्यसाध्यसाधर्म्येणोदाहरणं॥अणुनित्य
त्वात्॥साध्यवैधर्म्येणोदाहरणं॥नाणुनित्यत्वात्॥उभयस्मिन्नुदाहरणेव्यभिचारान्नहेतुः॥असंतर्हिहेतुः॥संप्रदानात्।संप्रदाय
मानमवस्थितंदृष्टं॥संप्रदीयतेचशब्दआचार्येणांतेवासितस्मादवस्थितइति॥तदंतरालानुपलब्धेरहेतुः॥येनसंप्रदीयतेयस्मैच
तयोरंतरालेऽवस्थानमस्यकेनलिंगेनोपलभ्यते॥संप्रदीयमानाह्यवस्थितःसंप्रदातुरपैतिसंप्रदानंचप्राप्नोतीत्यवर्जनीय
मेतत्॥अध्यापनादप्रतिषेधः॥अध्यापनंलिंगमसतिसंप्रदानेऽध्यापनंनस्यादिति॥उभयोपक्षयोरन्यतरस्याध्यापनाद
प्रतिषेधः।समानमध्यापनमुभयोपक्षयोःसंशयानिवृत्तेः॥किमाचार्यस्थःशब्दअंतेवासिनमापद्यते।तदध्यापनंउतस्वि
न्नत्वोपदेशोगृहीतस्यानुकरणमध्यापनमिति॥एवमध्यापनमलिंगंसंप्रदानस्येति अयंतर्हिहेतुः॥अभ्यासात्।अभ्य

प

xअन्ययैवशब्दस्यानित्यत्वंसाधयितुमाहेत्यर्थः ६

स्थमानमवस्थितंदृष्टंपंचकृत्वःपश्यतीतिरूपमवस्थितंपुनःपुनर्दृश्यते।भवतिशब्देभ्यासःदशकृत्वोधीतोनुवाकोविंशतिकृत्वोधीतइति।तस्मादवस्थितस्यपुनःपुनरुच्चारणमभ्यासइति।नान्यत्वेप्यभ्यासोपचारात्।अनवस्थानेन्यस्य चाप्यभ्यासाभिधानंभवति।द्विर्नृत्यतुभवान्त्रिर्नृत्यतुभवान्इतिद्विरनृत्यन्त्रिरनृत्यतद्विरग्निहोत्रंजुहोतिद्विर्भुङ्क्ते एवंव्यभिचारात्प्रतिषिद्धहेतोऽन्यशब्दस्यप्रयोगःप्रतिषिध्यते।अन्यदस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः।यदिदमन्यदितिमन्यसेतत्स्वात्मनोनन्यत्वादन्यन्नभवति।एवमन्यतायाअभावस्तत्रयदुक्तमन्यत्वेभ्यासोपचारादित्येतदयुक्तमिति।शब्दप्रयोगंप्रतिषेधतिःशब्दांतरप्रयोगःप्रतिषिध्यते।तदभावेनान्यस्यनरन्यतातयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः।अन्यस्यानन्यतामुपपादयतिभवान्उपपाद्यचान्यत्वंप्रत्याचष्टे।अनन्यदितिचशब्दमनुजानातिप्रयुक्तेचानन्यदितिचैतत्समासपदमन्यशब्दोयंप्रतिषेधेनसहसमस्यते।यदिचात्रोत्तरंपदंनास्तिकस्यायंप्रतिषेधेनसहसमासः।तस्मात्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरानन्यशब्दइतरमन्यशब्दमपेक्षमाणःसिध्यतीतितत्रयदुक्तमन्यतायाअभावइत्येतदयुक्तमिति।अस्तुतर्हीदानींशब्दस्यनित्यत्वंविनाशकारणानुपलब्धेः।यदनित्यंतस्यविनाशः।कारणाद्भवति।यथालोष्टस्यकारणद्रव्यविभागात्शब्दश्चेदनित्यः।तस्यविनाशोयस्मात्कारणाद्भवतितदुपलभ्येतयथाविनाशकारणंतस्मान्नित्यमिति।अश्रवणकारणानुपलब्धेः।सततश्रवणप्रसंगःनाव्यंजकाभावादश्रवणमितिचेत्।प्रतिषिद्धंव्यंजकं।अथविद्यमानस्यनिर्निमित्तमश्रवणमितिविद्यमानस्यनिर्निमित्तोविनाशइति।समानश्चदृष्टविरोधोनिमित्तमंतरेणविनाशेचाश्रवणेच।उपलभ्यमानेचानुपलब्धेरसत्वादनपदेशः।अनुमानाच्चोपलभ्यमानेशब्दस्यविनाशकारणेविनाशकारणानुपलब्धेरसत्वादित्यनपदेशः।यथायस्माद्विषाणंतस्मादश्वइतिकिमनुमानमितिचेत्।संतानोपपत्तिः।उपपादितःशब्दसंतानःसंयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दांतरंततोन्यत्ततोप्यन्यदितितत्रकार्यःशब्दःकारणशब्दंविरुणद्धि।प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वंत्यस्यशब्दस्यनिरोधकःदृष्टंहितिरःप्रतिकुड्यमंतिकस्थेनाप्यश्रवणंशब्दस्यश्रवणंचदूरस्थेनाप्यसतिव्यवधानइति।घंटायामभिहन्यमानायांतारस्तारतरोमंदोमंदतरइतिश्रुतिभेदान्नानाशब्दसंतानोऽवस्थितभेदेनश्रूयते।तत्रनित्येशब्देघंटास्थमन्यगतंवावस्थितंसंतानवृत्तिर्वाभिव्यक्तिकारणंवाच्यंयेनश्रुतिसंतानोभवतीति।शब्दभेदेचासतिश्रुतिभेदउपपादयितव्यमिति।अनित्येतुशब्देघंटास्थंसंतानवृत्तिसंयोगसहकारिनिमित्तांतरंसंस्कारभूतंपटुमंदमनुवर्तते।तस्यानुवृत्त्या

57
1920

शब्दसंतानानुवृत्तिःपटुमंदभावाच्चतीव्रमंदताशब्दस्यतत्कृतश्चश्रुतिभेदइति।नवैनिमित्तांतरंसंस्कारउपलभ्यतेअनुपलब्धेर्नास्तीतिपाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावेनानुपलब्धिः।पाणिकर्मणापाणिघंटाप्रश्लेषोभवतितस्मिंश्चसतिशब्दसंतानोनोपलभ्यतेततःश्रवणानुपपत्तिःतत्रप्रतिघातिद्रव्यसंयोगःशब्दस्यनिमित्तांतरंसंस्कारभूतंनिरुणद्धीत्यनुमीयते।तस्यचनिरोधाच्छब्दसंतानोनोपपद्यते।अनुत्पत्तौच।श्रुतिविच्छेदःयथाप्रतिघातिद्रव्यादिषोःक्रियाहेतौसंस्कारेनिरुद्धेगमनाभावइति।कंपसंतानस्यस्पर्शनेंद्रियग्राह्यस्यचोपरमःकांस्यपात्रादिषुपाणिसंश्लेषोलिंगंसंस्कारसंतानस्य।तस्मान्निमित्तांतरस्यसंस्कारभूतस्यनानुपलब्धिरिति।विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थानेतन्नित्यत्वप्रसंगः।यदियस्यविनाशकारणंनोपललभ्यतेतदवतिष्ठतेअवस्थानाच्चतस्यनित्यत्वंप्रसज्यते।एवंयानिखल्विमानिशब्दग्रहणानिशब्दाभिव्यक्तयइतिमतंनतेषांविनाशकारणंभवतोपपाद्यतेअनुपपादनादवस्थानमवस्थानात्तेषांनित्यत्वंप्रसज्यते।अथनैवंनतर्हिविनाशकारणानुपलब्धेशब्दस्यनानित्यत्वमितिकंपसमानाश्रयस्यचानुनादस्यपाणिप्रश्लेषात्कंपवत्कारणोपरमादभावः।वैयधिकरण्येहिप्रतिघातिद्रव्यप्रश्लेषात्समानाधिकरणस्यैवोपरमःस्यात्।अतिअस्पर्शत्वादप्रतिषेधःयदिदंनाकाशगुणःशब्दइतिप्रतिषिध्यतेऽयमनुपपन्नःप्रतिषेधःअस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्यरूपादिसमानदेशस्याग्रहणेशब्दसंतानोपपत्तेः।अस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयःशब्दइतिज्ञायतेनकंपसमानाश्रयइति।प्रतिद्रव्यंरूपादिभिःसहसंनिविष्टःशब्दःसमानदेशोव्यज्यतइतिनोपपद्यते।कथंविभक्त्यंतरोपपत्तेश्चसमासेसंतानोपपत्तेश्चेतिचार्थःतद्व्याख्यातं।यदिरूपादयःशब्दश्चप्रतिद्रव्यंसमस्तात्समुदितास्तस्मिन्समासेसमुदायेयोयथाजातीयकःसंनिविष्टस्तस्यतथाजातीयस्यैवग्रहणेनभवितव्यंशब्दस्यरूपादिवत्।तत्रयोयंविभागएकद्रव्येनानारूपाभिन्नश्रुतयोविधर्माणःशब्दाःव्यज्यमानाःश्रूयंतेयच्चविभागांतरंसरूपाःसमानश्रुतयःसधर्माणःशब्दास्तीव्रमंदतयाभिन्नाःश्रूयंतेतदुभयंनोपपद्यते।नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयंनैकस्यव्यज्यमानस्येति।अस्तिचायंविभागोविभागांतरंचतेनविभागोपपत्तेर्मन्यामहेनप्रतिद्रव्यंरूपादिभिःसहशब्दःसंनिविष्टोव्यज्यतइतिद्वि

विधश्चायंशब्दोवर्णात्मकोध्वनिमात्रश्च।तत्रवर्णात्मनितावत्विकारोदेशोपदेशात्संशयः।दध्यत्रेतिके।चिदिकारइत्वंहित्वायत्वमापद्यतइतिविकारंमन्यंते।केचिदिकारस्यप्रयोगेविषयकृतेयदिकारस्थानंजहातितत्रयकारस्यप्रयोगंब्रुवते।संहितायांविषयेयकारइकारेनप्रसिज्यतेसआदेशइतिउभयमिदमुपदिश्यतेतत्रनज्ञायतेकिंतत्वमिति।आदेशोपदेशस्तत्वंविकारोपदेशेह्यन्वयस्याग्रहणाद्विकारानुमानंसत्यन्वयेकिंचिन्निवर्ततेकिंचिदुपजायतइतिशक्येतविकारोऽनुमातुंनचान्वयोगृह्यते।तस्माद्विकारोनास्तीति।भिन्नकरणयोश्चवर्णयोरप्रयोगोपपत्तिः।विवृतकरणइकारईषत्स्पृष्टकरणोयकारः।ताविमौपृथक्करणाख्येनप्रयत्नेनोच्चारणीयौतयोरेकस्याप्रयोगेऽन्यस्यप्रयोगउपपन्नइति।अविकारेचाविशेषः।यत्रेमाविकारयकारौनविकारभूतौयततेयच्छति।प्रायंस्तइतिइकारइदानीमितिच।यत्रचविकारभूतोइष्टंदध्याहरतिउभयप्रयोक्तुरविशेषोयत्नःश्रोतुश्चश्रुतिरित्यादेशोपपत्तिः।प्रयुज्यमानाग्रहणाच्चनखल्विकारःप्रयुज्यमानोयकारमापद्यमानोगृह्यते।किंतर्हीकारस्यप्रयोगेयकारःप्रयुज्यते।तस्माद्विकारइति।अविकारेचनशब्दान्वाख्यानलोपः।नविक्रियंतेवर्णाइति।नचैतस्मिन्पक्षेशब्दान्वाख्यानस्यासंभवोयेनवर्णविकारंप्रतिपद्येमहीतिनखलुवर्णस्यवर्णांतरंकार्यंनहीकाराद्यकारउत्पद्यतेयकाराद्वाइकारःपृथक्स्थानप्रयत्नोत्पाद्याहीमेवर्णास्तेषामन्योन्यस्यस्थानेप्रयुज्यंतइतियुक्तं।एतावच्चैतत्पारिणामोविकारःस्यात्कार्यकारणभावोवाउभयंचनास्ति।तस्मान्नसंतिवर्णविकाराः।वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्चवर्णविकारानुपपत्तिः।अस्तेर्भूर्ब्रुवोवचिरितियथावर्णसमुदायस्यधातुलक्षणस्यक्वचिद्विषयेवर्णांतरसमुदायोनपरिणामोनकार्यंशब्दांतरस्यस्थानेशब्दांतरंप्रयुज्यतेतथावर्णस्यवर्णांतरमिति।इतश्चनसंतिवर्णविकाराः प्रकृतिविवृद्धौविकारविवृद्धेः।प्रकृत्यनुविधानंविकारेषुदृष्टंयकारेह्रस्वदीर्घानुविधानंनास्तियेनविकारत्वमनुमीयतइति।न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः।द्रव्यविकारान्यूनाःसमाःअधिकाश्चगृह्यंते।तद्वद्‌यंविषविकारान्यूनस्यादिति।द्विविधस्यापिहेतोरभावादसाधनंदृष्टांतः।अत्रनोदाहरणसाधर्म्याद्धेतुरस्तिनवैधर्म्यात्।अनुपसंहृतिश्चहेतुनादृष्टांतोनसाधकइति।प्रतिदृष्टांतेवानियमःप्रसज्येत।यथानडुहःस्थानेश्वोवोढानियुक्तोनतद्विकारोभवति।एवमिवर्णस्यस्थानेयकारःप्रयुक्तोनविकारइति।नचात्रनियमहेतुरस्तिदृष्टांतः।साधकोनप्रतिदृष्टांतइति।द्रव्यविकारोदाहरणंवा।नातुल्यप्रकृतीनांविकारविकल्पनात्।अतुल्यानांद्रव्याणांप्रकृतिभावाविकाराश्चप्रकृतिरनुविधीयंतेनात्विवर्णभेदमनुविधीयकारःतस्मादनुदाहरणंद्रव्यविकारइति।द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः।यथाद्रव्यभावेनतुल्याया।प्रकृतेर्विकारवैषम्येएवंवर्णभा

राम
२५

53
1920

वेनतुल्यायाःप्रकृतेर्विकारविकल्पइति।नविकारधर्मानुपपत्तेः।अयंविकारधर्मोद्रव्यसामान्येयदात्मकंद्रव्यंमृद्वासुवर्णंवातस्यात्मनोन्वयेपूर्वोव्यूहोनिवर्ततेव्यूहांतरंचोपचीयतेतंविकारमाचक्ष्महे।नवर्णसामान्येकश्चिच्छब्दोन्वयीयइत्वंजहातियत्वंचापद्यते।तत्रयथासतिद्रव्यभावेविकारवैषम्येनानडुहोऽश्वोविकारोविकारधर्मानुपपत्तेः।एवमिवर्णस्यनयकारोविकारोधर्मानुपपत्तेरिति।इतश्चनसंतिवर्णविकाराः।विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः।अनुपपन्नापुनरापत्तिःकथं।पुनरापत्तेरननुमानादितिइकारोयकारत्वमापन्नःपुनरिकारोभवतिनपुनरिकारस्यस्थानेयकारप्रयोगोप्रयोगश्चेत्यत्रानुमानंनास्तिसुवर्णादीनांपुनरापत्तेरहेतुः।अननुमानादिति।नइदंह्यनुमानंसुवर्णंकुंडलत्वंहित्वारुचकत्वमापद्यतेरुचकत्वंहित्वापुनःकुंडलत्वमापद्यतेएवमिकारोपियकारत्वमापन्नःपुनरिकारोभवतिव्यभिचारादननुमानंयथापयोदधिभावपमान्नंनपुनःपयोभवतिकिमेवंवर्णानांनपुनरापत्तिःहीयमानेनधर्मेणधर्मिभवतिनैवंकश्चिच्छब्दात्माहीयमानेनेत्वेनोपजायमानेनयत्वेनधर्मीगृह्यते।तस्मात्सुवर्णोदाहरंनोपपद्यतइति।वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः।वर्णविकाराअपिवर्णत्वंनव्यभिचरंतियथासुवर्णविकारःसुवर्णत्वमिति।सामान्यवतोधर्मयोगोनसामान्यस्यकुंडलरुचकौसुवर्णस्यधर्मौनसुवर्णत्वस्यएवमिकारयकारौकस्यवर्णात्मनोधर्मौवर्णत्वंसामान्यंनतस्येमौवर्णौभवितुमर्हतः।नचनिवर्तमानोधर्मउपजायमानस्यप्रकृतिस्तत्रनिवर्तमानइकारोनयकारस्योपजायमानस्यप्रकृतिरिति।इतश्चवर्णविकारानुपपत्तिः।नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वेचानवस्थानात्।नित्यावर्णाइत्येतस्मिन्पक्षेइकारयकारौवर्णौइत्युभयोर्नित्यत्वाद्विकारानुपपत्तिःनित्यत्वेऽविनाशित्वात्कःकस्यविकारइति।अथानित्यावर्णाइतिपक्षःएवमप्यनवस्थानांवर्णानांकिमिदमनवस्थानंवर्णानांउत्पत्तिनिरोधः।उत्पत्तिनिरुध्येइकारेयकारउत्पद्यतेयकारेचोत्पत्तिनिरुध्येइकारउत्पद्यतेइतिकःकस्यविकारस्तदेतदवगृह्यसंधानेसंधायचावग्रहेवेदितव्यमिति।नित्यपक्षेतुतावत्समाधिर्नित्यानामतींद्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्चवर्णविकाराणामप्रतिषेधः।नित्यावर्णानविक्रियंतइतिविप्रतिषेधः।यथानित्यत्वेसतिकिंचिदतींद्रियमिंद्रियग्राह्याश्चएवंनित्यत्वेसतिकिंचिन्नविक्रियतेवर्णास्तुविक्रियंतइति।विरोधादहेतुस्तद्धर्मविकल्पः।नित्यंनोपजायंतेनापैतिअनुपजनापायधर्मकंनित्यंअनित्यंपुनरुपजनापाययुक्तं।नचांतरेणोपजनापायौविकारःसंभवति।तद्यदिवर्णाविक्रियंतेनित्यत्व

मषांनिवर्तते।अथनित्याविकारधर्मत्वमेषांनिवर्ततेसोयंविरुद्धोहेत्वाभासोधर्मविकल्पइति।अनित्यपक्षेसमाधिः।अनवस्थायित्वेचवर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः।यथाअनवस्थायिनांवर्णानांश्रवणंभवत्येवमेषांविकारोभवतीतिअसंबंधादसामर्थ्याअर्थप्रतिपादिकावर्णोपलब्धिर्नविकारेणसंबद्धाअसामर्थ्याद्गृह्यमाणावर्णविकारमनुमापयेदिति।तत्रयादृगिदंयथागंधगुणापृथिव्येवंशब्दसुखादिगुणाअपीतितादृगेतद्भवतीतिनचवर्णोपलब्धिर्वर्णनिवृत्तौवर्णांतरप्रयोगस्यनिवर्तिकायोयमिवर्णनिवृत्तौयकारस्यप्रयोगोयद्ययंवर्णोपलब्ध्यानिवर्ततेतदातत्रोपलभ्यमानइवर्णोयत्वमापद्यतइति।गृह्येततस्माद्वर्णोपलब्धिरहेतुर्वर्णविकारस्येति।विकारधर्मित्वेनित्यत्वाभावात्कालांतरेविकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः।तद्धर्मविकल्पादितिनयुक्तःप्रतिषेधः।नखलुविकारधर्मकंकिंचिन्नित्यमुपलभ्यतइतिवर्णोपलब्धिवदितिनयुक्तःप्रतिषेधः।अवग्रहेहिदधिअत्रेतिप्रयुज्यचिरंस्थित्वाततःसंहितायांप्रयुंक्तेदध्यत्रेति।चिरनिवृत्तेचायमिवर्णेयकारःप्रयुज्यमानःकस्यविकारइतिप्रतीयतेकारणाभावात्।कार्याभावइतिअयोगःप्रसज्यतइति।इतश्चावर्णविकारानुपपत्तिः।प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणां।इकारस्थानेयकारः।श्रूयतेयकारस्थानेखल्विकारोविधीयतेविध्यतेतितद्यदिस्यात्प्रकृतोविकारभावोवर्णानांतस्यप्रकृतिनियमःस्यात्।दृष्टोविकारधर्मित्वेप्रकृतिनियमइति।अनियमेनियमान्नानियमः।योयंप्रकृतेरनियमउक्तः।सनियमोयथाविषयंव्यवस्थितोनियतत्वान्नियमइतिभवत्येवंसत्यनियमोनास्तितत्रयदुक्तं।प्रकृत्यनियमादित्येतदयुक्तमिति।नियमानियमविरोधादनियमेनियमाच्चाप्रतिषेधः।नियमइत्यर्थाभ्यनुज्ञाअनियमइतितस्यप्रतिषेधः।अनुज्ञातनिषिद्धयोश्चव्याघातादनर्थांतरत्वंनभवतिअनियमश्चनियतत्वान्नियमोनभवतीति।नात्रार्थस्यतथाभावःप्रतिषिध्यतेकिंतर्हितथाभूतस्यार्थस्यनियमशब्देनाभिधीयमानस्यनियतत्वान्नियमशब्दएवोपपाद्यतेसोयंनियमादनियमेप्रतिषेधोनभवतीति।नचेयंवर्णविकारोपपत्तिःपरिणामात्कार्यकारणभावाद्वाकिंतर्हि।गुणांतरापत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तुविकारोपपत्तेर्वर्णविकाराः।स्थान्यादेशभावाद्वाप्रयोगोविकारशब्दार्थःसभिद्यतेगुणांतरापत्तिःउदात्तस्यानुदात्तइत्येवमादिः।उपमर्दोनामएकरूपनिवृत्तौरूपांतरोपजननं।ह्रासोदीर्घस्यह्रस्वः।वृद्धिर्ह्रस्वस्यदीर्घःतयोर्वाप्लुतः।लेशोलाघवंस्तइत्यस्तेर्विकारः।श्लेषआगमःप्रकृतेःप्रत्ययस्यवा।एतएवविशेषाविकाराइति।एतएवादे

राम
२९

55
1970

शाःएतेचेह्विकाराउपपद्यंतेतर्हिवर्णविकाराइति।तेविभक्त्यंताःपदं।यथादर्शनंविकृतावर्णाविभक्त्यंताःपदसंज्ञाभवंति।विभक्तिर्द्वयीनामिक्याख्यातिकीच।ब्राह्मणःपचतीत्युदाहरणं।उपसर्गनिपातास्तर्हिनपदसंज्ञाः।लक्षणांतरंवाच्यमितिशिष्यतेखलुनामिक्याविभक्तेरव्ययाल्लोपःतयोःपदसंज्ञार्थमिति।पदेनार्थसंप्रत्ययइतिप्रयोजनं।नामपदंचाधिकृत्यपरीक्षागौरितिपदंखल्विदमुदाहरणं।तदर्थे।व्यक्त्याकृतिजातिसंनिधावुपचारात्संशयः।अविनाभाववृत्तिःसंनिधिः।अविनाभावेनवर्तमानासुव्यक्त्याकृतिजातिषुगौरितिप्रयुज्यते।तत्रनज्ञायतेकिमन्यतमःपदार्थउतसर्वइति।शब्दस्यप्रयोगसामर्थ्यात्पदार्थावधारणं।तस्मात्।याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्यपचयवर्णसमासानुबंधानांव्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः।व्यक्तिःपदार्थःकस्मात्याशब्दप्रभृतीनांव्यक्तावुपचारात्।उपचारःप्रयोगः।यागौस्तिष्ठतियागौर्निषण्णेतिनेदंवाक्यंजातेरभिधायकमभेदात्भेदात्तुद्रव्याभिधायकंगवांसमूहइतिभेदाद्द्रव्याभिधानंनजातेरभेदात्वाक्यंजातेरभिधायकमभेदात्भेदात्तुद्रव्याभिधायकंगवांसमूहइतिभेदाद्द्रव्यात्।वैद्यायगांददातीतिद्रव्यस्यत्यागोनजातेरमूर्तित्वात्।प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्चपरिग्रहःस्वत्वेनाभिसंबंधःकौंडिन्यस्यगौर्बाभ्रव्यस्यगौरिति।द्रव्याभिधानेद्रव्यभेदात्संबंधभेदइतिउपपन्नंअभिन्नातुजातिरिति।संख्यादशगावोविंशतिर्गावइतिभिन्नंद्रव्यंसंख्यायतेनजातिरभेदादिति।वृद्धिःकारणवतोद्रव्यस्यावयवोपचयः।अवर्धतगौरिति।निरवयवातुजातिरिति।एतेनापचयोव्याख्यातः।वर्णःशुक्लागौःकपिलागौरिति।द्रव्यस्यगुणयोगोनसामान्यस्य।समासःगोहितंगोःसुखमिति।द्रव्यस्यसुखादियोगोनजातेरिति।अनुबंधःसरूपप्रजननसंतानोगौर्गांजनयतितदुत्पत्तिधर्मकत्वाद्द्रव्येयुक्तोनजातौविपर्ययादिति।द्रव्यंव्यक्तिरितिहिनार्थांतरं।अस्यप्रतिषेधः।नतदवस्थानात्।नव्यक्तिःपदार्थःकस्मादनवस्थानात्।यःशब्दप्रभृतिभिर्विशिष्यतेसगोशब्दस्यार्थो।यागौस्तिष्ठतियागौर्निषण्णेतिनद्रव्यमात्रमविशिष्टंजात्याविनाभिधीयतेकिंतर्हिजातिविशिष्टं।तस्मान्नव्यक्तिःपदार्थः।एवंसमूहादिषुद्रष्टव्यं।यदिनव्यक्तिःपदार्थःकथंतर्हिव्यक्तावुपचारइति।निमित्तादतद्भावेपितदुपचारःदृश्यतेदृश्यतेखलु।सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो।ब्राह्मणमंचकटराजसक्तुचंदनगंगाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेपितदुपचारः।अतद्भावेपितदुपचारइत्यतच्छब्दस्यतेनशब्देनाभिधानमिति।सहचरणाद्यष्टिकान्भोजयेतियष्टिकासहचरितोब्राह्मणोभिधीयतइति।स्थानात्मंचाःक्रोशंतीतिमंचस्थाःपुरुषाअभिधीयंते।तादर्थ्यात्कटार्थेषुवीरणेषुव्यूह्यमानेषुकटंकरोतीतिभवति।वृत्तात्यमोराजाकुबेरोराजेतितद्वद्वर्ततइति।मानात्आढकेनमिताःसक्तवःआढकसक्तवइतिधारणात्तुलयाधृतंचंदनंतुलाचंदनमिति।सामीप्यात्गंगायांगावश्चरंतीतिदेशोभि

न्या॰भा॰
२७

धीयते सन्निकृष्टयोगात् कृष्णेन रागेण युक्तः शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते। साधनात् अन्नं प्राणा इति। आधिपत्यात् अयं पुरुषः कुलं अयं गोत्रमिति तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति। यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थोऽस्तु तर्हि। आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः आकृतिः पदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः सत्त्वावयवानां च नियतो व्यूह आकृतिः। तस्यां गृह्यमाणायां सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति। अयं गौरयमश्व इति नागृह्यमाणायां यस्य ग्रहणात् सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽस्यार्थ इति नैतदुपपद्यते॥ यस्य जात्या योगस्तदत्र जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति। न चावयवव्यूहस्य जात्या योगः कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य। तस्मान्नाकृतिः पदार्थः। अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः। व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसंगात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः। जातिः पदार्थः। कस्माद्व्यक्त्याकृतियुक्ते विमृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसंगादिति। गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते। कस्मात् जातेरभावात्। अस्ति हि तत्र व्यक्तिः अस्त्याकृतिः यदभावात्तत्रासंप्रत्ययः स पदार्थ इति। नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः। जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थ इति न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यं को नु खल्विदानीं पदार्थ इति व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः। तुशब्दो विशेषणार्थः किं विशिष्यते। प्रधानांगभावस्य नियमेन पदार्थत्वमिति। यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च तदा व्यक्तिः प्रधानमंगं तु जात्याकृती यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिः तदा जातिः प्रधानमंगं तु व्यक्त्याकृती तदेतद्बहुलं प्रयोगेषु आकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः। कथं पुनर्ज्ञायते नाना व्यक्त्याकृतिजातय इति लक्षणभेदात्। तत्र तावद्व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः। व्यज्यत इति व्यक्तिरिति इंद्रियग्राह्येति। न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः यो गुणविशेषाणां स्पर्शांतानां गुरुत्वद्रवत्वसंस्काराणां अव्यापिपरिमाणस्याश्रयो यथासंभवं तद्द्रव्यं मूर्तिः मूर्छितावयवत्वादिति। आकृतिर्जातिलिंगाख्या। यया जातिर्जातिलिंगानि च प्रख्यायंते तामाकृतिं विद्यात्। सा च नान्या सत्त्वावयवानां च नियताद्व्यूहादिति। नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिंगं शिरसा पादेन गामनुमिन्वंति नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति अनाकृतिव्यंग्यायां जातौ मृत्सुवर्णं रजतमित्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्तते। जातिः पदार्थत्वमेति समानप्रसवात्मिका जातिः। या समानां बुद्धिं प्रसूयते। भिन्नेष्वधिकरणेषु यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्तते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत् सामान्यं यच्च केषांचि-

श्रीः
२७

द्भेदं कुतश्चिद्भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिः॥ ॥ इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः॥ परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते। तच्चात्मादीत्यात्मा विविच्यते। किं देहेंद्रियमनोबुद्धिसंघातमात्रमात्मा आहोस्वित्तद्व्यतिरिक्त इति। कुतः संशयः व्यपदेशस्योभयथा सिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्रा संबंधस्याभिधानं व्यपदेशः। स द्विविधः। अवयवेन समुदायस्य मूलैर्वृक्षस्तिष्ठति स्तंभैः प्रासादो ध्रियत इति। अन्येनान्यस्य व्यपदेशः परशुना वृश्चति प्रदीपेन पश्यति। अस्ति चायं व्यपदेशः चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति शरीरेण सुखदुःखमनुभवति तत्र नावधार्यते किमवयवेन समुदायस्य देहादिसंघातस्य अथान्येनान्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्येति। अन्येनायमन्यस्य व्यपदेशः। कस्मात्। दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्। दर्शनेन कश्चिदर्थो गृहीतः स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते। यमहमद्राक्षं चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति यं चास्प्राक्षं स्पर्शनेन तं चक्षुषा पश्यामीति। एकविषयौ चेमौ प्रत्ययावेककर्तृकौ प्रतिसंधीयेते। न च संघातकर्तृकौ नेंद्रियेणैककर्तृकौ। तद्योऽसौ चक्षुषा त्वगिंद्रियेण चैकार्थस्य गृहीता भिन्ननिमित्तावनन्यकर्तृकौ प्रत्ययौ समानविषयौ प्रतिसंदधाति सोऽर्थांतरभूत आत्मा कथं पुनर्नेंद्रियेणैककर्तृकौ। इंद्रियं खलु स्वं स्वं विषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रतिसंधातुमर्हति नेंद्रियांतरस्य विषयांतरग्रहणमिति कथं न संघातकर्तृकौ। एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तौ स्वात्मकर्तृकौ प्रतिसंहितौ वेदयते। न संघातः। कस्मात् अनिवृत्तं हि संघाते प्रत्येकं तद्विषयांतरग्रहणस्याप्रतिसंधानमिंद्रियांतरेणेति। न विषयव्यवस्थानात्। न देहादिसंघातादन्यश्चेतनः कस्माद्विषयव्यवस्थानात्। व्यवस्थितविषयानींद्रियाणि चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति च गृह्यते यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते। तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः चक्षू रूपं पश्यति एवं घ्राणादिष्वपीति। तानींद्रियाणीमानि स्वविषयग्रहणाच्चेतनानि इंद्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात्। एवं सति किमन्येन चेतनेन संदिग्धत्वादहेतुः। योऽयमिंद्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावः स किमयं चेतनत्वादाहोस्विच्चेतनोपकरणानां ग्रहणनिमित्तत्वादिति संदिह्यते चेतनोपकरणत्वेंद्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वात् भवितुमर्हति। यच्चोक्तं विषयव्यवस्थानादिति। तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः। यदि खल्वेकमिंद्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वविषयग्राहि चेतनं स्यात् कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् यस्मात्तु व्यवस्थितविषयाणींद्रियाणि

57
1920

तस्मात्तेभ्योन्यश्चेतनःसर्वतःसर्वविषयग्राहीविषयव्यवस्थितिमतीतोनुमीयते।तत्रेदमभिज्ञानमप्रत्याख्येयंचेतनवत्तमुदाह्रियते।रूपदर्शीखल्वयंरसंगंधंवापूर्वगृहीतसाहचर्यमनुमिनोतिगंधप्रतिवेदीचरूपरसावनुमिनोति।एवंविषयशेषेपिवाच्यं।रूपंदृष्ट्वागंधंचरूपंपश्यतितदेवमनियतपर्यायंसर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकरणमनन्यकर्तृकंप्रतिसंधत्तेप्रत्यक्षानुमानागमसंशयप्रत्ययांश्चनानाविषयान्स्वात्मकर्तृकान्प्रतिसंधायवेदयतेसर्वार्थविषयंचशास्त्रंश्रुत्वाप्रतिपद्यते।अर्थमविषयभूतंश्रोत्रस्यक्रमभाविनोवर्णान्श्रुत्वापदवाक्यभावेनप्रतिसंधायशब्दार्थव्यवस्थांचबुध्यमानोऽनेकविषयमर्थजातमग्रहणीयमेकैकेनेंद्रियेणगृह्णाति।सेयंसर्वज्ञस्यज्ञेयाव्यवस्थानुपदंनशक्यापरिक्रमितुंआकृतिमात्रंतूदाहृतंतत्रयदुक्तमिंद्रियचैतन्येसतिकिमन्येनचेतनेनेतितदयुक्तंभवति।इतश्चदेहादिव्यतिरिक्तआत्मानदेहादिसंघातमात्रं।शरीरदाहेपातकाभावात्।शरीरग्रहणेनशरीरेंद्रियबुद्धिवेदनासंघातःप्राणिभूतोगृह्यते।प्राणिभूतंशरीरंदहतःप्राणिहिंसाकृतंपापंपातकमित्युच्यतेतस्याभावःतत्फलेनकर्तुरसंबंधात्।अकर्तुश्चसंबंधात्।शरीरेंद्रियबुद्धिवेदनाप्रबंधेखल्वन्यःसंघातउत्पद्यतेऽन्योनिरुध्यते।उत्पादनिरोधसंततिभूतःप्रबंधोनान्यत्वंबाधतेदेहादिसंघातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात्।अन्यत्वाधिष्ठानोह्यसौप्रख्यायतइति।एवंचसतियोदेहादिसंघातःप्राणिभूतोहिंसांकरोतिनासौहिंसाफलेनसंबध्यतेयश्चसंबध्यतेनतेनाहिंसाकृतातदेवंसत्त्वभेदेकृतहानमकृताभ्यागमःप्रसज्यते।सतिचसत्त्वोत्पादेसत्त्वनिरोधेचाकर्मनिमित्तःसत्त्वसर्गःप्राप्नोतितत्रमुक्त्यर्थोब्रह्मचर्यवासोनस्यात्।तद्यदिदेहादिसंघातमात्रंसत्त्वंस्यात्शरीरदाहेपातकंनभवेत्।अनिष्टंचैतत्।तस्माद्देहादिसंघातव्यतिरिक्तआत्मानित्यइति।तदभावःसात्मकप्रदाहेपितन्नित्यत्वात्।यस्यापिनित्येनात्मनासात्मकंशरीरंदह्यतेतस्यापिशरीरदाहेपातकंनभवेद्दग्धुः।कस्मान्नित्यत्वादात्मनः।नजातुकश्चिन्नित्यंहिंसितुमर्हति।अथहिंस्यतेनित्यत्वमस्यनभवति।सेयमेकस्मिन्पक्षेहिंसानिःफलाऽन्यस्मिंस्त्वनुपपन्नेति।नकार्याश्रयकर्तृवधात्।नसत्त्वोच्छेदोहिंसाअपित्वनुच्छित्तिधर्मकस्यसत्त्वस्यकार्याश्रयकर्तृवधात्।नसत्त्वोच्छेदोहिंसोअपित्वनुच्छित्तिधर्मकस्यसत्त्वस्यकार्याश्रयस्यशरीरस्यस्वविषयोपलब्धेश्चकर्तॄणामिंद्रियाणामुपघातःपीडावैकल्यलक्षणःप्रबंधोच्छेदोवाप्रमापणलक्षणोवावधोहिंसेतिकार्यंतुसुखदुःखसंवेदनंतस्यायतनमधिष्ठानमाश्रयःशरीरंकार्याश्रयस्यशरीरस्यस्वविषयोपलब्धेश्चकर्तॄणामिंद्रियाणांवधोहिंसाननित्यस्यात्मनः।तत्र

59
1920

यदुक्तंतदभावःसात्मकप्रदाहेपितन्नित्यत्वादित्येतदयुक्तं।यस्यसत्त्वोच्छेदोहिंसातस्यकृतहानमकृताभ्यागमश्चेतिदोषः।एतावच्चैतत्स्यात्।सत्त्वोच्छेदोवाहिंसानुच्छित्तिधर्मकस्यसत्त्वस्यकार्याश्रयकर्तृवधोवानकल्पांतरमस्तिसत्त्वोच्छेदश्चप्रतिषिद्धः।तत्रकिमन्यद्यथाभूतमिति।अथवाकार्याश्रयकर्तृवधादिति।कार्याश्रयोदेहेंद्रियबुद्धिसंघातोनित्यस्यात्मनः।तत्रसुखदुःखप्रतिसंवेदनंतस्याधिष्ठानमाश्रयः।तदायतनंतद्भवति।नततोन्यदितिसएवकर्तातन्निमित्ताहिसुखदुःखसंवेदनस्यनिर्वृत्तिःननंतरेणेतितस्यवधउपघातःपीडाप्रमापणंवाहिंसाननित्यत्वेनात्मोच्छेदः।तत्रयदुक्तंतदभावःसात्मकप्रदाहेपितन्नित्यत्वादितन्नेति।इतश्चदेहादिव्यतिरिक्तआत्मासव्यदृष्टस्येतरेणप्रत्यभिज्ञानात्।पूर्वापरयोर्विज्ञानयोरेकविषयेप्रतिसंधिज्ञानंप्रत्यभिज्ञानंतमेवैतर्हिपश्यामियमज्ञासिषंसएवायमर्थइति।सव्येनचक्षुषादृष्टमन्यःप्रत्यभिजानातीतिप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः।अस्तित्विदंप्रत्यभिज्ञानंतस्मादिंद्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः।नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहितेद्वित्वाभिमानात्।नएकमिदंचक्षुर्मध्येनासास्थिव्यवहितंतस्यांतौगृह्यमाणौद्वित्वाभिमानंप्रयोजयतोमध्यव्यवहितस्यदीर्घस्येव।एकविनाशेद्वितीयाविनाशान्नैकत्वं।एकस्मिन्नुपहतेचोद्धृतेवाचक्षुषिद्वितीयमवतिष्ठतेचक्षुर्विषयग्रहणलिंगंतस्मादेकस्यव्यवधानानुपपत्तिः।अवयवनाशेप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः।एकविनाशेद्वितीयाविनाशादित्यहेतुः।कस्माद्वृक्षस्यहिकासुचिच्छाखासुछिन्नासुउपलभ्यतएववृक्षः।दृष्टांतविरोधादप्रतिषेधः।नकारणद्रव्यविभागेकार्यद्रव्यमवतिष्ठतेनित्यत्वप्रसंगात्।वृक्षावयवविषुयस्यकारणानिविभक्तानितस्यविनाशः।येषांकारणान्यविभक्तानितानिअवतिष्ठंते।अथवादृश्यमानार्थविरोधोदृष्टांतविरोधः।मृतस्यहिशिरःकपालेद्वाववटौनासास्थिव्यवहितौचक्षुषःस्थानेभेदेनगृह्येतेनचैतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहितेसंभवति।अथवैकविनाशस्यानियमाद्द्वाविमावर्थौतौचपृथगावरणोपघातौ।अवपीडनाच्चैकस्यचक्षुषोरश्मिविषयःसन्निकर्षस्यभेदाद्दृश्यभेदइवगृह्यतेतच्चैकत्वेविरुध्यतेअवपीडननिवृत्तौचाभिन्नप्रतिसंधानमितितस्मादेकस्यव्यवधानानुपपत्तिः।अनुमीयतेचायंदेहादिसंघातव्यतिरिक्तश्चेतनइति।इंद्रियांतरविकारात्।कस्यचिदम्लफलस्यगृहीतसाहचर्येरूपेगंधेवाकेनचिदिंद्रियेणगृह्यमाणेरसनस्येंद्रियांतरस्यविकारःरसानुस्मृतौरसगर्धिप्रवर्तितोदंतोदकसंप्लवभूतोगृह्यतेतस्येंद्रियचैतन्येनुपपत्तिः।नान्यदृष्टमन्यःस्मरतिनस्मृतेःस्मर्तव्यविषयत्वात्स्मृतिर्नामधर्मोनिमित्तादुत्पद्यतेतस्याःस्मर्तव्योविषयः।तत्कृतइंद्रियांतरविकारोनात्मकृतइति।तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः।तस्याआत्मगुणत्वेसतिसद्भावादप्रतिषेधआत्मनः।यदिस्मृतिरात्मगुणःएवंसतिस्मृतिरुपपद्यतेनान्यदृष्टमन्यःस्मरतीति।इंद्रियचैतन्येनानाकर्तृकाणांविषयग्रहणानामप्रतिसंधानंप्रतिसंधानेवाविषयव्यवस्थानुपपत्तिः।एकस्तुचेतनोऽने

कार्थदर्शीभिन्ननिमित्तः पूर्वदृष्टमर्थंस्मरतीति।एकस्यानेकार्थदर्शिनोदर्शनप्रतिसंधानात्।स्मृतेनात्मगुणत्वेसतिसद्भावः।विपर्ययेचानुपपत्तिः।स्मृत्याश्रयाःप्राणभृतांसर्वेव्यवहाराः।आत्मलिंगमुदाहरणमात्रमिंद्रियांतरविकारइति।अपरिसंख्यानाच्चस्मृतिविषयस्य।अपरिसंख्यायचस्मृतिविषयमिदमुच्यतेनस्मृतेःस्मर्तव्यविषयत्वादिति।येयंस्मृतिरगृह्यमाणेर्थेअज्ञासिषमहममर्थमिति एतस्यज्ञातृज्ञानविशिष्टःपूर्वज्ञातोविषयोनार्थमात्रंज्ञातवानहममुमर्थंअसावर्थोमयाज्ञातःअस्मिन्नर्थेममज्ञानमभूदिति चतुर्विधमपितद्वाक्यंस्मृतिविषयज्ञापकंसमानार्थंसर्वत्रखलुज्ञाताज्ञानंज्ञेयंचगृह्यते।अथप्रत्यक्षेर्थेयास्मृतिस्तयात्रीणिज्ञानान्येकस्मिन्नर्थेप्रतिसंधीयंतेसमानकर्तृकाणिननानाकर्तृकाणिनाकर्तृकाणिकिंतर्ह्येककर्तृकाणि अद्राक्षममुमर्थंयमेवैतर्हिपश्यामि अद्राक्षमितिदर्शनंदर्शनसंविच्च।नखल्वसंविदितेस्वेदर्शनेस्यादेतदद्राक्षमिति।तेखल्वेतेद्वेज्ञानेयमेवैतर्हिपश्यामीतितृतीयंज्ञानमेवमेकोर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यमानोनानाकर्तृकोननानाकर्तृकः किंतर्ह्येककर्तृकइति।सोयंस्मृतिविषयोऽपरिसंख्यायमानोविद्यमानःप्रज्ञातोर्थःप्रतिषिध्यतेनास्त्यात्मास्मृतेःस्मर्तव्यविषयत्वादिति।नचेदंस्मृतिमात्रंस्मर्तव्यमात्रविषयंइदंखलुज्ञानप्रतिसंधानवत्स्मृतिप्रतिसंधानमेकस्यसर्वविषयत्वात्।एकोयंज्ञातासर्वविषयःस्वानिज्ञानानिप्रतिसंधत्तेअमुमर्थंज्ञास्यामिअमुमर्थंविजानामिअमुमर्थंअज्ञासिषममुमर्थंजिज्ञासमानश्चिरमज्ञात्वाध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति।एवंस्मृतिमपित्रिकालविशिष्टांसुस्मूर्षाविशिष्टांचप्रतिसंधत्ते।संस्कारसंततिमात्रेतुसत्वेउत्पद्यसंस्कारास्तिरोभवंति।सनास्त्येकोपिसंस्कारोयस्त्रिकालविशिष्टंज्ञानंस्मृतिंचानुभवेत्।नचानुभवमंतरेणज्ञानस्यस्मृतेश्चप्रतिसंधानमहमितिचोत्पद्यतेदेहांतरवत्।अतोनुमीयतेअस्त्येकःसर्वविषयःप्रतिदेहंस्वज्ञानप्रबंधंस्मृतिप्रबंधंचप्रतिसंधत्तइति यस्यदेहांतरेषुवृत्तेरभावान्नप्रतिसंधानंभवतीति।नात्मप्रतिपत्तिहेतूनांमनसिसंभवात्।नदेहादिसंघातव्यतिरिक्तआत्माकस्मात् आत्मप्रतिपत्तिहेतूनांमनसिसंभवात्।दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकानांहेतूनांमनसिसंभवात्।दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकाभवोयतः।मनोहिसर्वविषयमितितस्मान्नशरीरेंद्रियमनोबुद्धिसंघातव्यतिरिक्तआत्मेति।ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेःसंज्ञाभेदमात्रं।ज्ञातुःखलुज्ञानसाधनान्युपपद्यंतेचक्षुषापश्यतिघ्राणेनजिघ्रतिस्पर्शनेनस्पृशति।एवंमंतुःसर्वविषयस्यमतिसाधनमंतःकरणंभवतिसर्वि

61
1920

षयंविद्यतेयेनायंमन्यतइति।एवंसतिज्ञातर्यात्मसंज्ञानमृष्यतेमनःसंज्ञाभ्यनुज्ञायतेमनसिचमनःसंज्ञानमृष्यतेमतिसाधनमभ्यनुज्ञायतेतदिदंसंज्ञाभेदमात्रंनार्थेविवादइति।प्रत्याख्यानेवासर्वेंद्रियविलोपप्रसंगः।अथमंतुःसर्वविषयस्यमतिसाधनंसर्वविषयंप्रत्याख्यायतेनास्तीति।एवंरूपादिविषयग्रहणसाधनान्यपिनसंतीतिसर्वेंद्रियविलोपःप्रसज्यतइति।नियमश्चनिरनुमानः।योयंनियमइष्यतेरूपादिग्रहणसाधनान्यस्यसंतिमतिसाधनंसर्वविषयंनास्तीति।अयंनिरनुमानोनात्रानुमानमस्तियेननियमंप्रतिपद्यामहइति।रूपादिभ्यश्चविषयांतरंसुखादयस्तदुपलब्धौकरणांतरसद्भावः।यथाचक्षुषागंधोनगृह्यतइतिकरणांतरंघ्राणमेवंचक्षुर्घ्राणाभ्यांरसोनगृह्यतइतिकरणांतरंरसनं।एवंशेषेषु।तथाचक्षुरादिभिःसुखादयोनगृह्यंतइतिकरणांतरेणभवितव्यं।तच्चज्ञानायौगपद्यलिंगं।यच्चसुखाद्युपलब्धौकरणंतच्चज्ञानयौगपद्यलिंगंतस्येंद्रियप्रतिसंनिधेरसंनिधेःनयुगपज्ज्ञानान्युत्पद्यंतइति।तत्रयदुक्तमात्मप्रतिपत्तिहेतूनांमनसिसंभवादितितदयुक्तं।किंपुनरयंदेहादिसंघातादन्योनित्यउतानित्यइति।कुतःसंशयःउभयथादृष्टत्वात्संशयः।विद्यमानमुभयथाभवति।नित्यमनित्यंचप्रतिपादितेचात्मसद्भावेसंशयानिवृत्तिरिति।आत्मसद्भावहेतुभिरेवास्यप्राग्देहभेदादवस्थानंसिद्धमूर्ध्वमपिदेहभेदादवतिष्ठते।कुतःपूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबंधाज्जातस्यहर्षभयशोकान्प्रतिपद्यतेलिंगानुमेयान्।तेचस्मृत्यनुबंधादुत्पद्यंतेनान्यथास्मृत्यनुबंधश्चपूर्वाभ्यासमंतरेणनभवति।पूर्वाभ्यासश्चपूर्वजन्मनिसतिनान्यथेतिसिध्यत्येतदवतिष्ठते।अयमूर्ध्वंशरीरभेदादिति।पद्मादिषुप्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः।यथापद्मादिष्वनित्येषुप्रबोधसंमीलनंविकारोभवति।एवमनित्यस्यात्मनोहर्षभयशोकसंप्रतिपत्तिविकारःस्यात्।हेत्वभावादयुक्तं।अनेनहेतुनापद्मादिषुप्रबोधसंमीलनविकारवदनित्यस्यात्मनोहर्षादिसंप्रतिपत्तिरितिनात्रोदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनंहेतुर्नवैधर्म्यादस्ति।हेत्वभावात्।असंबद्धार्थमकमपार्थकमुच्यतइति।दृष्टांताच्चहर्षादिनिमित्तस्यानिवृत्तिः।याचेयमासेवितेषुविषयेषुहर्षादिसंप्रतिपत्तिःस्मृत्यनुसंबंधकृताप्रत्यात्मंगृह्यतेसेयंपद्मादिसंमीलनदृष्टांतेननिवर्त्यते।यथाचेयंननिवर्त्यतेतथाजातस्यापीति।क्रियाजातश्चपर्णसंयोगविभागःप्रबोधसंमीलनेक्रियाहेतुश्चक्रियानुमेयः।एवंचसतिकिंदृष्टांतेनप्रतिषिध्यते।अथानिर्निमित्तःपद्मादिषुप्रबोधसंमीलनविकारइतिमतमात्मनोपिहर्षादिसंप्रतिपत्तिरिति।तच्चन।उष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात्पंचात्मकविकाराणां।उष्णादिषुसत्सुभावादसत्स्वभावात्तन्निमित्ताःपंचभूतानुग्रहेणनिर्वृत्तानांपद्मादीनांप्रबोधसंमीलनविकाराइति।नानिर्निमित्ताःएवंहर्षादयोपिविकारानिमित्ताद्भवितुमर्हंतिननिमित्तमंतरेण।नचान्यत्पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबंधान्निमित्तमस्तीति।नचोत्पत्तिनिरोधकारणानुमानमात्मनोदृष्टांतात्।हर्षादीनांहिनिमित्तमंतरेणोत्पत्तिः।नोष्णादिवन्निमित्तांतरोपादानंह

न्या०भा०

र्थादीनां।तस्मादयुक्तमेतत्।इतश्चनित्यआत्माप्रेत्याहाराभ्यासकृतात्स्तन्याभिलाषात्।जातमात्रस्यवत्सस्यप्रवृत्तिलिंगः।स्तन्याभिला
षोगृह्यतेसचनांतरेणाहाराभ्यासंकयायुक्त्या।दृश्यतेहिशरीरिणांक्षुधापीड्यमानानां।आहाराभ्यासकृतात्स्मरणानुबंधादाहाराभिलाषः
३० सचपूर्वशरीरमंतरेणासौजातमात्रस्योपपद्यतेतेनानुमीयतेभूतपूर्वंशरीरंयत्रानेनाहारोभ्यस्तइति।सखल्वयमात्मापूर्वशरीरात्प्रेत्यशरी
रांतरमापन्नःक्षुत्पीडितःपूर्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन्स्तन्यमभिलषति।तस्मान्नदेहभेदादात्माभिद्यते।भवत्येवोर्ध्वंदेहभेदादिति।अय
सोयस्कांताभिगमनवत्तदुपसर्पणं।यथाखल्वयोभ्यासमंतरेणायस्कांतमुपसर्पतिएवमाहाराभ्यासमंतरेणबालस्तन्यमभिलषति।।
किमिदमयसोयस्कांताभिसर्पणंनिर्निमित्तं।अथनिमित्तादिति।निर्निमित्तंतावन्नान्यत्रप्रवृत्त्यभावात्।यदिनिर्निमित्तंलोष्टादयो
प्ययस्कांतमुपसर्पेयुःनजातुनियमेकारणमस्तीति।अथनिमित्तात्तत्केनोपलभ्यतइति।क्रियालिंगःक्रियाहेतुःक्रियानियमलिंग
श्चक्रियाहेतुनियमःतेनान्यत्रप्रवृत्त्यभावःतस्याविनियतमुपसर्पणंक्रियोपलभ्यतेनचस्तन्याभिलाषलिंगमन्यदाहाराभ्यासकृ
तात्स्मरणानुबंधात्।निमित्तंदृष्टांतेनोपपाद्यतेनचासतिनिमित्तेकस्यचिदुत्पत्तिः।नचदृष्टांतोदृष्टमभिलाषहेतुंबाधतेतस्मादयसो
यस्कांताभिगमनमदृष्टांतइति।अयसःखल्वपिनान्यत्रप्रवृत्तिर्भवतिनजात्वयोलोष्टमुपसर्पति।किंकृतोस्यनियमइति।यदिकार
णनियमात्सचक्रियानियमलिंगः।एवंबालस्याविनियतविषयोभिलाषःकारणनियमाद्भवितुमर्हति।तच्चकारणमभ्यस्तस्मरण
मन्यद्वेतिदृष्टेनविशिष्यतेदृष्टोहिशरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाषइति तश्चनित्यआत्मा।कस्मात्।वीतरागजन्मादर्श
नात्।सरागोजायतइत्यर्थादापद्यते।अयंजायमानोरागानुबंधोजायते।रागस्यपूर्वानुभूतविषयानुचिंतनंयोनिःपूर्वानुभ
वश्चविषयाणामन्यस्मिन्जन्मनिशरीरमंतरेणनोपपद्यतेसोयमात्मापूर्वशरीरानुभूतान्विषयाननुस्मरन्तेषुरज्यते।तथा श्रीः
चायंद्वयोर्जन्मनोःऽप्रतिसंधिः।एवंपूर्वशरीरस्यपूर्वतरेणपूर्वस्यपूर्वतरेणेत्यादिनाऽनादिःचेतनस्यशरीरयोगःअनादिश्चरागा
नुबंधइतिसिद्धंनित्यत्वमिति।कथंपुनर्ज्ञायतेपूर्वविषयानुचिंतनजनितोजातस्यरागोनपुनःसगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिः।य ३०
थोत्पत्तिधर्मकस्यद्रव्यस्यगुणाःकारणतउत्पद्यंतेतथोत्पत्तिधर्मकस्यरागःकुतश्चिदुत्पद्यते।अत्रायमुदितानुवादोनिदर्शनार्थः
नसंकल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनांनखलुसगुणोत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनोरागस्यच।कस्मात्संकल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनां।अयंखलु

63
1920

प्राणिनांविषयानासेवमानानांसंकल्पजनितोरागोगृह्यते।संकल्पश्चपूर्वानुभूतविषयानुचिंतनयोनिःतेनानुमीयतेजातस्यास्मिन्रागकारणे
सतिवाच्याकार्यद्रव्यगुणवत्।नचात्मोत्पादःसिद्धोनापिसंकल्पादन्यद्रागकारणमस्ति।तस्मादयुक्तंसगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तयोरुत्पत्तिरिति।अ
थापिसंकल्पादन्यद्रागकारणंधर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपादीयते।तथापिपूर्वशरीरयोगोप्रत्याख्येयः।तत्रहितस्यनिर्वृत्तिःनास्मिन्जन्मनितन्मयत्वा
द्रागइति।विषयाभ्यासःखल्वयंभावनाहेतुःतन्मयत्वमुच्यतइति।जातिविशेषाच्चरागविशेषइतिकर्मखल्विदंजातिविशेषनिर्वर्तकंतादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं
विज्ञायते।तस्मादनुपपन्नंसंकल्पादन्यद्रागकारणमिति।अनादिश्चेतनस्यशरीरयोगइत्युक्तंस्वकृतकर्मनिमित्तंचास्यशरीरंसुखदुःखाधिष्ठा
नंतत्परीक्ष्यते।किंघ्राणादिवदेकप्रकृतिकमुतनानाप्रकृतीति।कुतःसंशयःविप्रतिपत्तेःसंशयःपृथिव्यादीनिभूतानिसंख्याविकल्पेनश
रीरप्रकृतीनीतिप्रतिजानतइति।किंतुतत्त्वं।पार्थिवंगुणांतरोपलब्धेः।तन्मानुषंशरीरंपार्थिवं।कस्माद्गुणांतरोपलब्धेः।गंधवतीपृथिवीगंधव
च्चशरीरंअबादीनामगंधत्वात्तत्प्रकृत्यगंधंस्यात्नत्विदमबादिभिरसंपृक्तयापृथिव्यारब्धंचेष्टेंद्रियार्थाश्रयभावेनकल्पतइत्यतःपंचानां
भूतानांसंयोगेसतिशरीरंभवतिभूतसंयोगोहिमिथःपंचानांननिषिद्धइति।आप्यतैजसवायव्यानिलोकांतरेशरीराणि।तेष्वपिभूतसंयो
गःपुरुषार्थतंत्रइति।स्थाल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपिनिःसंशयानामबादिसंयोगमंतरेणनिष्पत्तिः।पार्थिवाप्यतैजसंतद्गुणोपलब्धेर्निःश्वा
सोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकंगंधक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यःपांचभौतिकं।तइमेसंदिग्धाहेतवइत्युपेक्षितवान्सूत्रकारःकथंसंदिग्धाः
सतिप्रकृतिभावेभूतानांधर्मोपलब्धिरसतिचसंयोगाप्रतिषेधात्।संनिहितानामिति।यथास्थाल्यामुदकंतेजोवायुराकाशमितितदिदमनेकभू
तप्रकृतिशरीरमगंधमरसमरूपमस्पर्शंचप्रकृत्यनुविधानात्स्यात्नत्विदमित्थंभूतंतस्मात्पार्थिवंगुणांतरोपलब्धेः।श्रुतिप्रामाण्याच्च।सूर्यंते
चक्षुर्गच्छतादित्यत्रमंत्रेपृथिवींतेशरीरमितिश्रूयते।तदिदंप्रकृतौविकारप्रलयाभिधानमिति।सूर्यंतेचक्षुःस्पृणोमीत्यत्रमंत्रांतरेपृथिवींते
शरीरंस्पृणोमीतिश्रूयते।सेयंकारणाद्विकारस्यसृष्टिरभिधीयतइतिस्थाल्यादिषुचतुल्यजातीयानामेककार्यारंभदर्शनात्भिन्नजातीया
नामेककार्यारंभानुपपत्तिः।अथेंद्रियाणिप्रमेयक्रमेणविचार्यंते।किमव्यक्तिकानि।आहोस्विद्भौतिकानीतिकुतःसंशयःकृष्णसारे
सत्युपलंभाद्व्यतिरिच्यचोपलंभात्संशयः।कृष्णसारंभौतिकंतस्मिन्ननुपहतेरूपोपलब्धिःउपहतेचानुपलब्धिरितिव्यतिरिच्यकृष्णसारम
वस्थितस्यविषयस्यउपलंभोनकृष्णसारप्राप्तस्यनचाप्राप्तकारित्वमिंद्रियाणां।तदिदमभौतिकत्वेविभुत्वात्संभवति।एवमुभयधर्मो
पलब्धेःसंशयः।अभौतिकानीत्याहमहदणुग्रहणात्।महदितिमहत्तरंमहत्तमंचोपलभ्यतेयथान्यग्रोधपर्वतादि।अण्वितिअणुतर

मणु त्तमं च गृह्यते यथा न्यग्रोधधानादि तदुभयमुपलभ्यमानं चाक्षुषो भौतिकत्वं बाधते। भौतिकं हि यावत्तावदेव व्याप्नोति अभौतिकं तु विभुत्वात्सर्वव्यापकमिति न महदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं चेंद्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुमिदं खलु। रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात्तद्ग्रहणं। तयोर्महदण्वोर्ग्रहणरश्म रश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषाद्भवति। यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति रश्म्यर्थसंनिकर्षश्चावरणलिंगः चाक्षुषो हि रश्मिः कुड्यादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति यथा प्रदीपरश्मिरिति। आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह। तदनुपलब्धेरहेतुः रूपस्पर्शवद्धि तेजो महत्वादनेकद्रव्यवत्वाद्रूपवत्वाच्चोपलब्धिरिति प्रदीपवत्प्रत्यक्षत उपलभ्यते चाक्षुषो रश्मिर्यदि स्यादिति। नानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतोनुपलब्धिर्नासावभावं प्रतिपादयति यथा चंद्रमसः परभागस्य पृथिव्याश्चाधोभागस्य द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः। भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च महदनेकद्रव्यवच्च विभक्तावयवमाप्यं द्रव्यं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते। तस्य द्रव्यस्यानुबंधात् हेमंतशिशिरौ कल्प्येते तथाविधमेव च तैजसं द्रव्यमनुद्भूतरूपं सह रूपेण नोपलभ्यते। स्पर्शस्तु तस्योष्ण उपलभ्यते तस्य द्रव्यस्यानुबंधात्। ग्रीष्मवसंतौ कल्प्येते यत्र त्वेषा भवति अनेकद्रव्येण द्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः। तत्र रूपं च द्रव्यं च तदाश्रयः प्रत्यक्षत उपलभ्यते रूपविशेषस्तु यद्भावात्क्वचिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्च द्रव्यस्य क्वचिदनुपलब्धिः स रूपधर्मोयमुद्भवसमाख्यात इति अनुद्भूतश्चायं नायनो रश्मिः तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यत इति दृष्टश्च तेजसो धर्मभेद उद्भूतरूपस्पर्शं प्रत्यक्षं तेजो यथा आदित्यरश्मयः उद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं च प्रत्यक्षं यथा प्रदीपरश्मयः उद्भूतस्पर्शमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षं यथावादीपसंयुक्तं तेजो अनुद्भूतरूपस्पर्शोऽप्रत्यक्षः चाक्षुषो रश्मिरिति कर्मकारितश्चेंद्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतंत्रः यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धिभूतश्च कल्प्यते तथेंद्रियाणि व्यूढानि विषयप्राप्त्यर्थश्च रश्मेश्चाक्षुषस्य व्यूहः रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रक्लृप्त्यर्थो द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्तिर्व्यवहारार्था सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूह इंद्रियवत् कर्मकारितः पुरुषार्थतंत्रः कर्म तु धर्माधर्मभूतं चैतन्योपभोगार्थमिति। अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः यश्चावरणोपलंभादिंद्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतीघातः स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति नाभौतिकं प्रतीघातधर्मकं दृष्टमिति। अप्रतीघातस्तु व्यभिचारी भौतिकाभौतिकयोः समानत्वादिति। यदपि मन्यते प्रतीघाताद्भौतिकानींद्रियाणि अप्रतीघातादभौतिकानीति प्राप्तं। दृष्टश्चाप्रतीघातः काचाभ्रपटलस्फटिकांतरितोपलब्धेः। तन्न युक्तं। कस्मात् यस्माद्भौतिकमपि न प्रतिहन्यते। काचाभ्रपटलस्फटिकांतरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनां स्थाल्यादिषु पाचकस्य तेजसोऽप्रतीघातः उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात्। मध्यंदिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिः। यथानेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे मध्यंदिनोल्काप्रकाशोऽनुपलब्धिः। यथानेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूतः एवं महदनेकद्रव्यवत्वाद्रूपविशेषाच्चोपलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे चाक्षुषो रश्मिर्नोपलभ्यते निमित्तांतरतः तच्च व्याख्यातमनुद्भूतरूपस्पर्शस्य द्रव्यस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरिति। अत्यंतानुपलब्धिश्चाभावकारणं। यो हि ब्रवीति लोष्टप्रकाशो मध्यंदिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोपलभ्यत इति तस्यैतत्स्यात्। न रात्रावप्यनुपलब्धेः। अप्यनुमानतोऽनुपलब्धेरिति। एवमत्यंतानुपलब्धेर्लोष्टप्रकाशो नास्ति न त्वेवं चक्षुषो रश्मिरिति उपपन्नरूपं चेयं। बाह्यप्रकाशानुग्रहात् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः। बाह्येन प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयग्राहकं तदभावेऽनुपलब्धिः सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च सत्यां तदाश्रयद्रव्यस्य चक्षुषाऽग्रहणं रूपस्यानुद्भूतत्वात् सेयं रूपानभिव्यक्तितो रूपाश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा यत्तदुक्तं तदनुपलब्धेरहेतुरित्येतदयुक्तं कस्मात्पुनरभिभवोऽनुपलब्धिकारणं चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यत इति। अभिव्यक्तौ चाभिभवात् बाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायां चेति चार्थः यद्रूपमभिव्यक्तमुद्भूतं बाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयोऽभिभवो विपर्यये भिभवाभावात्। अनुद्भूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमानं बाह्यप्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति। एवमुपपन्नमस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति। नक्तंचररश्मिदर्शनाच्च। दृश्यंते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तंचराणां वृषदंशप्रभृतीनां तेन शेषस्यानुमानमिति। जातिभेदादिंद्रियभेद इति चेत्। धर्म्ममात्रं भेदे चानुपपन्नं आवरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य दर्शनादिति। इंद्रियार्थसंनिकर्षस्य ज्ञानकारणस्यानुपपत्तिः कस्मात्। अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकांतरितोपलब्धेः। तृणादि सर्पद्द्रव्यं काचेऽभ्रपटले चाप्रतिहतं दृष्टं व्यवहिते न सन्निकृष्यते व्याहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति। यदि च रश्म्यर्थसंनिकर्षो ग्रहणहेतुः स्यात् न व्यवहितस्य संनिकर्ष इत्यग्रहणं स्यात् अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फटिकांतरितोपलब्धिः सा ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणींद्रियाणि अत एव भौतिकानि प्राप्यकारित्वं भौतिकधर्म इति कुड्यांतरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः अप्राप्यकारित्वे सतींद्रियाणां कुड्यांतरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात्। प्राप्यकारित्वेपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न स्यात्। अप्रतीघातात्संनिकर्षोपपत्तिः। न च काचाभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विष्टभ्नाति सोऽप्रतिहन्यमानः संनिकृष्यत इति। यश्च मन्यते न भौतिकस्याप्रतीघात इति। नादित्यरश्मेः स्फटिकांतरितेपि दाह्येऽविघातात् अविघातादिति च पदादिसंबंधभेदाद्वाक्यभेद इति। यथावाक्यं चार्थभेद इति। आदित्यरश्मिः कुंभादिषु न प्रतिहन्यतेऽविघातात् कुंभस्थमुदकं तपतीति प्राप्तौ हि द्रव्यांतरगुणस्य उभयस्पर्शस्य ग्रहणं। तेन च शीतस्पर्शाभिभव इति। स्फटिकांतरितेपि प्रकाशनीयं प्रदीपरश्मीनामप्रतीघातः अप्रतीघातात्प्राप्तस्य ग्रहणमिति भर्जनकपालादिस्थं च द्रव्यमाग्नेयेन

65
1920

तेऽस्माद्गृह्यतेतत्राविघातात्प्राप्तिः।प्राप्तौतुदाहोनाप्राप्यकारित्वेइति।अविघातादितिचकेवलंपदमुपादीयतेकोऽयमविघातोनामअभ्यूह्यमानावयवेनव्यवधायकेनद्रव्येणसर्वतोद्रव्यस्याविष्टंभः।क्रियाहेतोरप्रतिबंधः।दृष्टंहिकलशनिषक्तानामपांबहिःशीतस्पर्शग्रहणं।नचेंद्रियेणासंनिकृष्टस्यद्रव्यस्यस्पर्शोपलब्धिः।दृष्टौचप्रस्यंदपरिस्रवौ।तत्रकाचाभ्रपटलादिभिर्नयनरश्मेरप्रतिघाताद्विभिद्यार्थेनसहसंनिकर्षादुपपन्नंग्रहणमिति।नेतरेतरधर्मप्रसंगात्।काचाभ्रपटलवद्वाकुड्यादिभिरप्रतिघातः।कुड्यादिवद्वाकाचाभ्रपटलादिभिःप्रतिघातइतिप्रसज्यतेनियमेकारणंवाच्यमिति।आदर्शोदकयोःप्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः।नियमदर्शनात्।प्रसादस्यवास्वोधर्मोरूपोपलंभनं।यथादर्शप्रतिहतस्यपरावृत्तस्यनयनरश्मेःस्वेनमुखेनसन्निकर्षेसतिस्वमुखोपलंभनंप्रतिबिंबग्रहणाख्यमादर्शरूपानुग्रहात्तन्निमित्तंभवति।आदर्शरूपोपघातेतदभावात्।कुड्यादिषुचप्रतिबिंबग्रहणंनभवति।एवंकाचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षूरश्मेः।कुड्यादिभिश्चप्रतिघातोद्रव्यभावनियमादिति।दृष्टानुमितानांनियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः।प्रमाणस्यतत्त्वविषयत्वात्।नखलुभोःपरीक्ष्यमाणेनदृष्टानुमिताअर्थाःशक्यानियोक्तुमेवंभवतेतिनापिप्रतिषेद्धुमेवंनभवतेतिनोदकप्रतिपत्तिरपिभवत्वितिउदकाप्रतिपत्तिवद्वाधूमेनाग्निप्रतिपत्तिरपिमाभूदिति।किंकारणं।यथाखल्वर्थाभवन्तियएषांस्वोभावःस्वोधर्मइतितथाभूताःप्रमाणेनप्रतिपद्यंतइति।तथाभूतविषयकंहिप्रमाणमिति।इमौखलुनियोगप्रतिषेधौभवतादेशितौकाचाभ्रपटलादिवद्वाकुड्यादिभिरप्रतिघातोभवतुकुड्यादिवद्वाकाचाभ्रपटलादिभिरप्रतीघातोमाभूदितिनदृष्टानुमिताःखल्विमेद्रव्यधर्माःप्रतीघाताप्रतीघातयोरुपलब्ध्यनुपलब्धीव्यवस्थापिकेव्यवहितानुपलब्ध्यानुमीयते।कुड्यादिभिःप्रतिघातोव्यवहितोपलब्ध्यानुमीयतेकाचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघातइति।अथापिखल्वेकमिदमिंद्रियंबहूनींद्रियाणिवाकुतःसंशयः।स्थानान्यत्वेनानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्चसंशयः।बहूनिद्रव्याणिनानास्थानानिदृश्यंतेनानास्थानश्चसंश्चैकोवयवीति।तेनेंद्रियेषुभिन्नस्थानेषुसंशयइति।एकमिंद्रियं।त्वगव्यतिरेकात्।त्वगव्यतिरेकमिंद्रियमित्याहकस्मात्।अव्यतिरेकात्।नत्वचाकिंचिदिंद्रियाधिष्ठानंनप्राप्तं।नचासत्यांत्वचिकिंचिद्विषयग्रहणंभवति।ययासर्वेंद्रियस्थानानिव्याप्तानियस्यांचसत्यांविषयग्रहणंभवतिसात्वगेकमिंद्रियमिति।नेंद्रियांतरार्थानुपलब्धेः।स्पर्शोपलब्धिलक्षणायांसत्यांत्वचिगृह्यमाणेत्वगिंद्रियेणस्पर्शेइंद्रियांतरार्थारूपादयोनगृह्यंतेअंधादिभिः।नस्पर्शग्राहकादिंद्रियादिंद्रियांतरमस्तीति।स्पर्शवदंधादिभिर्गृह्येरन्रूपादयोनचगृह्यंतेतस्मान्नैकमिंद्रियंत्वगिति।त्वगवयवविशेषेणधूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः।यथात्वचोऽवयवविशेषःकश्चिच्चक्षुषिसन्निकृष्टोधूमस्पर्शं

३२

गृह्णातिनान्यो।एवंत्वचोअवयवविशेषोरूपादिग्राहकस्तेषामुपघातादंधादिभिर्नगृह्यंतेरूपादयइति।व्याहतत्वादहेतुः।त्वगव्यतिरेकादेकमिंद्रियमित्युक्त्वात्वगवयवविशेषेणधूमोपलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरित्युच्यते।एवंचसतिनानाभूतानिविषयग्राहकाणिविषयव्यवस्थानात्।तद्भावेविषयग्रहणस्यभावात्तदुपघातेचाभावात्।तथाचपूर्वोवादउत्तरेणवादेनव्याहन्यतइति।संदिग्धश्चाव्यतिरेकः।पृथिव्यादिभिरपिभूतैरिंद्रियाधिष्ठानानिव्याप्तानिनचतेषुसत्सुविषयग्रहणंभवतीतितस्मान्नत्वगन्यद्वासर्वविषयमेकमिंद्रियमिति।नयुगपदर्थानुपलब्धेः।आत्मामनसासंबध्यतेमनइंद्रियेणइंद्रियंसर्वार्थैःसन्निकृष्टमितिआत्मेंद्रियमनोर्थसंनिकर्षेभ्योयुगपद्ग्रहणानिस्युः।नचयुगपद्रूपादयोगृह्यंतेतस्मान्नैकमिंद्रियंसर्वविषयमस्तीति।असाहचर्याच्चविषयग्रहणानांनैकमिंद्रियंसर्वविषयकं।साहचर्येहिविषयग्रहणानामंधाद्यनुपपत्तिरिति।विप्रतिषेधाच्चनत्वगेका।नखलुत्वगेकमिंद्रियंव्याघातात्।त्वचारूपाण्यप्राप्तानिगृह्यंतइति।अप्राप्यकारित्वेस्पर्शादिष्वप्येवंप्रसंगः।स्पर्शादीनांचप्राप्तानांग्रहणात्।रूपादीनामप्राप्तानामग्रहणमितिप्राप्तं।सामिकारित्वमितिचेत्।आवरणानुपपत्तेर्विषयमात्रस्यग्रहणं।अथापिमन्येतप्राप्ताःस्पर्शादयस्त्वचागृह्यंतेरूपाण्यप्राप्तानीति।एवंसति।नास्त्यावरणंआवरणानुपपत्तेश्चरूपमात्रस्यग्रहणंव्यवहितस्यचेति।दूरांतिकानुविधानंचरूपोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्नस्यात्।अप्राप्तंत्वचागृह्यतेरूपमितिदूरेरूपस्याग्रहणमंतिकेचग्रहणमित्येतन्नस्यादिति।प्रतिषेधाच्चनानात्वसिद्धौस्थापनाहेतुरप्युपादीयते।इंद्रियार्थपंचत्वात्।अर्थःप्रयोजनंतत्पंचविधमिंद्रियाणां।स्पर्शनेनेंद्रियेणस्पर्शग्रहेसतिनतेनैवरूपंगृह्यतइतिरूपग्रहणप्रयोजनंचक्षुरनुमीयते।स्पर्शरूपग्रहणेचताभ्यामेवगंधोगृह्यतइतिगंधग्रहणप्रयोजनंप्रमाणमनुमीयते।त्रयाणांग्रहणेनतैरेवरसोगृह्यतइतिरसग्रहणप्रयोजनंरसनमनुमीयते।नचचतुर्णांग्रहणेतैरेवशब्दःश्रूयतइतिशब्दग्रहणप्रयोजनंश्रोत्रमनुमीययते।एवमिंद्रियप्रयोजनस्यानितरेतरसाधनसाध्यत्वात्पंचैवेंद्रियाणि।नतदर्थबहुत्वात्।नखल्विंद्रियार्थपंचत्वात्पंचैवेंद्रियाणीतिसिध्यति।कस्मात्तेषामर्थानांबहुत्वात्।बहवःखल्विमेइंद्रियार्थाःस्पर्शास्तावच्छीतोष्णानुष्णाशीताइति।रूपाणिशुक्लहरितादीनिगंधाइष्टानिष्टोपेक्षणीयाःरसाःकटुकादयःशब्दावर्णात्मानोध्वनिमात्राश्चभिन्नाः।तद्यस्येंद्रियार्थपंचत्वात्पंचेंद्रियाणितस्येंद्रियार्थबहुत्वाद्बहूनींद्रियाणिप्रसज्यंतइति।गंधत्वाद्यव्यतिरेकाद्गंधादीनामप्रतिषेधः।गंधत्वादिभिःस्वसामान्यैःकृतव्यवस्थानांगंधादीनांयानिगंधादिग्रहणानितान्यसमानसाधनसाध्यत्वा

67
1920

त्ग्राहकांतराणि प्रयोजयंति।अर्थसमूहोनुमानमुक्तो नार्थैकदेशः अर्थैकदेशं चाश्रित्य विषयपंचत्वमात्रं भवान्प्रतिषेधति तस्माद्युक्तो यं प्रतिषेध इति। कथं पुनर्गंधत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था गंधादय इति स्पर्शः खल्वयं त्रिविधः शीत उष्णोनुष्णाशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन संगृहीतः गृह्यमाणे च शीतस्पर्शे नोष्णस्यानुष्णाशीतस्य वा स्पर्शस्य ग्रहणं ग्राहकांतरं प्रयोजयति। स्पर्शभेदा नामेकसाधनसाध्यत्वात् येनैव शीतस्पर्शो गृह्यते तेनैवेतरावपीति एवं गंधत्वेन गंधानां रूपत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसानां शब्दत्वेन शब्दानामिति। गंधादिग्रहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यत्वात् ग्राहकांतराणां प्रयोजकानि। तस्मादुपपन्नमिंद्रियार्थपंचत्वात्पंचेंद्रियाणीति। यदि सामान्यसंग्राहकं प्राप्तमिंद्रियाणां। विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वं। विषयत्वेन हि सामान्येन गंधादयः संगृहीता इति। न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपंचत्वेभ्यः। न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राहकान्न निरपेक्षाएकसाधनग्राह्या अनुमीयंतेव पंचगंधादयो गंधत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था इंद्रियांतरग्राह्यास्तस्मादसंबद्धमेतत्। अयमेव चार्थोनूद्यते बुद्धिलक्षणपंचत्वादिति। बुद्धय एव लक्षणानि विषयग्रहणलिंगत्वादिंद्रियाणां तदेतदिंद्रियार्थपंचत्वादित्येतस्मिन्सूत्रे कृतं भाष्यमिति। तस्माद्बुद्धिलक्षणपंचत्वात्पंचेंद्रियाणि अधिष्ठानान्यपि खलु पंचेंद्रियाणां सर्वशरीराधिष्ठानं स्पर्शनं स्पर्शग्रहलिंगं। कृष्णसाराधिष्ठानं चक्षुर्बहिर्निःसृतं रूपग्रहणलिंगं नासाधिष्ठानं घ्राणं जिह्वाधिष्ठानं रसनं कर्णछिद्राधिष्ठानं श्रोत्रं गंधरसरूपस्पर्शशब्दग्रहणलिंगत्वादिति गतिभेदादपींद्रियभेदः। कृष्णसारोपनिबद्धं चक्षुर्बहिर्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति स्पर्शनादीनि त्विंद्रियाणि विषया एवाश्रयोपसर्पणात्प्रत्यासीदंति। संतानवृत्त्या शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति आकृतिः खलु परिमाणमियत्ता सा पंचधा स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्शनानि विषयग्रहणेनानुमेयानि चक्षुः कृष्णसाराश्रयं बहिर्निःसृतं विषयव्यापि श्रोत्रं नान्यदाकाशात् तच्च विभु शब्दमात्रानुभवानुमेयं पुरुषसंस्कारोपग्रहाच्चाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यंजकमिति। जातिरिति योनिं प्रचक्षते पंच खल्विंद्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानि तस्माद्यःकृतिपंचत्वादिति पंचेंद्रियाणीति सिद्धं। कथं पुनर्ज्ञायते भूतप्रकृतीनींद्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति। भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यं दृष्टो हि वाय्वादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः वायुः स्पर्शव्यंजकः आपो रसव्यंजिकाः तेजो रूपव्यंजकं पार्थिवं किंचिद्द्रव्यं कस्यचिद्द्रव्यस्य गंधव्यंजकं अस्ति चायमिंद्रियाणां भूतगुणविशेषोपलब्धिनियमः तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्मन्यामहे भूतप्रकृतीनींद्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति। गंधादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टं उद्देशश्च पृथिव्या

69
1920

मनामेकगुणत्वे चानेकगुणत्वे च समान इत्यत आह। गंधरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यंताः पृथिव्याः अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः। स्पर्शपर्यंतानामिति विभक्तिपरिणामः आकाशस्योत्तरः शब्दः स्पर्शपर्यंतेभ्यश्च इति। कथं तरन्निर्देशः स्वतंत्रविनियोगसामर्थ्यात् तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते। उद्देशसूत्रे हि स्पर्शपर्यंतेभ्यः परः शब्द इति। तंत्रं वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात्। स्पर्शपर्यंतेषु विवक्षितेषु योन्यस्तूत्तरः शब्द इति न सर्वगुणानुपलब्धेः। नायं गुणनियोगः साधुः कस्मात्। यस्य भूतस्य ये गुणास्ते तदात्मकेनेंद्रियेण सर्वे उपलभ्यंते पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्यंता न गृह्यंते गंध एवैको गृह्यते। एवं शेषेष्वपीति। कथं तर्हीमे गुणा विनियोक्तव्या इति। एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः। गंधादीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः। अतस्तदनुपलब्धिः तेषां तयोः तस्य चानुपलब्धिः घ्राणेन रसरूपस्पर्शानां रसनेन रूपस्पर्शयोः चक्षुषा स्पर्शस्येति। कथं तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यंत इति संसर्गाच्चानेकग्रहणं। अबादिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यंते। एवं शेषेष्वपीति नियमस्तर्हि न प्राप्नोति। संसर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा पृथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज एकगुणो वायुरिति नियमश्चोपपद्यते। कथं। विष्टं ह्यपरं परेण पृथिव्यादीनां पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेणाविष्टमतः संसर्गानियम इति तच्चैतद्भूतसृष्टौ वेदितव्यं। नेन्तर्हीति। न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् नेति त्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे कस्मात्पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात्। महत्त्वानेकद्रव्यत्वाद्रूपाच्चोपलब्धिरिति तैजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् न पार्थिवमाप्यं वा रूपाभावात्। तैजसवत्तु पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् न संसर्गादनेकगुणग्रहणं भूतानामिति। भूतांतररूपकृतं च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते नियमे वा कारणमुच्यतामिति। रसयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् तैजसरूपानुगृहीतयोः संसर्गो हि व्यंजकमेव रूपं न व्यंग्यमस्तीति एकानेकविधत्वे च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् रूपयोः पार्थिवं हरितलोहितपीताद्यनेकविधं रूपमाप्यं तु शुक्लमप्रकाशकं। न चैतदेकगुणानां संसर्गे सत्युपलभ्यत इति। उदाहरणमात्रं चैतत् अतः परं प्रपंचः स्पर्शयोर्वा पार्थिवतैजसयोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवोऽनुष्णाशीतः स्पर्शः उष्णः तैजसः प्रत्यक्षो न चैतदेकगुणानामनुष्णाशीतस्पर्शेन वायुना संसर्गेणोपपद्यत इति। अथवा पार्थिवाप्ययोर्द्रव्ययोर्व्यवस्थितगुणयोः प्रत्यक्षत्वात् चतुर्गुणं पार्थिवं द्रव्यं त्रिगुणमाप्यं प्रत्यक्षं तेन तत्कारणमनुमीयते तथाभूतमिति तस्य कार्यं लिंगं कारणभावाद्धि कार्यभाव इति। एवं तैजसवायव्ययोर्द्रव्ययोः प्रत्यक्षत्वात् गुणव्यवस्थायाः तत्कारणद्रव्यव्यवस्थानुमानमिति। दृष्टश्च विवेकः पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात्। पार्थिवं द्रव्यमबादिभिर्वियुक्तं प्रत्यक्षतो गृह्यते आप्यं च पराभ्यां तैजसं च वायुना न चैकैकगुणं गृह्यत इति निरनुमानं विष्टं ह्यपरं परेणेत्येतदिति। नात्र लिंगमनुमा

मापकंगृह्यतइतियेनैतदेवप्रतिपद्येमहि।यच्चोक्तंविष्टंह्यपरंपरेणेतिभूतसृष्टौवेदितव्यंनसांप्रतइति।नियमकारणाभावादयुक्तंदृष्टं
चसांप्रतमपरंपरेणविष्टमितिवायुनाचविष्टंतेजइति।विष्टत्वंसंयोगःसचद्वयोःसमानोवायुनाचविष्टत्वात्तस्पर्शवत्तेजोनतुतेजसावि
ष्टत्वाद्रूपवान्वायुरितिनियमकारणंनास्तीति।दृष्टंचतेजसेनस्पर्शेनवायव्यस्पर्शस्याभिभवादग्रहणमितिनचैतेनैवतस्याभिभवइ
ति।तदेवंन्यायविरुद्धंप्रवादंप्रतिषिध्यनसर्वगुणानुपलब्धेरितिचोदितंसमाधीयतेपूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानंतस्मान्नसर्व
गुणोपलब्धिःघ्राणादीनांपूर्वपूर्वगंधादेर्गुणस्योत्कर्षात्तत्तत्प्रधानं।काप्रधानताविषयग्राहकत्वंकोगुणोत्कर्षः।अभिव्यक्तौ
समर्थत्वं।यथाबाह्यानांपार्थिवाप्यतैजसानांद्रव्याणांचतुर्गुणत्रिगुणद्विगुणानांनसर्वगुणव्यंजकत्वं।गंधरसरूपोत्कर्षात्तुयथाक्र
मंगंधरसरूपग्राहकत्वंतस्मात्घ्राणादिभिर्नसर्वेषांगुणानामुपलब्धिरिति।यस्तुप्रतिजानीतेगंधगुणत्वात्घ्राणंगंधस्यग्राहकंए
वंरसनादिष्वपीति।तस्ययथागुणयोगंघ्राणादिभिर्गुणग्रहणंप्रसज्यतइति।किंकृतंपुनर्व्यवस्थानं।किंचित्पार्थिवमिंद्रियंनसर्वाणि
कानिचिदाप्यतैजसवायव्यानींद्रियाणिनसर्वाणीति।तद्व्यवस्थानंतुभूयस्त्वात्।अर्थनिर्वृत्तिसमर्थस्यप्रविभक्तस्यद्रव्यस्यसंसर्गः
पुरुषसंस्कारितोभूयस्त्वंदृष्टोहिप्रकर्षेभूयस्त्वशब्दःप्रकृष्टोयथाविषयोभूयानित्युच्यते।यथापृथगर्थक्रियासमर्थानिपुरुषसंस्कारव
शाद्विषौषधिमणिप्रभृतीनिद्रव्याणिनिर्वर्त्यंतेनविषयग्रहणसमर्थानीति।स्वगुणान्नोपलभंतइंद्रियाणिकस्मादितिचेत्।सगुणा
नामिंद्रियभावात्स्वान्गंधादीन्नोपलभंतेघ्राणादीनिकेनकारणेनेतिचेत्।स्वगुणेसहघ्राणादीनामिंद्रियभावात्।घ्राणंस्वेनगं
धेनसमानार्थकारिणासहबाह्यंगृह्णातितस्यस्वगंधग्रहणंसहकारिवैकल्यान्नभवति।एवंशेषाणामपि।यदिपुनर्गंधःसहका
रीवस्यात्घ्राणस्यग्राह्यश्चेत्यतआहतेनैवतस्याग्रहणाच्च।नगुणोपलब्धिरिंद्रियाणांयोब्रूतेयथाबाह्यंद्रव्यंचक्षुषागृह्यतेयथा
तेनैवचक्षुषातदेवचक्षुर्गृह्यतामितितादृगिदंतुल्योह्युभयत्रप्रतिपत्तिहेत्वभावइति।नशब्दगुणोपलब्धेःस्वगुणान्नोपलभंतइं
द्रियाणीति।एतन्नभवति।उपलभ्यतेहिस्वगुणःशब्दःश्रोत्रेणेति।तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात्।नशब्देनगुणेनसगु
णमाकाशमिंद्रियंभवति।नशब्दःशब्दस्यव्यंजकः।नचघ्राणादीनांसगुणग्रहणंप्रत्यक्षंनाप्यनुमीयते।अनुमीयतेतुश्रोत्रेणा
काशेनचशब्देनचशब्दस्यग्रहणंशब्दगुणत्वंचआकाशस्येतिपरिशेषश्चानुमानंवेदितव्यं।आत्मातावत्श्रोतानकारणंमनसः
श्रोत्रत्वेबधिरत्वाभावःपृथिव्यादीनांघ्राणादिभावेसामर्थ्यंश्रोत्रभावेच।सामर्थ्यंअस्तिचेदंश्रोत्रमाकाशंवशिष्यतेपरिशेषादा

71
1920

काशंश्रोत्रमिति॥ ॥इतिवात्स्यायनीयेभाष्येतृतीयस्याद्यमाह्निकं॥ ॥परीक्षितानींद्रियाण्यर्थाश्चबुद्धेरिदानींपरीक्षाक्रमः।साकिं
नित्यानित्याचेति।कुतःसंशयः।कर्माकाशसाधर्म्यात्संशयःअस्पर्शवत्त्वंताभ्यांसमानोधर्मउपलभ्यतेबुद्धौविशेषश्चोपजनापायधर्मवत्त्वंविपर्य
यश्चयथास्वमनित्ययोस्तस्यांबुद्धौनोपलभ्यतेतेनसंशयइति।अनुपपन्नःखल्वयंसंशयः।सर्वशरीरिणांहिप्रत्यात्मवेदनीयाअनित्याबुद्धिः
सुखादिवत्भवतिचसंवित्ज्ञास्यामिजानामिअज्ञासिषंचेदंज्ञास्येषुक्तमिंद्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नंयुगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्मनसोलिंगमित्येव
मादितस्मात्संशयप्रक्रियानुपपत्तिरिति।दृष्टिप्रवादोपालंभार्थंतुप्रकरणं।एवंहिपश्यंतःप्रवदंतिसांख्याःपुरुषस्यांतःकरणभूतानित्याबु
द्धिरितिसाधनंचप्रचक्षते।विषयप्रत्यभिज्ञानात्।किंपुनरिदंप्रत्यभिज्ञानंयंपूर्वमज्ञासिषमर्थंतमिमंजानामीतिज्ञानयोःसमानेर्थेप्र
तिसंधिज्ञानंप्रत्यभिज्ञानमेतच्चावस्थितायाबुद्धेरुपपन्नंनानात्वेतुबुद्धिभेदेषूत्पन्नापवर्गिषुप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिःनान्यज्ञातमन्यःप्रत्य
भिजानातीतिसाध्यसमत्वादहेतुः।यथाखलुनित्यत्वंबुद्धेःसाध्यमेवंप्रत्यभिज्ञानमपीति।किंकारणंचेतनधर्मस्यकरणेउपपत्तिःपुरुष
धर्मःखल्वयंज्ञानंदर्शनमुपलब्धिर्बोधःप्रत्ययोध्यवसायइति।चेतनोहिपूर्वज्ञातमर्थंप्रत्यभिजानातितस्यैतस्माद्धेतोर्नित्यत्वंयुक्तमिति
करणस्यैतस्याभ्युपगमेतुचेतनस्वरूपंवचनीयंनानिर्दिष्टस्वरूपमात्मांतरंशक्यमस्तीति।प्रतिपत्तुंज्ञानंचेद्बुद्धेरंतःकरणस्याभ्युप
गम्यतेचेतनस्येदानींकिंस्वरूपंकोधर्मःकिंतत्त्वं।ज्ञानेनचबुद्धौवर्तमानेनायंचेतनःकिंकरोतीतिचेतयतइतिचेत्।नज्ञानादर्थांतर
वचनंपुरुषश्चेतयतेबुद्धिर्जानातीतिनेदंज्ञानादर्थांतरंगम्यतेचेतयतेजानीतेबुध्यतेपश्यति।उपलभतइत्येकोयमर्थइतिबु
द्धिर्ज्ञापयतीतिचेत्।अद्धाजानीतेपुरुषोबुद्धिर्ज्ञापयतीतिसत्यमेतत्।एवंचाभ्युपगमेज्ञानंपुरुषस्येतिसिद्धंभवतिनबुद्धेरंतःक
रणस्येति।प्रतिपुरुषंचशब्दांतरव्यवस्थाप्रतिज्ञानेप्रतिषेधहेतुवचनंयश्चप्रतिजानीतेकश्चित्पुरुषश्चेतयतेकश्चिद्बुध्यतेक
श्चिदुपलभतेकश्चित्पश्यतीति।पुरुषांतराणिखल्विमानिचेतनोबोद्धोपलब्धाद्रष्टेतिनैकस्यैतेधर्माइति।अत्रकःप्रतिषेधहे
तुरितिअर्थस्याभेदइतिचेत्।समानमभिन्नार्थाएतेशब्दाइति।तत्रव्यवस्थानुपपत्तिरित्येवंचेन्मन्यसेसमानंभवति।पुरुष
श्चेतयतेबुद्धिर्जानीतेइत्यत्राप्ययमर्थोनभिद्यते।तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोपइति।यदिपुनर्बुध्यतेनयेतिबोधनंबु
द्धिर्मनएवाथतत्त्वनित्यं।अस्त्वेतदेवंनतुमनसोविषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वं।दृष्टंहिकरणभेदेज्ञातुरेकत्वात्प्रत्यभिज्ञानं
सव्यदृष्टस्येतरेणप्रत्यभिज्ञानादिति।चक्षुर्वत्प्रदीपवच्चप्रदीपांतरदृष्टस्यप्रदीपांतरेणप्रत्यभिज्ञानमिति।तस्माज्ज्ञातुरयं
नित्यत्वेहेतुरिति।यच्चमन्यतेबुद्धेरवस्थितायायथाविषयंवृत्तयोज्ञानानिनिश्चरंतिवृत्तिश्चवृत्तिमतोनान्येति।तच्च।नयुग

पद्यग्रहणात्‌वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वेवृत्तिमतोवस्थानाद्वृत्तीनामवस्थानमितियानिइमानिविषयग्रहणानितान्यवतिष्ठंतइतियुग
पद्विषयाणांग्रहणंप्रसज्यतइति।अप्रत्यभिज्ञानेचविनाशप्रसंगः।अतीतेचप्रत्यभिज्ञानेवृत्तिमानप्यतीतइत्यतःकरणस्याविनाशः
प्रसज्यतेविपर्ययेचनानात्वमिति।अविभुचैकंमनःपर्यायेणेंद्रियैःसंयुज्यतइति।क्रमवृत्तित्वादयुगपत्ग्रहणं।इंद्रियार्थानांवृ
त्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति।एकत्वेचप्रादुर्भावतिरोभावयोस्तावदिति।अप्रत्यभिज्ञानंचविषयांतरव्यासंगात्‌अप्रत्यभिज्ञानमनुप
लब्धिःअनुपलब्धिश्चकस्यचिदर्थस्यविषयांतरव्यासक्तेर्मनस्युपपत्तेर्वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वादेकत्वेहिअनर्थकोव्यासंगइति।वि
भुत्वेचांतःकरणस्यपर्यायेणेंद्रियैःसंयोगोनगत्यभावात्‌।प्राप्तानींद्रियाण्यंतःकरणेनेतिप्राप्त्यर्थस्यगमनस्याभावः।तत्रक्रम
वृत्तित्वाभावादयुगपद्ग्रहणानुपपत्तिरितिगत्यभावाच्चप्रतिषिद्धंविभुनोंतःकरणस्यायुगपत्ग्रहणंनलिंगांतरेणानुमीयते
यथाचक्षुषोगतिःप्रतिषिध्यासंनिकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात्पाणिचंद्रमसोर्व्यवधानप्रतिघातेनानुमीयतइति।सोयं
नांतःकरणविवादोनतस्यनित्यत्वे।सिद्धंहिमनोंतःकरणंनित्यंचेति।क्वतर्हिविवादः।तस्यविभुत्वे।तच्चप्रमाणतोअनुपलब्धेः
प्रतिषिद्धमित्येकंचांतःकरणंनानाचैताःज्ञानात्मिकावृत्तयः।चक्षुर्विज्ञानंएतच्चवृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वेनुपपन्नमितिपुरुषोजानी
तेनातःकरणमितिएतेनविषयांतरव्यासंगःप्रत्युक्तः।विषयग्रहणलक्षणोविषयांतरव्यासंगःपुरुषस्यनांतःकरणस्येतिकेनचि
दिंद्रियेणसंनिधिःकेनचिदसंनिधिरित्ययंतुव्यासंगोनज्ञायतमनसइतिएकमंतकरणंनानावृत्तयइतिसत्यभेदेवृत्तेरिदमुच्य
तेस्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः।तस्यावृत्तौनानात्वाभिमानोयथाद्रव्यांतरोपहितेस्फटिकेअन्यत्वाभिमानोनीलोलो
हितइति।एवंविषयांतरोपधानादितिनहेत्वाभावात्‌।स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयंज्ञानेषुनानात्वाभिमानोगौणोनपुनर्गंधाद्यन्य
त्वाभिमानवदितिहेतुर्नास्तिहेत्वभावादनुपपन्नइति।समानोहेत्वभावइतिचेत्‌।नज्ञानानांक्रमेणोपजननापायदर्शनात्‌क्रमेणहिं
द्रियार्थेषुज्ञानान्युपजायंतेचापयंतिचेतिदृश्यतेतस्मात्गंधाद्यन्यत्वाभिमानवदयंज्ञानेषुनानात्वाभिमानइतिस्फटिकान्यत्वाभिमा
नवदित्येतदमृष्यमाणःक्षणिकवाद्याहस्फटिकेप्यपरापरोत्पत्तेःक्षणिकत्वात्व्यक्तीनामहेतुः।स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योप
धानभेदात्नानात्वाभिमानइत्ययमविद्यमानहेतुःपक्षः।कस्मात्स्फटिकेप्यपरापरोत्पत्तेः।स्फटिकेपिअन्याव्यक्तयउत्पद्यंतेअन्या

73
1920

निरुध्यंतइतिकथंक्षणिकत्वाद्व्यक्तीनां।क्षणश्चाल्पीयान्कालःक्षणःस्थितिकाःक्षणिकाःकथंपुनर्गम्यतेक्षणिकाव्यक्तयइति।उपच
यापचयप्रबंधदर्शनात्शरीरादिषुपक्तिनिर्वृत्तस्याहारस्यशरीरेरसेरुधिरादिभावेनोपचयश्चापचयश्चप्रबंधनप्रवर्त्तते।उपचयात्‌
व्यक्तीनामुत्पादःअपचयाद्व्यक्तिनिरोधःएवंचसत्यवयवपरिणामभेदेनवृद्धिःशरीरस्यकालांतरेगृह्यतइति।सोयंव्यक्तिविशेषधर्मो
व्यक्तिमात्रेवेदितव्यमिति।नियमहेत्वभावाद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञासर्वासुव्यक्तिषुउपचयापचयप्रबंधःशरीरवदितिनायंनियमःक
स्माद्धेत्वभावात्‌नात्रप्रत्यक्षमनुमानंवाप्रतिपादकमस्तीतिकस्माद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञायत्रयत्रोपचयापचयप्रबंधोदृश्यतेतत्र
तत्रव्यक्तीनामपरापरोत्पत्तिरुपचयापचयप्रबंधदर्शनेनाभ्यनुज्ञायतेयथाशरीरादिषुयत्रयत्रनदृश्यतेतत्रप्रत्याख्यायतेयथा
ग्रावप्रभृतिषुस्फटिकेप्युपचयापचयप्रबंधोनदृश्यतेतस्मादयुक्तंस्फटिकेप्यपरापरोत्पत्तिरितियथाचार्कस्यकटुकिम्नासर्वद्र
व्याणांकटुकिमानमापादयेत्तादृगेतदिति।यश्चाशेषनिरोधेनपूर्वोत्पादंनिरन्वयंद्रव्यसंतानेक्षणिकानांमन्यतेतस्यैतत्‌नोत्पत्ति
विनानशकारणोपलब्धेःउत्पत्तिकारणं।तावदुपलभ्यतेअवयवोपचयोवल्मीकादीनांविनाशकारणंचोपलभ्यतेघटादीनांअवय
वविभागःयस्यत्वनपचितावयवंनिरुध्यतेअनुपचितावयवंचोत्पद्यतेतस्याशेषनिरोधेनिरन्वयेचापूर्वोत्पादेनकारणमुभयत्रापु
लभ्यतइति।क्षीरविनाशेकारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्चतदुत्पत्तिः।यथानुपलभ्यमानंक्षीरविनाशकारणंदध्युत्पत्तिकारणं
चाभ्यनुज्ञायतेतथास्फटिकेऽपरापरासुव्यक्तिषुविनाशकारणमुत्पत्तिकारणंचाभ्यनुज्ञेयमिति।लिंगतोग्रहणात्नानुपलब्धिःक्षी
रविनाशलिंगंक्षीरविनाशकारणंदध्युत्पत्तिलिंगंदध्युत्पत्तिकारणंचगृह्यतेतोनानुपलब्धिःविपर्ययस्तुस्फटिकादिषुद्रव्येषुपराप
रोत्पत्तौव्यक्तीनांनलिंगमस्तीत्यनुत्पत्तिरेवेति।अत्रकश्चित्परिहारमाह।नपयसःपरिणामःगुणांतरप्रादुर्भावात्पयसःपरिणामो
नविनाशइत्येकआहपरिणामश्चावस्थितस्यद्रव्यस्यपूर्वधर्मनिवृत्तौधर्मांतरोत्पत्तिरिति।गुणांतरप्रादुर्भावइत्यपरआह।सतोद्रव्य
स्यपूर्वगुणनिवृत्तौगुणांतरमुत्पद्यतइति।सखल्वेकपक्षीभावइव।अत्रतुप्रतिषेधः।व्यूहांतरात्‌।द्रव्यांतरोत्पत्तिदर्शनंपूर्वद्रव्यनिवृ
त्तेरनुमानं।संमूर्छनलक्षणादवयवव्यूहात्द्रव्यांतरेदध्युत्पन्नेगृह्यमाणेपूर्वंपयोद्रव्यमवयवविभागेभ्योनिवृत्तमित्यनुमीयते।यथा
मृदवयवानांव्यूहांतरात्द्रव्यांतरेस्थाल्यामुत्पन्नायांपूर्वंमृत्पिंडद्रव्यंमृदवयवविभागेभ्योनिवर्ततइति।मृद्वदवयवान्वयःपयोदध्नोः

नाशोथनिरोधेनिरन्वयोद्रव्यांतरोत्पादोघटवदिति। अभ्यनुज्ञाय च निःकारणं क्षीरविनाशं दध्युत्पादं च प्रतिषेध उच्यत इति। क्वचिद्विनाशकारणानुपलब्धेः कस्मात्तेत्वभावात् नात्रहेतुरस्ति अकारणौ विनाशोत्पादौ च स्फटिकादिव्यक्तीनां क्षीरदधिवत् पुनर्यथा विनाशकारणाभावात् कुंभस्याविनाश उत्पत्तिकारणाभावाच्चोत्पत्तिरेवं स्फटिकादिव्यक्तीनां विनाशोत्पत्तिकारणाभावात् विनाशोत्पत्त्यभाव इति निरधिष्ठानं च दृष्टांतवचनं गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादयमाश्रयवान् दृष्टांतः क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिवच्चेति तौ तु न गृह्येते। कस्मान्निरधिष्ठानोयं दृष्टांत इति अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योत्र साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानाद् प्रतिषेधः कुंभवन्निःकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञायोयं दृष्टांतः प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात् क्षीरदधिवत्तु निःकारणौ विनाशोत्पादाविति शक्योयं प्रतिषेद्धुं कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात्। क्षीरदध्नोर्विनाशोत्पत्तिं पश्यता तत्कारणमनुमेयं। कार्यलिंगं हि कारणमित्युपपन्नं मनित्या बुद्धिरिति। इदं तु चिंत्यते। कस्येयं बुद्धिरात्मेंद्रियमनोर्थानां गुण इति। प्रसिद्धोपि खल्वयमर्थः परीक्षाशेषं प्रवर्तयामीति प्रक्रियते। सायं बुद्धौ संनिकर्षोत्पत्तेः संशयः विशेषस्याग्रहणादिति। तत्रायं विशेषः। नेंद्रियार्थयोस्तद्विनाशेपि ज्ञानावस्थानात् नो। नेंद्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञानस्य भावात्। भवति खल्विदमिंद्रियेर्थे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्षमिति। न च ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानं भवितुमर्हति। अन्यत्खलु चेतदिंद्रियार्थसंनिकर्षजं ज्ञानं यदिंद्रियार्थविनाशे न भवति इदमन्यदात्ममनःसंनिकर्षजं तस्य युक्तो भाव इति स्मृतिः खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टविषया न च विज्ञातरि नष्टे पूर्वोपलब्धेः स्मरणं युक्तं न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति। न च मनसि ज्ञातर्यभ्युपगम्यमाने शक्यमिंद्रियार्थयोर्ज्ञातृत्वं प्रतिपादयितुं। अस्तु तर्हि मनोगुणो ज्ञानं। युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः। युगपज्ज्ञेयानुपलब्धिरंतःकरणस्य लिंगं तत्र युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यदनुमीयते। अंतःकरणं न तस्य गुणो ज्ञानं कस्य तर्हि ज्ञस्य वशित्वात्। वशी ज्ञाता वश्यं करणं ज्ञानगुणत्वे वा करणभावनिवृत्तिः। घ्राणादिसाधनस्य च ज्ञातुर्गंधादिज्ञानभावादनुमीयते अंतःकरणसाधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृतिश्चेति। तत्र यज्ज्ञानगुणं मनः स आत्मा यत्तु सुखाद्युपलब्धिसाधनमंतःकरणं मनस्तदिति संज्ञाभेदमात्रं नार्थभेद इति। युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च योगिन इति चार्थः।। योगी खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूतायां विकरणधर्मा निर्माय सेंद्रियाणि शरीरांतराणि तेषु तेषु युगपज्ज्ञेयानुपलभते तच्चैतद्विभौ ज्ञातर्युपपद्यते नाणौ मनसीति। विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्वप्रतिषेधः। विभु च मनः करणभूतमिति तस्य सर्वेंद्रियैर्युग

75
1920

पज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसंगः इंद्रियैर्मनसः। सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः। गंधाद्युपलब्धेरिंद्रियार्थसंनिकर्षवदिंद्रियमनःसंनिकर्षोपि कारणं तस्य चायौगपद्यमणुत्वान्मनसः अयौगपद्यादनुत्पत्तिर्युगपज्ज्ञानानामात्मगुणत्वेपीति। यदि पुनरात्मेंद्रियार्थसंनिकर्षमात्राद्गंधादिज्ञानमुत्पद्यते। नोत्पत्तिकारणानपदेशात्। आत्मेंद्रियार्थसंनिकर्षमात्राद्गंधादिज्ञानमुत्पद्यत इति नात्रोत्पत्तिकारणमपदिश्यते येनैतत्प्रतिपद्येमहीति। विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसंगः। तदात्मगुणत्वेपि तुल्यमिति तदनेन समुच्चीयते द्विविधो हि गुणनाशहेतुः। गुणानामाश्रयाभावो विरोधी च गुणः। नित्यत्वादात्मनोनुपपन्नः पूर्वः विरोधी च बुद्धेर्गुणो न गृह्यते। तस्मादात्मगुणत्वे सति बुद्धेर्नित्यत्वप्रसंगः। अनित्यत्वग्रहाद्बुद्धेर्बुद्ध्यंतराद्विनाशः शब्दवत्। अनित्या बुद्धिरिति सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत्। गृह्यते च बुद्धिसंतानं तत्र बुद्धेर्बुद्ध्यंतरं विरोधिगुणाद्यनुमीयते। यथा शब्दसंताने शब्दः शब्दांतरविरोधीति। असंख्येयेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिहेतुष्वात्मसमवेतेष्वात्ममनसोश्च सन्निकर्षे समाने स्मृतिहेतौ सति न कारणस्यायौगपद्यमस्तीति युगपत्स्मृतयः प्रादुर्भवेयुः यदि बुद्धिरात्मगुणः स्यादिति। तत्र कश्चित्संनिकर्षस्यायौगपद्यमुपपादयिष्यन्नाह ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसंनिकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः। ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः पर्यायेण मनः सन्निकृष्यते आत्ममनःसन्निकर्षात् स्मृतयोपि पर्यायेण भवंतीति। नांतःशरीरवृत्तित्वान्मनसः सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माशयसहितो जीवनमिष्यते। तत्रास्य प्राक् प्रायणादंतःशरीरे वर्तमानस्य मनसः शरीराद्बहिर्ज्ञानसंस्कृतैरात्मप्रदेशैः संयोगो नोपपद्यत इति। साध्यत्वादहेतुः। विपच्यमानकर्माशयमात्रं जीवनमेवं च सति साध्यमंतःशरीरवृत्तित्वं मनस इति। स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः। सुस्मूर्षया खल्वयं मनः प्रणिदधानः चिरादपि कंचिदर्थं स्मरति स्मरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्मनः संनिकर्षजश्च प्रयत्नो द्विविधो धारकः प्रेरकश्च निःसृते च शरीराद्बहिर्मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावात् गुरुत्वात्पतनं स्यात् शरीरस्य स्मरत इति। न तदाशुगतित्वान्मनसः। आशुगति मनस्तस्य बहिः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसंस्कृतेन सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुपपन्नं युज्यत इति उत्पाद्य वा धारकं प्रयत्नं शरीरान्निःसरणं मनसोतस्तत्रोपपन्नं धारणमिति। न स्मरणकालानियमात्। किंचित्क्षिप्रं स्मर्यते। किंचिच्चिरेण यदा चिरेण तदा सुस्मूर्षया मनसि धार्यमाणे चिंताप्रबंधे सति कस्यचिदर्थस्य लिंगभूतस्य चिंतनमाराधितं स्मृतिहेतुर्भवति। तच्चैतच्चिरनिश्चरिते मनसि नोपपद्यत इति। शरीरसंयोगानपेक्षश्चात्ममनःसंयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायतनत्वात्। उपभोगायतनं पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो निश्चरितस्य मनस आत्मसंयोगमात्रं ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तौ कल्पते क्लृप्तौ वा शरीरवैयर्थ्यमिति। आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः। आत्मप्रेरणेन वा मनसो बहिः शरीरात् संयोगविशेषः स्यात् यदृच्छया वा आकस्मिकतया ज्ञत

याचामनसः सर्वथा चानुपपत्तिः। कथं स्मर्तव्यत्वादिच्छातः स्मरणज्ञानासंभवाच्च यदि तावदात्मा अमुष्यार्थस्य स्मृतिहेतुः संस्कारः अमुष्मिन्
नात्मप्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यतामिति मनः प्रेर्यति तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्तव्यः न चात्मप्रत्यक्ष आत्मप्रदेशः संस्कारो वा
तत्रानुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण संवित्तिरिति। सुस्मूर्षया चायं मनः प्रणिदधानश्चिरादपि कंचिदर्थं स्मरति नाकस्मात्। ज्ञत्वं च मनसो नास्ति ज्ञा
नप्रतिषेधादिति। एतच्च। व्यासक्ते मनसि पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानं। यदा खल्वयं व्यासक्तमनाः क्वचिद्देशे शर्करया कंटके
न वा पादव्यथनमाप्नोति तदात्ममनःसंयोगविशेष एषितव्यः। दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनं चेति तत्रायं समानः प्रतिषेधः यदृच्छया तु विशेषो
नाकस्मिकी क्रिया नाकस्मिकः संयोग इति। कर्मादृष्टमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरिति चेत्समानं कर्मादृष्टं पुरुषस्थं पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रि
याहेतुरेवं दुःखं दुःखवेदनं च सिध्यतीत्येवं चेन्मन्यसे समानं स्मृतिहेतावपि संयोगविशेषो भवितुमर्हति। तत्र यदुक्तमात्मप्रेरणयदृ
च्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेष इत्ययमप्रतिषेध इति। पूर्वस्तु प्रतिषेधो नांतःशरीरवृत्तित्वान्मनस इति। कः खल्विदानीं कारणयौगप
द्यसद्भावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति प्रणिधानलिंगादिज्ञानानामयुगपद्भावादयुगपत्स्मरणं यथा खल्वात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्का
रश्च स्मृतिहेतुरेवं प्रणिधानलिंगादिज्ञानानि तानि च न युगपद्भवंति तत्कृतस्मृतीनां युगपदुत्पत्तिरिति प्रातिभे वतु प्रणिधानाद्यनपेक्षे
स्मार्ते यौगपद्यप्रसंगः। यत्खल्विदं प्रातिभासिकमिव ज्ञानं। प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्तमुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसंगो हे
त्वभावात्। सतः स्मृतिहेतोरसंवेदनात्प्रातिभेन समानाभिमानः। बह्वर्थविषये वै चिन्ताप्रबंधे कश्चिदेवार्थः कस्यचित्स्मृतिहेतुः तस्या
नुचिंतनाज्ज्ञस्य स्मृतिर्भवति न चायं स्मर्ता सर्वं स्मृतिहेतुं संवेदयते एवं मे स्मृतिरुत्पन्नेत्यसंवेदनात्प्रातिभमिव ज्ञानमिदं स्मार्तमित्यभि
मन्यते न त्वस्ति प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्तमिति। प्रातिभे कथमिति चेत्। पुरुषकर्मविशेषादुपभोगवन्नियमः प्रातिभमिदानीं ज्ञानं यु
गपत्कस्मान्नोत्पद्यते यथोपभोगार्थं कर्म युगपदुपभोगं न करोति। एवं पुरुषकर्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञानमुत्पादय
ति। हेत्वभावादयुक्तमिति चेत् न। करणस्य प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यात्। उपभोगवन्नियम इत्यस्ति दृष्टांतो हेतुः नास्तीति चेन्मन्यसे न करण
स्य प्रत्ययपर्यायसामर्थ्यात्। नैकस्मिन् ज्ञेये युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते। न चानेकस्मिन्निदं दृष्टेन प्रत्ययपर्यायेणानुमेयं करणसामर्थ्यमित्थं
भूतमिति। न ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्यययौगपद्यादिति। अयं च द्वितीयः प्रतिषेधः। अवस्थितशरीरस्य चानेकज्ञानसमवायादेक
प्रदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात्। क्वचिदेवावस्थितशरीरस्य ज्ञातुरिंद्रियार्थप्रबंधेन ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्मप्रदेशे समवैति। तेन यदा
मनः संयुज्यते तदा ज्ञातपूर्वस्यानेकस्य युगपत्स्मरणं प्रसज्यते। प्रदेशसंयोगपर्यायाभावादिति। आत्मप्रदेशानामद्रव्यांतरत्वादेकार्थस

77
1920

मवायस्याविशेषे स्मृतियौगपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः शब्दसंताने तु श्रोत्राधिष्ठानप्रत्यासत्त्या शब्दश्रवणवत्संस्कारप्रत्यासत्त्या मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्ति
प्रसंगः। पूर्व एव तु प्रतिषेधो नानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपत्स्मृतिप्रसंग इति। पुरुषधर्मो ज्ञानमंतःकरणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्मा इति कस्य
चिद्दर्शनं तत्प्रतिषिध्यते। इच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारंभनिवृत्त्योः। अयं खलु जानीते तावदिदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति ज्ञानात्सुखसाधनमाप्तु
मिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेष आरंभो जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेवं ज्ञानेच्छाप्रय
त्नद्वेषसुखदुःखानामेकेनाभिसंबंधः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वं च तस्मात् ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्माणि चेतनस्येति।
आरंभनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात्। परत्रानुमानं वेदितव्यमिति। अत्र भूतचैतनिक आह। तल्लिंगत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः। आरंभनिवृ
त्तिलिंगाविच्छाद्वेषाविति यस्यारंभनिवृत्ती तस्येच्छाद्वेषौ तस्य ज्ञानमिति प्राप्तं पार्थिवाप्यतैजसवायवीनां शरीराणामारंभनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग
इति प्राप्तं परश्वादेः करणस्यारंभनिवृत्तिदर्शनाच्चैतन्यमिति। अथ शरीरस्येच्छादिभिर्योगः परश्वादेस्तु करणस्यारंभनिवृत्ती व्यभिचारतः। न तर्ह्ययं हेतुः पा
र्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारंभनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति। अयं तर्ह्यन्योर्थस्तल्लिंगत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः
पृथिव्यादीनां भूतानामारंभस्तावत्त्रसस्थावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिंगः प्रवृत्तिविशेषः लोष्ठादिषु च लिंगाभावात्। प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः आरंभ
निवृत्तिलिंगाविच्छाद्वेषाविति पार्थिवाद्येष्वणुषु तद्दर्शनादिच्छाद्वेषयोस्तद्योगात् ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचैतन्यमिति। कुंभादिष्वनुपलब्धेरहेतुः। कुंभा
दिमृदवयवानां व्यूहलिंगः प्रवृत्तिविशेष आरंभः सिकतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः। न मृत्सिकतानामारंभनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषप्रयत्नज्ञानै
योगः। तस्मात्तल्लिंगत्वादिच्छाद्वेषयोरित्यहेतुरिति। नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ। तयोरिच्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ भेदकौ ज्ञस्येच्छाद्वेष
निमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्वाश्रये किं तर्हि प्रयोज्याश्रये। तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तः न सर्वेष्वित्यनियमोपपत्तिः यस्य तु ज्ञत्वाद्भूताना
मिच्छाद्वेषनिमित्ते आरंभनिवृत्ती स्वाश्रये तस्य नियमः स्यात्। यथा भूतानां गुणांतरनिमित्ता प्रवृत्तिर्गुणप्रतिबंधाच्च निवृत्तिर्भूतमात्रे भवति नियमे
नैवं भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये स्यातां न तु भवतस्तस्मात् प्रयोजकाश्रिता ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नाः प्रयोज्याश्रये तु प्रवृ
त्तिनिवृत्ती स्वाश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धं। एकशरीरे तु ज्ञातृबहुत्वं निरनुमानं भूतचैतनिकस्यैकशरीरे बहूनि भूतानि ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्न
गुणानीति ज्ञातृबहुत्वं प्राप्तं। ओमिति ब्रुवतः प्रमाणं नास्ति यथा नानाशरीरेषु नाना ज्ञातारो बुध्यादिगुणव्यवस्थानात्। एवमेकशरीरेपि बुध्यादि
व्यवस्थानुमानं स्यात् ज्ञातृबहुत्वस्येति। दृष्टश्चान्योन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानां सोनुमानमन्यत्रापि दृष्टः करणलक्षणेषु भूतेषु प
रश्वादिषु उपादानलक्षणेषु च मृत्प्रभृतिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषः सोनुमानमन्यत्रापि। तत्र त्रसस्थावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिंगः प्र
वृत्तिविशेषो भूतानां अन्यगुणनिमित्त इति स च गुणः प्रयत्नसमानाश्रयः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातः सर्वार्थपुरुषार्थाराधनाय प्रयोजको
भूतानां प्रयत्नवदिति। आत्मास्तित्वहेतुभिरात्मनित्यत्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः। कृतो वेदितव्यः। नेंद्रियार्थयोस्तद्विनाशेपि ज्ञानावस्था

नादिति च समानः प्रतिषेध इति। क्रियामात्रं क्रियोपरममात्रं चारंभनिवृत्तिः इत्यभिप्रेत्योक्तं। लिंगत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः। अन्यथा तिमे आरंभनिवृत्ती आख्याते न च तथाविधे पृथिव्यादिषु दृश्येते तस्मादयुक्तं तल्लिंगत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध इति। भूतेंद्रियमनसां समानः प्रतिषेधो मनस्तूदाहरणमात्रं। यथोक्तहेतुत्वात्। पारतंत्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिंगमित्यतः प्रभृति यथोक्तं संगृह्यते तेन भूतेंद्रियमनसां चैतन्यप्रतिषेधः। पारतंत्र्यात्। परतंत्राणि भूतेंद्रियमनांसि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात्प्रवर्तंते चैतन्ये पुनः स्वतंत्राणि स्युरिति। अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारंभ इति चैतन्ये भूतेंद्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेणोपभुज्यत इति स्यात्। अचैतन्ये तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोगः पुरुषस्येत्युपपद्यत इति। अथायं सिद्धोपसंग्रहः। परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च। आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतं परिशेषो नाम प्रसक्तनिषेधे अन्यत्राप्रसंगाच्छिष्यमाण संप्रत्ययः भूतेंद्रियमनसां प्रतिषेधे द्रव्यांतरं न प्रसज्यते शिष्यते चात्मा तस्य गुणो ज्ञानमिति विज्ञायते। यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति। दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधादिति। परिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनार्थं च यथोक्तहेतूपपत्तिवचनमिति। अथवोपपत्तेश्चेति हेत्वंतरमेवेदं। नित्यः खल्वयमात्मा यस्मादेकस्मिन् शरीरे धर्मं चरित्वा कामभेदात् स्वर्गे देवेषूपपद्यते। अधर्मं चरित्वा देहभेदात् नरकेषूपपद्यत इति उपपत्तिः शरीरांतरप्राप्तिलक्षणा सा सति सत्वे नित्ये चाश्रयवती बुद्धिप्रबंधमात्रे तु निरात्मके निराश्रया नोपपद्यंत इति एकसत्वाधिष्ठानश्चानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते। शरीरप्रबंधोच्छेदश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते। बुद्धिसंततिमात्रे त्वेकसत्वानुपपत्तेर्न कश्चिद्दीर्घमध्वानं संधावति न कश्चिच्छरीरप्रबंधाद्विमुच्यत इति संसारापवर्गानुपपत्तिरिति। बुद्धिसंततिमात्रे च सत्वभेदात्सर्वमिदं प्राणिव्यवहारजातमप्रतिसंहितमव्यावृत्तमपरिनिष्ठितं स्यात्। ततः स्मरणाभावान्नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति स्मरणं च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञात्रा ग्रहणमज्ञासिषममुमर्थं ज्ञेयमिति। सोयमेको ज्ञाता पूर्वं ज्ञातमर्थं गृह्णाति तच्चास्य ग्रहणं स्मरणमिति। तद्बुद्धिप्रबंधमात्रे निरात्मके नोपपद्यते। स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् उपपद्यत इति। आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसंततिमात्रस्येति। तु शब्दोवधारणे कथं। ज्ञस्वभावत्वात् ज्ञ इत्यस्य स्वभावः स्वो धर्मः अयं खलु ज्ञास्यति जानाति अज्ञासीदिति त्रिकालविषयेणानेकेन ज्ञानेन संबध्यते तच्चास्य त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयं ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति वर्तते तद्यस्यायं स्वो धर्मस्तस्य स्मरणं न बुद्धिप्रबंधमात्रस्य निरात्मकस्येति। स्मृतिहेतूनामयौगपद्याद्युगपदस्मरणमित्युक्तं अथ केभ्यः स्मृतिरुत्पद्यत इति स्मृतिः खलु। प्रतिधाननिबंधाभ्यासलिंगलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसंबंधानंतर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः सुस्मूर्षया मनसो धारणं प्रणिधानं। सुस्मूर्षितलिंगचिंतनं वार्थस्मृतिकारणं निबंधः खल्वेकग्रंथोपयमोर्थानां एकग्रंथोपयताः खल्वर्था अन्योन्यस्मृतिहेतव आनुपूर्व्येतरथा वा भवंतीति धारणाशास्त्रकृतो वा प्रज्ञातेषु वस्तुषु स्मर्तव्यानामुपनिक्षेपो निबंध इति। अभ्यासस्तु समाने विषये ज्ञानानामभ्यावृत्तिरभ्यासजनितः संस्कार आत्मगुणो अभ्यासशब्देनोच्यते स च स्मृतिहेतुः समान इति। लिंगं पुनः संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि चेति संयोगी यथा धूमोग्नेः गोविषाणं पाणिः पादस्य रूपं स्पर्शस्य अभूतं भूतस्येति लक्षणं पश्ववयवस्थं गोत्रस्य स्मृतिहेतुः विदानामिदं गार्गाणामिदमिति। सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येवमादि। परिग्रहात् स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्यते। आश्रयात् ग्रामण्या तदधीनं संस्मरति। आश्रितात् तदधीनेन ग्रामण्यमिति। संबंधात्। अंतेवासिना गुरुं स्मरति ऋत्विजा याज्यमिति। आनंतर्यादिति करणीयेष्वर्थेषु। वियोगात् येन विप्रयुज्यते तद्वियोगप्रतिसंवेदी भृशं स्मरति। एककार्यात्। कर्त्रंतरदर्शनात् कर्त्रंतरे स्मृतिः विरोधात्। विजिगीषमाणयोरन्यतरदर्शनादन्यतरः स्मर्यते अतिशयात्। येनातिशय उत्पादितः प्राप्तेः यतोनेन किंचित्प्राप्तमाप्तव्यं वा भवति तमभीक्ष्णं स्मरति व्यवधानात्। कोशादिभिरसिप्रभृतीनि स्मर्यंते सुखदुःखाभ्यां तद्धेतुः स्मर्यते। इच्छाद्वेषाभ्यां यमिच्छति यं च द्वेष्टि तं स्मरति भयात् यतो बिभेति। अर्थित्वात्। येनार्थी भोजनेनाच्छादनेन वा। क्रियया रथेन रथकारं स्मरति रागात्। यस्यां स्त्रियां रक्तो भवति तमभीक्ष्णं स्मरति। धर्मात्। जात्यंतरस्मरणमिह चाधीतश्रुतावधारणमिति। अधर्मात् प्रागनुभूतदुःखसाधनं स्मरति। न चैतेषु निमित्तेषु युगपत्संवेदनानि भवंतीति युगपदस्मरणमिति। निदर्शनं चेदं स्मृतिहेतूनां न परिसंख्यानमिति। अनित्यायां च बुद्धावुत्पन्नापवर्गित्वात् कालांतरावस्थानाच्चानित्यानां संशयः किमुत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवदाहोस्वित्कालांतरावस्थायिनी कुंभवदिति। उत्पन्नापवर्गिणीति पक्षः परिगृह्यते कस्मात्। कर्मानवस्थायिग्रहणात्। कर्मणोनवस्थायिनो ग्रहणादिति। क्षिप्तस्येषोरापतनात् क्रियासंतानो गृह्यते प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धीनां क्रियासंतानवद्बुद्धिसंतानोपपत्तिरिति। अवस्थितग्रहणे च व्यवधीयमानस्य प्रत्यक्षनिवृत्तेः। अवस्थिते च कुंभे गृह्यमाणे संतानेनैव बुद्धिर्वर्तते। प्राग्व्यवधानात् तेन व्यवहिते प्रत्यक्षं ज्ञानं निवर्तते। कालांतरावस्थाने तु बुद्धेर्दृश्यव्यवधानेपि प्रत्यक्षमवतिष्ठेतेति स्मृतिश्चालिंगं बुद्ध्यवस्थाने संस्कारस्य बुद्धिजस्य स्मृतिहेतुत्वात्। यश्च मन्येतावतिष्ठते बुद्धिः दृष्टा हि बुद्धिविषये स्मृतिः सा च बुद्धावनित्यायां कारणाभावान्न स्यादिति। तदिदमलिंगं कस्मात् बुद्धिजो हि संस्कारो गुणांतरं स्मृतिहेतुर्न बुद्धिरिति हेतुत्वाभावादयुक्तमिति। बुद्ध्यवस्थानात्। प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः यावदवतिष्ठते बुद्धिस्तावदसौ बोद्धव्योर्थः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षे च स्मृतिरनुपपन्नेति। अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्संपाते रूपाव्यक्तग्रहणवत्। यद्युत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः प्राप्तमव्यक्तं बोद्धव्यस्य ग्रहणं यथा विद्युत्संपाते वैद्युतस्य प्रकाशस्यानवस्थानादव्यक्तं रूपग्रहणमिति। व्यक्तं तु द्रव्याणां ग्रहणं। तस्मादयुक्तमेतदिति। हेतूपादानात् प्रतिषेध्याभ्य

79
1920

युक्ता।उत्पन्नापवर्गिणीबुद्धिरितिप्रतिषेधश्चेत्तदेवाभ्यनुज्ञायतेविद्युत्संपातेरूपाव्यक्तग्रहणवदिति।यत्राव्यक्तंग्रहणंतत्रोत्पन्ना
पवर्गिणीबुद्धिरिति।ग्रहणहेतुविकल्पात्ग्रहणविकल्पोनबुद्धिविकल्पात्।यदिदंक्वचिदव्यक्तंक्वचिद्व्यक्तंग्रहणमयंविकल्पोग्रहणहेतु
विकल्पात्।यत्रानवस्थितोग्रहणहेतुः।तत्राव्यक्तंग्रहणंयत्रावस्थितस्तत्रव्यक्तंनतुबुद्धेरवस्थानाभ्यामितिकस्मादर्थग्रहणंहिबुद्धिर्य
त्तर्थग्रहणमव्यक्तंव्यक्तंवाबुद्धिःसेति।विशेषाग्रहणेचसामान्यग्रहणमात्रमव्यक्तग्रहणंतत्रविषयांतरेबुद्ध्यंतरानुत्पत्तिर्निमि
त्ताभावात्।यत्रसमानधर्मयुक्तश्चधर्मीगृह्यतेविशिष्टधर्मयुक्तश्चतत्व्यक्तंग्रहणं।यत्रतुगृह्यविशेषेऽगृह्यमाणेसामान्यग्रहणमात्रंतदव्य
क्तंग्रहणंसमानधर्मयोगाच्चविशिष्टधर्मयोगोविषयांतरंतत्रयत्ग्रहणनभवतितद्ग्रहणनिमित्ताभावात्बुद्धेरवस्थानादिति।यथाविष
यग्रहणंव्यक्तमेवप्रत्यर्थनियताच्चबुद्धीनांसामान्यविषयंचग्रहणंस्वविषयंप्रतिव्यक्तं।विशेषविषयंचग्रहणंस्वविषयंप्रतिव्यक्तंप्रत्य
र्थनियताहिबुद्धयः।तदिदमव्यक्तग्रहणंदेशितंक्वविषयेबुद्ध्यनवस्थानकारितंस्यादिति।धर्मिणस्तुधर्मभेदेबुद्धिनानात्वस्यभावा
भावाभ्यांतदुपपत्तिः।धर्मिणःखल्वर्थस्यसमानाधर्माःविशिष्टाश्चतेषुप्रत्यर्थनियतानानाबुद्धयः।ताउभये यदिधर्मिणिव
र्तंते।तदाव्यक्तंग्रहणंधर्मिणमभिप्रेत्ययदातुसामान्यग्रहणमात्रंतदाव्यक्तंग्रहणमिति।एवंव्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्ति
रितिनचेदमव्यक्तंग्रहणंबुद्धेर्बोध्यस्यवानवस्थायित्वादुपपद्यतइति।इदंहिन।प्रदीपार्चिःसंतत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणं।अ
नवस्थायित्वेपिबुद्धेस्तेषांद्रव्याणांग्रहणंव्यक्तंप्रतिपत्तव्यं।कथंप्रदीपार्चिःसंतत्यभिव्यक्तिग्रहणवत्।प्रदीपार्चिषांसंतत्यावर्त
मानानांग्रहणानवस्थानंग्राह्यानवस्थानंचप्रत्यर्थनियतत्वाद्बुद्धीनां।यावंतिप्रदीपार्चींषितावंत्योबुद्धयइतिदृश्यतेचात्रव्यक्तं
प्रदीपार्चिषांग्रहणमिति।चेतनाशरीरग्रहणेसतिशरीरेभावादसतिचाभावादिति।द्रव्येस्वगुणपरगुणोपलब्धेःसंशयःसंश
यिकःसतिभावः।स्वगुणोप्सुद्रवत्वमुपलभ्यतेपरगुणश्चोष्णतातेनायंसंशयः।किंशरीरगुणश्चेतनाशरीरेगृह्यतेअथद्रव्यां
तरगुणइतिनशरीरगुणश्चेतनाकस्मात्।यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादिहीनंशरीरंनगृह्यतेचेतनाहीनंतुगृह्यतेयथोष्णताहीनाआ
पः।तस्मान्नशरीरगुणश्चेतनेति।संस्कारवदितिचेत्नकारणानुच्छेदात्।यथाविधेद्रव्येसंस्कारःतथाविधएवोपरमोनतत्रका
रणोच्छेदादत्यंतंसंस्कारानुपपत्तिर्भवतियथाविधेशरीरेचेतनागृह्यतेतथाविधएवात्यंतोपरमःचेतनायागृह्यते।तस्मात्सं

३९

81
1920

स्कारवदित्यसमःसमाधिः।अथापिशरीरस्थंचेतनोत्पत्तिकारणंस्यात्द्रव्यांतरस्थंवोभयस्थंवा।तन्न।नियमहेत्वभावात्शरीरस्थेनकदाचिच्चेतनोत्पद्यते।
कदाचिन्नेतिनियमहेतुर्नास्तीति।द्रव्यांतरस्थेनचशरीरएवचेतनोत्पद्यतेनलोष्टादिष्वित्यत्रननियमहेतुरस्तीति।उभयस्थस्यनिमित्तत्वेशरीरसमानजाती
येद्रव्येचेतनानोत्पद्यतेशरीरएवचोत्पद्यतइतिनियमहेतुर्नास्तीति।यच्चमन्येतसतिश्यामादिगुणेद्रव्यस्यश्यामेरूपेनिवृत्तेपाकजंगुणांतरंरूपमु
त्पद्यते।शरीरेतुचेतनामात्रोपरमोत्यंतमिति।अथापि।प्रतिद्वंद्विसिद्धेःपाकजानामप्रतिषेधः।यावत्सुद्रव्येषुपूर्वगुणप्रतिद्वंद्विसिद्धिस्ता
वत्सुपाकजोत्पत्तिर्दृश्यते।पूर्वगुणैःसहपाकजानामवस्थानस्याग्रहणात्।नचशरीरेचेतनाप्रतिद्वंद्विसिद्धौसहानवस्थायिगुणांतरंगृह्यते।येना
नुमीयेततेनचेतनायाविरोधः।तस्मादप्रतिषिद्धाचेतनायावच्छरीरंवर्तेतनुवर्तेतनतुवर्तते।तस्मान्नशरीरगुणइति।इतश्चनशरीरगुणःशरी
रव्यापित्वात्।शरीरंशरीरावयवाश्चसर्वेचेतनोत्पत्त्याव्याप्ताइतिनक्वचिदनुत्पत्तिश्चेतनायाः।शरीरावयवाश्चेतनाइतिप्राप्तंचेतनबहुत्वं
तत्रयथाप्रतिशरीरंचेतनबहुत्वेसुखदुःखज्ञानानांव्यवस्थालिंगमेकशरीरेपिस्यात्नतुभवतितस्मान्नशरीरगुणश्चेतनेति।यदुक्तंनक्वचि
च्छरीरावयवेचेतनायाअनुत्पत्तिरितिनकेशनखादिष्वनुपलब्धेः।केशनखादिषुचानुत्पत्तिश्चेतनायागृह्यते।अनुपपन्नंशरीरव्यापित्वमि
ति।त्वक्पर्यंतत्वाच्छरीरस्यकेशनखादिष्वप्रसंगः।इंद्रियाश्रयत्वंशरीरलक्षणंत्वक्पर्यंतंजीवमनःसुखदुःखसंवित्त्यायतनभूतंशरीरंत
स्मान्नकेशादिषुचेतनोत्पद्यते।अर्थकारितस्तुशरीरोपनिबंधःकेशादीनामिति।इतश्चनशरीरगुणश्चेतना।शरीरगुणवैधर्म्यात्।द्वि
विधःशरीरगुणोअप्रत्यक्षश्चगुरुत्वंइंद्रियग्राह्यश्चरूपादिः।विधांतरंतुचेतनानाप्रत्यक्षासंवेद्यत्वात्नेंद्रियग्राह्यामनोविषयत्वात्
तस्माद्द्रव्यांतरगुणइति।नरूपादिना।मितरेतरवैधर्म्यात्।यथेतरेतरविधर्माणोरूपादयोनशरीरगुणत्वंजहत्येवंरूपादिवैधर्म्याच्चे
तनाशरीरगुणत्वंनहास्यतीति।ऐंद्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः।अप्रत्यक्षत्वाच्चेति।यथेतरेतरविधर्माणोरूपादयोनद्वैविध्यमतिवर्तंते
तथारूपादिवैधर्म्याच्चेतनानद्वैविध्यमतिवर्तेतयदिशरीरगुणःस्यादिति।अतिवर्ततेतुतस्मान्नशरीरगुणइति।भूतेंद्रियमनसांज्ञानप्रतिषे
धात्सिद्धेसत्यारंभोविशेषज्ञापनार्थः।बहुधापरीक्ष्यमाणंतत्वंसुनिश्चिततरंभवतीति।परीक्षिताबुद्धिः।मनसइदानींपरीक्षाक्रमः।तत्प्र
तिशरीरमेकमनेकमितिविचारे।ज्ञानायौगपद्यादेकंमनः।अस्तिवैज्ञानायौगपद्यमेकैकस्येंद्रियस्ययथाविषयंकरणस्यैकप्रत्ययनि
र्वृत्तौसामर्थ्यात्नतदेकत्वेमनसोलिंगं।यत्तुखल्विदमिंद्रियांतराणांविषयांतरेषुज्ञानयौगपद्यमितितल्लिंगं।कस्मात्संभवतिखलुवैबहुषु
मनःस्विंद्रियमनःसंयोगयौगपद्यमितिज्ञानयौगपद्यंस्यात्नतुभवति।तस्माद्विषयप्रत्ययपर्यायादेकंमनः।नयुगपदनेकक्रियोपल
ब्धेः।अयंखल्वध्यापकोधीतेव्रजतिकमंडलुंधारयतिपंथानंपश्यतिशृणोत्यरण्यजविशब्दान्बिभ्यत्व्याललिंगानिबुभुत्सतेस्मरतिचगं

The mind is
single

तथ्यं संस्थायनमिति। क्रमस्याग्रहणाद्युगपदेताः क्रिया इति प्राप्तं मनसो बहुत्वमिति। अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसंचारात्। आशुसंचारादलातस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो न गृह्यते। क्रमस्याग्रहणादविच्छेदबुध्या चक्रवद्बुद्धिर्भवति। तथा बुद्धीनां क्रियाणां चाशुवृत्तित्वाद्विद्यमानः क्रमो न गृह्यते। क्रमस्याग्रहणाद्युगपत्क्रिया भवंतीति अभिमानो भवति। किं पुनः क्रमस्याग्रहणाद्युगपत्क्रियाभिमानः। अथ युगपद्भावादेव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति नात्र विशेषप्रतिपत्तेः कारणमुच्यते। उक्तमिंद्रियांतराणां विषयांतरेषु पर्यायेण बुद्धयो भवंतीति तच्चाप्रत्याख्येयमात्मप्रत्यक्षत्वात्। अथापि दृष्टश्रुतार्थान्चिंतयतः क्रमेण बुद्धयो वर्तंते। न युगपदनेनानुमातव्यमिति। वर्णपदवाक्यबुद्धीनां तदर्थबुद्धीनां चाशुवृत्तित्वात् क्रमस्याग्रहणं कथं। वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु प्रतिवर्णं तावच्छ्रवणं भवति। श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन प्रतिसंधत्ते प्रतिसंधाय पदं व्यवस्यति पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थः प्रतिपद्यते पदसमूहप्रतिसंधानाच्च वाक्यं व्यवस्यति संबद्धांश्च पदार्थान्गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते। न चासां क्रमेण वर्तमानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात् क्रमो गृह्यते। तदेतदनुमानमन्यत्र बुद्धिक्रियायौगपद्याभिमानस्येति। न चास्त्युक्तसंशया युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां यया मनसां बहुत्वमेकशरीरेनुमीयत इति यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु। अणु मन एकं चेति धर्मसमुच्चयोस्यां नायौगपद्यात्। महत्वे मनसः सर्वेंद्रियसंयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति। मनसः खलु भोः सेंद्रियस्य शरीरे वृत्तिलाभो नान्यत्र शरीरात्। ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीरायतना बुध्यादयो विषयोपभोगो जिहासितहानमीप्सितावाप्तिश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यवहाराः। तत्र खलु विप्रतिपत्तेः संशयः। किमयं पुरुषकर्मनिमित्तः शरीरसर्ग अहोस्वित् भूतमात्रादकर्मनिमित्त इति श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति तत्रेदं तत्त्वं। पूर्वकृतफलानुबंधात्तदुत्पत्तिः। पूर्वशरीरे या वृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारंभलक्षणा तत्पूर्वकृतं कर्मोक्तं तस्य फलं तज्जनितौ धर्माधर्मौ तत्फलस्यानुबंध आत्मसमवेतस्यावस्थानं तेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यस्तस्योत्पत्तिः शरीरस्य न स्वतंत्रेभ्य इति यदधिष्ठानोयमात्मायमहमिति मन्यमानो यत्राभियुक्तो यत्रोपभोगतृष्णया विषयानुपलभमानो धर्माधर्मौ संस्करोति तदस्य शरीजेन संस्कारेण धर्माधर्मलक्षणेन भूतसहितेन पक्षितेस्मिन्शरीरे उत्तरं निःपद्यते निःपन्नस्य चास्य पूर्वशरीरवत्पुरुषार्थक्रिया पुरुषस्य च पूर्वशरीरवत्प्रवृत्तिरिति कर्मापेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरसर्गो सत्येतदुपपद्यत इति। दृष्टा च पुरुषगुणेन प्रयत्नेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः पुरुषार्थक्रियासमर्थानां द्रव्याणां रथप्रभृतीनामुत्पत्तिः। तयानुमातव्यं शरीरमपि पुरुषार्थक्रियासमर्थमुत्पद्यमानं पुरुषस्य गुणांतरापेक्षेभ्यो भूतेभ्य उत्पद्यत इति। अत्र नास्तिक आह। भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत्तदुपादानं। यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वृत्ता मूर्तयः सिकताशर्क

४०

रापाषाणगैरिकांजनप्रभृतयः पुरुषार्थकारित्वादुपादीयंते। तथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरमुत्पन्नं पुरुषार्थकारित्वादुपादीयत इति। न साध्यसमत्वात्। यथा शरीरोत्पत्तिरकर्मनिमित्ता साध्या तथा सिकताशर्करापाषाणगैरिकांजनप्रभृतीनामप्यकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यसमत्वादसाधनमिति। भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत्तदिति वानेन साम्यं। नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः। विषमश्चायमुपन्यासः। निर्बीजा इमा मूर्तय उत्पद्यंते बीजपूर्विका तु शरीरोत्पत्तिः मातापितृशब्देन लोहितरेतसी बीजभूते गृह्येते। न च सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म पित्रोश्च पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी मातुर्गर्भाशये शरीरोत्पत्तिः भूतेभ्यः प्रयोजयंतीत्युपपन्नं बीजानुविधानमिति। तथाहारस्य उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतं। भुक्तं पीतमाहारस्तस्य पंक्तिनिर्वृत्तं रसद्रव्यं मातृशरीरे चोपचीयते। बीजे गर्भाशयस्थे बीजसमानपाकं मात्रया चोपचयो बीजे यावत् व्यूहसमर्थः संचय इति। संचितं चार्बुदमांसपेशीकललकंधरशिरःपाण्यादिना च व्यूहेनेंद्रियाधिष्ठानभेदेन व्यूह्यते। व्यूहे च गर्भनाड्यावतारितं रसद्रव्यमुपचीयते यावत्प्रसवसमर्थमिति। न चायमन्नपानस्य स्थाल्यादिगतस्य कल्पत इति। एतस्मात्कारणात् कर्मनिमित्तं शरीरस्य विज्ञायत इति। प्राप्तौ चानियमात्। न सर्वो दंपत्योः संयोगो गर्भाधानहेतुर्दृश्यते तत्रासति कर्मणि न भवति सति च भवतीत्यनुपपन्नो नियमाभाव इति। कर्मनिरपेक्षेषु भूतेषु शरीरोत्पत्तिहेतुर्नियमः स्यात्। न ह्यत्र कारणाभाव इति। अथापि शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म। तथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसंवाहिनीनां नाडीनां शुक्रांतानां धातूनां च स्नाय्वस्थिशिरापेशीकललकंडराणां च शिरोबाहूदराणां सक्थ्नां च कोष्ठगानां च वातपित्तकफानां च मुखकंठहृदयानामाशयपक्वाशयाधःस्रोतसां च परमदुःखसंपादनीयेन सन्निवेशेन व्यूहनमशक्यं पृथिव्यादिभिः कर्मनिरपेक्षैरुत्पादयितुमिति कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति विज्ञायते एवं च प्रत्यात्मनियतस्य निमित्तस्याभावान्निरतिशयैरात्मभिः संबंधात्सर्वात्मनां च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिगतस्य च नियमहेतोरभावात्सर्वात्मनां सुखदुःखसंवित्यायतनं समानं प्राप्तं। यत्तु प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते तत्र शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म व्यवस्थाहेतुरिति विज्ञायते परिपच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्माशयो यस्मिन्नात्मनि वर्तते तस्यैवोपभोगायतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति। तदेवं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत्संयोगनिमित्तं कर्मेति विज्ञायते। प्रत्यात्मव्यवस्थानं तु शरीरस्यात्मना संयोगं प्रचक्ष्महइति। एतेनानियमः प्रत्युक्तः योयमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम इत्युच्यते अयं शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत्संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्मेत्यनेन प्रत्युक्तः कस्तावदयं नियमः यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वेषामिति अन्यस्यान्यथान्यस्यान्यथेत्यनियमो भेदो व्यावृत्तिर्विशेष इति दृष्टा च जन्मव्यावृत्तिः

83
1920

140767

चाभिजनो निकृष्टाभिजन इति प्रशस्तं निंदितमिति व्याधिबहुलमारोगमिति समग्रं विकलमिति। पीडाबहुलं सुखबहुलमिति पुरुषातिशायलक्षणोपपन्नं विपरीतमिति प्रशस्तलक्षणं निंदितलक्षणमिति। पट्विंद्रियं मृद्विंद्रियमिति। सूक्ष्मश्च भेदोऽपरिमेयः सोयं जन्मभेदः प्रत्यात्मनियतात्कर्मभेदादुपपद्यते। असति कर्मभेदे प्रत्यात्मनियते निरतिशयित्वादात्मनां समानत्वाच्च पृथिव्यादीनां पृथिव्यादिगतस्य नियमहेतोरभावात्। सर्वं सर्वात्मनां प्रसज्येत न त्विदमित्थंभूतं जन्म तस्मान्नाकर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति। उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः कर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तेन शरीरेणात्मनो वियोग उपपन्नः कस्मात्कर्मक्षयोपपत्तेः उपपद्यते खलु कर्मक्षयः सम्यग्दर्शनात् प्रक्षीणे मोहे वीतरागः पुनर्भवहेतु कर्म कायवाङ्मनोभिर्न करोतीत्युत्तरस्यानुपचयः पूर्वोपचितस्य विपाकप्रतिसंवेदनात् प्रक्षयः। एवं प्रसवहेतोरभावात् पतितेऽस्मिन् शरीरे पुनः शरीरांतरानुपपत्तेरप्रतिसंधिः अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे भूतक्षयानुपपत्तेस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति। तददृष्टकारितमिति चेत्। पुनस्तत्प्रसंगोऽपवर्गे। अदर्शनं खल्वदृष्टमित्युच्यते। अदृष्टकारिताभूतेभ्यः शरीरोत्पत्तिः न जात्वनुपपन्ने शरीरे द्रष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यति। तच्चास्य दृश्यं द्विविधं विषयश्च नानात्वं चाव्यक्तात्मनोस्तदर्थः शरीरसर्गः तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमुपपादयंतीत्युपपन्नः शरीरवियोग इति। एवं चेन्मन्यसे पुनस्तत्प्रसंगोऽपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिः प्रसज्यत इति। या चानुत्पन्ने शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनाभिमता या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता नैतयोरदर्शनयोः क्वचिद्विशेष इत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्गे पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसंग इति चरितार्थता विशेष इति चेत् न करणाकरणयोरारंभदर्शनात्। चरितार्थभूतानां विषयोपलब्धिकरणात्पुनः शरीरारंभो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयोर्नानात्वदर्शनस्याकरणान्निरर्थकः शरीरारंभः पुनः पुनर्दृश्यते। तस्मादकर्मनिमित्तायां भूतसृष्टौ न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्तायुक्तकाल कर्मनिमित्तः सर्गो दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः कर्मविपाकसंवेदनं तु दर्शनमिति। तावददृष्टकारितमिति चेत्। कस्यचिद्दर्शनमदृष्टं नाम परमाणूनां गुणविशेषः क्रियाहेतुस्तेन प्रेरिताः परमाणवः संमूर्छिताः शरीरमुत्पादयंतीति तन्मनः समाविशति स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरितं समनस्के शरीरे द्रष्टुरुपलब्धिर्भवतीति एतस्मिन्वै दर्शने गुणानुच्छेदात्पुनस्तत्प्रसंगोऽपवर्गेऽपवर्गे शरीरोत्पत्तिः परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेद्यत्वादिति। मनः कर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगव्युच्छेदः। मनो

85
1920

गुणेनादृष्टेन समावेशिते मनसि संयोगव्युच्छेदो न स्यात्। तत्र किं कृतं शरीरादपसर्पणं मनस इति कर्माशयक्षये तु कर्माशयांतराद्विपच्यमानादपसर्पणोपपत्तिः। अदृष्टादेवापसर्पणमिति चेत्। योऽदृष्टः शरीरोपसर्पणहेतुः स एवापसर्पणहेतुरपीति। नैकस्य जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः। एवं च सति एकोऽदृष्टो जीवनप्रायणयोर्हेतुरिति प्राप्तं नैतदुपपद्यते नित्यत्वप्रसंगश्च प्रायणानुपपत्तेः विपाकसंवेदनात्कर्माशयक्षये शरीरपातः प्रायणं कर्माशयांतराच्च पुनर्जन्म भूतमात्रात्तु कर्मनिरपेक्षात् शरीरोत्पत्तौ कस्य क्षयात् शरीरपातः प्रायणमिति प्रायणानुपपत्तेः खलु वै नित्यत्वप्रसंगं विद्मः यादृच्छिके तु प्रायणे प्रायणभेदानुपपत्तिरिति। पुनस्तत्प्रसंगोऽपवर्ग इत्येतत्समाधित्सुराह। अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत्स्यात्। यथा अणोः श्यामता नित्याऽग्निसंयोगेन प्रतिबद्धा न पुनरुत्पद्यते। एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यत इति। नाकृताभ्यागमप्रसंगात्। नायमस्ति दृष्टांतः स्यात्। अकृताभ्यागमप्रसंगात्। अकृतं प्रमाणतोऽनुपपन्नं तस्याभ्यागमोऽभ्युपपत्तिर्व्यवसायः एतत्श्रद्दधानेन प्रमाणतोऽनुपपन्नं मंतव्यं तस्मान्नायं दृष्टांतो न प्रत्यक्षं न चानुमानं किंचिदुच्यत इति। तदिदं दृष्टांतस्य साध्यसमत्वमभिधीयत इति। अथ वा नाकृताभ्यागमप्रसंगात्। अणुश्यामतादृष्टांतेनाकर्मनिर्मितां शरीरोत्पत्तिं समादधानस्याकृताभ्यागमप्रसंगः। अकृते सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य सुखं दुःखमभ्यागच्छतीति प्रसज्येत। ओमिति ब्रुवतः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधः प्रत्यक्षविरोधस्तावद्भिन्नमिदं सुखदुःखं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यक्षं सर्वशरीरिणां को भेदः तीव्रं मंदं चिरमाशु नानाप्रकारमेकप्रकारमित्येवमादिर्विशेषः न चास्ति प्रत्यात्मनियतः सुखदुःखहेतुविशेषः न चासति हेतुविशेषे फलविशेषो दृश्यते कर्मनिमित्ते तु सुखदुःखयोगे कर्मणां तीव्रमंदतोपपत्तेः कर्मसंचयानां चोत्कर्षापकर्षभावान्नानाविधैकविधभावाच्च कर्मणां सुखदुःखभेदोपपत्तिः। सोऽयं तु भेदाभावात् दृष्टः सुखदुःखभेदो न स्यादिति प्रत्यक्षविरोधः तथानुमानविरोधः दृष्टं हि पुरुषगुणव्यवस्थानात्सुखदुःखव्यवस्थानं। यः खलु चेतनावान् साधननिर्वर्तनीयं सुखं बुध्वा तदीप्सन् साधनावाप्तये प्रयतते स सुखेन युज्यते न विपरीतः यश्च साधननिर्वर्तनीयं दुःखं बुध्वा तज्जिहासुः साधनपरिवर्जनाय यतते स दुःखेन त्यज्यते न विपरीतः। अस्ति चेदं यत्नमंतरेण चेतनानां सुखदुःखव्यवस्थानं तेनापि चेतनगुणांतरव्यवस्थाकृतेन भवितव्यमित्यनुमानं। तदेतदकर्मनिमित्ते

न्या०भा०
४२

सुखदुःखयोगेविरुध्यतइतितच्चगुणांतरमसंवेद्यत्वाददृष्टंविपाककालानियमाच्चावस्थितंबुध्यादयस्त्वसंवेद्याश्चापवर्गिणश्चेति।अथागमविरोधः।बहुखल्विदमार्षमृषीणामुपदेशजातमनुष्ठानपरिवर्जनाश्रयमुपदेशफलंचशरीरिणांवर्णाश्रमविभागोनानुष्ठानलक्षणाप्रवृत्तिःपरिवर्जनलक्षणानिवृत्तिः।तच्चोभयमेतस्यांदृष्टौनास्तिकर्मसुचरितंदुश्चरितंवाकर्मनिमित्तःपुरुषाणांसुखदुःखयोगइति॥ इतिवात्स्यायनीयेन्यायभाष्येतृतीयोध्यायः॥ ॥मनसोनंतरांप्रवृत्तिःपरीक्षितव्यातत्रखलुयावद्धर्माधर्माश्रयशरीरादिपरीक्षितंसर्वासाप्रवृत्तेःपरीक्षेत्याह।प्रवृत्तिर्यथोक्ता।तथापरीक्षितेति।प्रवृत्त्यनंतरास्तर्हिदोषाःपरीक्ष्यंतामित्यतआह।तथादोषाःपरीक्षिताइतिबुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाःप्रवृत्तिहेतुत्वात्पुनर्भवप्रतिसंधानसामर्थ्याच्चसंसारहेतवःसंसारस्यानादित्वादनादिनाप्रबंधेनप्रवर्तते।मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्वज्ञानात्तन्निवृत्तौरागद्वेषप्रबंधोच्छेदेऽपवर्गइति।प्रादुर्भावनिरोधधर्मकाइत्येवमाद्युक्तंदोषाणामिति।प्रवर्तनालक्षणादोषाइत्युक्तंतथाचेमेमानेर्ष्यासूयाविचिकित्सामत्सरादयःतेकस्मान्नोपसंख्यायंतइत्यतआह।तन्नैराश्यंरागद्वेषमोहार्थांतर्भावात्तेषांदोषाणांत्रयोराशयस्त्रयःपक्षाःरागपक्षःकामोमत्सरःस्पृहातृष्णालोभइतिद्वेषपक्षःक्रोधईर्ष्यासूयाद्रोहोमर्षइति।मोहपक्षोमिथ्याज्ञानंविचिकित्सामानःप्रमादइतित्रैराश्यान्नोपसंख्यायंतइतिलक्षणस्यतर्ह्यभेदात्त्रित्वमनुपपन्नं।नानुपपन्नंरागद्वेषमोहार्थांतर्भावात्।सक्तिलक्षणोरागःअमर्षलक्षणोद्वेषःमिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणोमोहइति।एतत्प्रत्यात्मवेदनीयंसर्वशरीरिणांविजानात्ययंशरीरीरागमुत्पन्नमस्तिमेध्यात्मंरागधर्मइतिविरागंचविजानातिनास्तिमेध्यात्मंरागधर्मइति।एवमितरयोरपीति।मानेर्ष्यासूयाप्रभृतयस्तुत्रैराश्यमनुपतिताइतिनोपसंख्यायंते।नैकप्रत्यनीकभावात्।नार्थांतरंरागादयः।कस्मात्।एकप्रत्यनीकभावात्।तत्वज्ञानंसम्यङ्मतिरार्यप्रज्ञासंबोधइत्येकमिदंप्रत्यनीकंत्रयाणामिति।व्यभिचारादहेतुः।एकप्रत्यनीकाःपृथिव्यांश्यामादयोऽग्निसंयोगेनैकेनएकयोनयश्चपाकजाइति।सतिचार्थांतरभावे।तेषांमोहःपापीयान्मूढस्येतरोत्पत्तेः।अमूढस्यरागद्वेषौनोत्पद्येतेमूढस्यतुयथासंकल्पमुत्पत्तिर्विषयेषुरंजनीयाःसंकल्पारागहेतवःकोपनीयाःसंकल्पाद्वेषहेतवःउभयेचसंकल्पानमिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणत्वान्मोहादन्ये।ताविमौमोहयोनीरागद्वेषाविति।तत्वज्ञानाच्चमोहनिवृत्तौरागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावोपपत्तिः।एवंचकृत्वातत्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतराभावादपवर्गइतिव्याख्यातमितिप्राप्तस्तर्हिनिमित्तनैमित्तिकाभावादर्थांतरभावोदोषे

४२

भ्यः।अन्यद्धिनिमित्तमन्यच्चनैमित्तिकमितिदोषनिमित्तत्वाददोषोमोहइति।नदोषलक्षणान्मोहस्य।प्रवर्तनालक्षणादोषाइत्यनेनदोषलक्षणेनावरुध्यतेदोषेषुमोहइतिनिमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्चतुल्यजातीयानामप्रतिषेधः।द्रव्याणांगुणानांचानेकविधविकल्पोनिमित्तनैमित्तिकभावेतुल्यजातीयानांदृष्टइति।दोषानंतरंप्रेत्यभावस्तस्यासिद्धिः।आत्मनोनित्यत्वात्।नखलुनित्यंकिंचिज्जायतेम्रियतइतिजन्ममरणयोर्नित्यत्वादात्मनोनुपपत्तिःउभयंचप्रेत्यभावइति।तत्रायंसिद्धानुवादः।आत्मनित्यत्वेप्रेत्यभावसिद्धिः।नित्योयमात्माप्रैतिपूर्वशरीरंजहातिम्रियतइति।प्रेत्यचपूर्वशरीरंहित्वाभवति।जायतेशरीरांतरमुपादत्तइति।तच्चैतदुभयंपुनरुत्पत्तिःप्रेत्यभावइत्यत्रोक्तंपूर्वशरीरंहित्वाशरीरांतरोपादानंप्रेत्यभावइति।तच्चैतन्नित्यत्वेसंभवतीति।तस्यतुसत्वोत्पादःसत्वनिरोधःप्रेत्यभावःतस्यकृतहानमकृताभ्यागमश्चदोषः।उच्छेदहेतुवादेऋष्युपदेशाश्चानर्थकाइति।कथमुत्पत्तिरितिचेत्।व्यक्ताद्व्यक्तानांप्रत्यक्षप्रामाण्यात्।केनप्रकारेणकिंधर्मकात्कारणाद्व्यक्तंशरीराद्युत्पद्यतइतिव्यक्ताद्भूतसमाख्यातात्पृथिव्यादितःपरमसूक्ष्मान्नित्याद्व्यक्तंशरीरेंद्रियविषयोपकरणाधारंप्रज्ञातंद्रव्यमुत्पद्यतेव्यक्तंचखल्विंद्रियग्राह्यंतत्सामान्यात्कारणमपिव्यक्तंकिंसामान्यंरूपादिगुणयोगःरूपादिगुणयुक्तेभ्यःपृथिव्यादिभ्योनित्येभ्योरूपादिगुणयुक्तंशरीराद्युत्पद्यतेप्रत्यक्षप्रामाण्यात्।दृष्टोहिरूपादिगुणयुक्तेभ्योमृत्प्रभृतिभ्यस्तथाभूतस्यद्रव्यस्योत्पादः।तेनचादृष्टस्यानुमानमिति।नघटाद्घटानिष्पत्तेः।इदमपिप्रत्यक्षंनखलुव्यक्ताद्घटाद्व्यक्तोघटउत्पद्यमानोदृश्यतइति।व्यक्ताद्व्यक्तस्यानुत्पत्तिदर्शनान्नव्यक्तंकारणमिति।व्यक्तात्घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः।नब्रूमःसर्वःसर्वस्यकारणमितिकिंतुयदुत्पद्यतेव्यक्तंद्रव्यंतत्तथाभूतादेवोत्पद्यतइति।व्यक्तंचतन्मृद्द्रव्यंकपालसंज्ञकंयतोघटउत्पद्यतेनचैतन्निह्नुवानःक्वचिदभ्यनुज्ञांलब्धुमर्हतीति।तदेतत्तत्वं।अतःपरंप्रावादुकानांदृष्टयःप्रदर्श्यंते।अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्यप्रादुर्भावात्।असतःसदुत्पद्यतइत्ययंपक्षःकस्मात्।उपमृद्यप्रादुर्भावात्।उपमृद्यबीजमंकुरउत्पद्यतेनानुपमृद्यनचेद्बीजोपमर्दोंकुरकारणं।अनुपमर्देपिबीजस्यांकुरोत्पत्तिःस्यादिति।अत्राभिधीयते।व्याघातादप्रयोगः।उपमृद्यप्रादुर्भावादित्ययुक्तःप्रयोगोव्याघातात्।यदुपमृद्नातिनतदुपमृद्यप्रादुर्भवितुमर्हतिविद्यमानत्वात्।यच्चप्रादुर्भवतिनतेनाप्रादुर्भूतेनाविद्यमानेनोपमर्दइति।नातीतानागतयोःकारकशब्दप्रयोगात्।अतीतेनानागतेनचाविद्यमानेकारकशब्दाःप्रयुज्यंतेपुत्रोजनिष्यतेजनिष्यमाणंपुत्रमभिनंदतिपुत्रस्यजनिष्य

87
1920

न्या॰ भा॰
४३

माणस्य नाम करोति भग्नकुंभो भिन्नं कुंभमनुशोचति भिन्नकुंभस्य कपालानि। अजाताः पुत्राः पितरं तापयंतीति बहुलं भाक्ताः प्रयोगा दृश्यंते का पुनरियं भक्तिः आनंतर्यं भक्तिः आनंतर्यसामर्थ्यादुपमर्दप्रादुर्भावार्थः प्रादुर्भविष्यन्नंकुरः उपमर्दातीति भाक्तं कर्तृत्वमिति। न विनष्टेभ्योनिष्पत्तेः। न विनष्टाद्बीजादंकुर उत्पद्यत इति तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति। क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः। उपमर्दप्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनियमः क्रमः स खल्वभावाद्भावोत्पत्तेर्हेतुर्निर्दिश्यते स च न प्रतिषिध्यत इति। व्याहतव्यूहानामवयवानां पूर्वव्यूहनिवृत्तौ व्यूहांतराद्द्रव्यनिष्पत्तिर्नाभावात्। बीजावयवाः कुतश्चिन्निमित्तात्प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्वं व्यूहं जहति व्यूहांतरं चापद्यंते व्यूहांतरादंकुर उत्पद्यते। दृश्यते खलु अवयवास्तत्संयोगाश्चांकुरोत्पत्तिहेतवः। न चानिवृत्ते पूर्वव्यूहे बीजावयवानां शक्यं व्यूहांतरेण भवितुमित्युपमर्दप्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनियमः क्रमः। तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तिरिति। न चान्यद्बीजावयवेभ्योंकुरोत्पत्तिकारणमित्युपपद्यते। बीजोपादाननियम इति। अथापर आह। ईश्वरः कारणं पुरुषकर्मफलादर्शनात्। पुरुषोयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलमाप्नोतीति तेनानुमीयते पराधीनं पुरुषस्य कर्मफलाराधनमिति यदधीनं स ईश्वरः तस्मादीश्वरः कारणमिति। न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः। ईश्वराधीना चेत्फलनिष्पत्तिः स्यादपि तर्हि पुरुषस्य समीहामंतरेण फलं निष्पद्येतेति। तत्कारितत्वादहेतुः। पुरुषकारमीश्वरोनुगृह्णाति फलाय पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फलं संपादयतीति। यदा न संपादयति तदा पुरुषकर्माफलं भवतीति। तस्मादीश्वरकारितत्वात्पुरुषकारः फलस्याहेतुः पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेरिति गुणविशिष्टमात्मांतरमीश्वरः। तस्यात्मकल्पात्कल्पांतरानुपपत्तिः। अधर्ममिथ्याज्ञानप्रमादहान्या धर्मज्ञानसमाधिसंपदा च विशिष्टमात्मांतरमीश्वरः तस्य च धर्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्यं। संकल्पानुविधायी चास्य धर्मः प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसंचयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रवर्तयति। एवं च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन निर्माणप्राकाम्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्मफलं वेदितव्यं आत्मकल्पश्चायं यथा पितुरपत्यानां। तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानां न चात्मकल्पादन्यः कल्पः संभवति। न तावदस्य बुद्धिं विना कश्चिद्धर्मो लिंगभूतः शक्य उपपादयितुं आगमाच्च द्रष्टा बोद्धा सर्वज्ञाता ईश्वर इति। बुद्ध्यादिभिश्चात्मलिंगैर्निरुपाख्यमीश्वरं प्रत्यक्षानुमानागमविषयातीतं कः शक्त उपपादयितुं। स्वकृताभ्यागमालोपेन च प्रवर्तमानस्यास्य यदुक्तं प्रतिषेधजातमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तत्सर्वं प्रसज्यत इति। अपर इदानीमाह। अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कंटकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात्। कंटकस्य तैक्ष्ण्यं पर्वतधातूनां चित्रता ग्राव्णः श्लक्ष्णता निर्निमित्तं चोपादानवच्च दृष्टं तथा शरीरादिसर्गोपीति। अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः। अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते। यतश्चोत्पद्यते तन्निमित्तं अनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमित्ता भावोत्पत्तिरिति। निमित्तानिमित्तयोरर्थांतरभावादप्रतिषेधः। अन्यद्धि निमित्तमन्यच्च निमित्त

४३

69
1920

प्रत्याख्यानं न च प्रत्याख्यानमेव प्रत्याख्येयं। यथानुदकः कमंडलुरिति नोदकप्रतिषेध उदकं भवतीति। स खल्वयं वादोऽकर्मनिमित्तः शरीरादिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते अभेदात्तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो वेदितव्य इति। अन्ये तु मन्यंते। सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात्। किमनित्यं नाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यं उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति। विनाशधर्मकं विज्ञायते। तस्मात्सर्वमनित्यमिति। नानित्यतानित्यत्वात्। यदि तावत्सर्वस्यानित्यता नित्या तन्नित्यत्वान्न सर्वमनित्यं। अथानित्या तस्यामविद्यमानायां सर्वं नित्यमिति। तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत्। तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वं कथं यथाग्निर्दाह्यं विनाश्यानुविनश्यति। एवं सर्वस्यानित्यता सर्वं विनाश्यानुविनश्यतीति। नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात्। अयं खलु वादो नित्यं प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्याख्यानमनुपपन्नं कस्मात्। यथोपलब्धिव्यवस्थानात्। यस्योत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपलभ्यते। प्रमाणतस्तदनित्यं यस्य नोपलभ्यते तद्विपरीतं न च परमसूक्ष्माणां भूतानामाकाशकालदिगात्ममनसां तद्गुणानां च केषांचित्सामान्यविशेषसमवायानां चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते। तस्मान्नित्यान्येतानीति। अयमन्य एकांतः सर्वं नित्यं पंचभूतनित्यत्वात्। भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेरिति। नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः। उत्पत्तिकारणं चोपलभ्यते विनाशकारणं च तत्सर्वनित्यत्वे व्याहन्यत इति। तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः। यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यत इति मन्यसे न तद्भूतलक्षणहीनमर्थांतरं गृह्यते भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिदमित्ययुक्तोयं प्रतिषेध इति। नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः। कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणं चोपलभ्यते। न चैतदुभयं नित्यविषयं। न चोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः शक्या प्रत्याख्यातुं। न चा। विषया काचिदुपलब्धिः उपलब्धिसामर्थ्यात्कारणेन समानगुणं कार्यमुत्पद्यत इत्यनुमीयते स खलूपलब्धेर्विषय इति एवं च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति। उत्पत्तिविनाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्ट इति प्रसिद्धश्चावयवी तद्धर्मा उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवी सिद्ध इति। शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः पंचभूतनित्यत्वात्तल्लक्षणावरोधाच्चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च न व्याप्ताः। तस्मादनेकांतः। स्वप्नविषयाभिमानवन्मिथ्योपलब्धिरिति चेत्। भूतोपलब्धौ तुल्यं। यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्तिकारणाभिमान इति। एवं चैतद्भूतोपलब्धौ तुल्यं पृथिव्याद्युपलब्धिरिति स्वप्नविषयाभिमानवत्प्रसज्यते पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत्। तदितरत्र समानं उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति। सोयं नित्यानामतींद्रियत्वादविषयत्वाच्चोत्पत्तिविनाशयोः स्वप्नविषयाभिमानवदित्यहेतुरिति। अव्यवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमुपजायते स खलूत्पत्तिविनाशयोर्विषयः। यच्चोपजायते तत्प्रागप्युपजननादस्ति। यच्च निवर्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति एवं च सर्वस्य नित्यत्वमिति। न व्यवस्थानुपपत्तेः। अयमुपजन इयं निवृत्तिरिति व्यवस्था नोपपद्यते उपजातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात्। अयं धर्म उपजायते। अयं निवृत्त इति सद्भावाविशेषादव्यवस्था इदा

नेत्युपजननिवृत्तीनिदानीमिति कालव्यवस्थानोपपद्यते सर्वदाविद्यमानत्वात्। अस्य धर्मस्योपजननिवृत्तीनास्येति व्यवस्थानुपपत्तिः। उभयोरविशे
षात्। अनागतोऽतीत इति च कालव्यवस्थानुपपत्तिः वर्त्तमानस्य सद्भावलक्षणत्वात्। अविद्यमानस्यात्मलाभ उपजनो विद्यमानस्यात्महानं निवृत्ति
रित्येतस्मिन्सति नैते दोषाः। तस्माद्यदुक्तं प्रागप्युपजननादस्ति निवृत्तंचास्तितदयुक्तमिति। अयमन्य एकांतः सर्वं पृथक् भावलक्षणपृथक्त्वा
त्। सर्वं नाना न कश्चिदेको भावो विद्यते कस्मात् भावलक्षणपृथक्त्वात् भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः स समाख्याशब्दः तस्य पृ
थग्विषयत्वात्। सर्वो भावसमाख्याशब्दः समूहवाची कुंभ इति संज्ञाशब्दो गंधरसरूपस्पर्शसमूहे बुध्नपार्श्वग्रीवादिसमूहे च वर्त्तते निदर्शन
मात्रं चेदमिति नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः। अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः। गंधादिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभिश्चावयवैः
संबंध एको भावो निःपद्यते। गुणव्यतिरिक्तं च द्रव्यमवयवातिरिक्तश्चावयवीति विभक्तन्यायं चैतदुभयमिति। अथापि लक्षणव्यव
स्थानादेवाप्रतिषेधः। न कश्चिदेको भाव इत्ययुक्तः प्रतिषेधः कस्मात्। लक्षणव्यवस्थानादेव। यदिहलक्षणाभावस्य संज्ञाशब्दभूतं त
देकस्मिन्व्यवस्थितं यं कुंभमद्राक्षं तं स्पृशामि यं चास्प्राक्षं तं पश्यामीति। नाणुसमूहो गृह्यत इति। अणुसमूहे चागृह्यमाणे यद्गृह्यते
तदेकमेवेति अथाप्येतदनूक्तं नास्त्येको भावो यस्मात्समुदायः एकानुपपत्तेर्नास्त्येव समूहः नास्त्येको भावो यस्मात्समूहे भावशब्द
प्रयोगः। एकस्यानुपपत्तेः समूहे भावशब्दप्रयोगः एकस्य चानुपपत्तेः समूहो नोपपद्यते। एकसमुच्चयो हि समूह इति व्याहतत्वा
दनुपपन्नं नास्त्येको भाव इति यस्य प्रतिषेधः। प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोगादिति हेतुं ब्रुवता सर्वोऽभ्यनुज्ञायते। एकसमुच्च
यो हि समूह इति। समूहे भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमाश्रित्य प्रत्येकं समूहि प्रतिषेधो नास्त्येको भाव इति। सोऽयमुभयतो व्याघा
तात्किंचन वाद इति। अयमपर एकांतः सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः। यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः कस्मात्। भावेष्वितरे
तराभावसिद्धेः असन्गौरश्वात्मनानश्वो गौरसन्नश्वो गवात्मनाऽगौरश्व इत्यसत्प्रत्ययस्य च भावशब्देन समानाधिकरण्यात्सर्व
मभाव इति। प्रतिज्ञावाक्यपदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तं अनेकस्याशेषता सर्वशब्दस्यार्थो भावप्रतिषेधश्चाभावशब्द
स्यार्थः पूर्वं सोपाख्यमुत्तरं निरुपाख्यं। तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः स्यादिति न जाभावो निरुपाख्योऽनेकतयाशेषतया शक्यः
प्रतिज्ञातुमिति। सर्वमेतदभाव इति चेत्। यदिदं सर्वमिति मन्यसे तदभाव इति। एवं चेदनिवृत्तो व्याघातः अनेकमशेषं चेति नाभावप्रत्ययेन श
क्यं भवितुं अस्ति चायं प्रत्ययः सर्वमिति तस्मान्नाभाव इति प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सर्वमभाव प्रतिषेधः। प्रतिज्ञा भावेष्वितरेतराभावसि

91
1920

द्धेरिति हेतुः। भावेष्वितरेतराभावमनुज्ञायाश्रित्य चेतरेतराभावसिध्या सर्वमभाव इत्युच्यते। यदि सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति नो
पपद्यते। अथ भावेष्वितरेतराभावसिद्धिः। सर्वमभाव इति नोपपद्यते। सूत्रेण चाभिसंबंधः न स्वभावसिद्धेर्भावानां। न सर्वमभावः कस्मात्
स्वेन भावेन सद्भावाद्भावानां स्वेन धर्मेण भावा भवंतीति प्रतिज्ञायन्ते। कश्च स्वो धर्मो भावानां द्रव्यगुणकर्मणां सदादिसामान्यं द्रव्याणां क्रियाव
दित्येवमादिर्विशेषः। स्पर्शपर्यंताः पृथिव्या इति च प्रत्येकं चानंतो भेदः सामान्यविशेषसमवायानां च विशिष्टा धर्मा गृह्यंते सोऽयमभावस्य नि
रुपाख्यत्वात्संप्रत्यायकोऽर्थभेदो न स्यात्। अस्ति त्वयं तस्मान्न सर्वमभाव इति। अथवा न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति स्वरूपसिद्धेरिति गो
रिति प्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते। न भावमात्रं यदि च सर्वमभावः गौरित्यभावः प्रतीयेत गोशब्देन चाभाव उच्येत तस्मात्तु गो
शब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति। अथवा न स्वभावसिद्धेरिति असन्तु गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते।
अवचनाद्गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः। अनश्वोऽश्व इति वा अगौर्गौरिति वा कस्मान्नोच्यते अवचनात्स्वेन स्वरूपेण विद्यमानता
द्रव्यस्येति विज्ञायते। अव्यतिरिक्तप्रतिषेधे च भावानामसत्प्रत्ययसमानाधिकरण्यं यथा न संति कुंडे बदराणीति असन्गौरश्वात्मना
नश्वो गौरिति गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते गवाश्वयोरेकत्वं नास्तीति। तस्मिन्प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यम
सत्प्रत्ययः स्यात् असन्गौरश्वात्मनेति। यथा न संति कुंडे बदराणीति। कुंडे बदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामाना
धिकरण्यमिति। न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात्। अपेक्षाकृतमापेक्षिकं ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं न तेनात्मनावस्थितं किंचि
त् कस्मात् अपेक्षासामर्थ्यात्। कस्मान्न स्वभावसिद्धिर्भावानामिति व्याहतत्वादयुक्तं। यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं ह्रस्वमनापेक्षिकं किमिदानीम
पेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते। अथ दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घमनापेक्षिकं। एवमितरेतराश्रययोरेकाभावेऽन्यतराभावादुभयाभाव इति। अपेक्षाव्य
वस्थानुपपन्ना स्वभावसिद्धावसत्यां। समयोः परिमंडलयोर्वा द्रव्ययोरापेक्षिके दीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः। अपेक्षायामनपेक्षायां च द्र
व्ययोरभेदः यावती द्रव्ये अपेक्ष्यमाणे तावती एवानपेक्ष्यमाणे नान्यतरत्र भेदः। अपेक्षिकत्वे तु सत्यन्यतरत्र विशेषोपजन्यः स्यादिति। कि
मपेक्षासामर्थ्यमिति चेत् द्वयोर्ग्रहणेऽतिशयग्रहणोपपत्तिः। द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकत्र विद्यमानमतिशयं गृह्णाति तद्दीर्घमिति व्यवस्यति यच्च
हीनं गृह्णाति तद्ध्रस्वमिति व्यवस्यतीति। एतच्चापेक्षासामर्थ्यमिति। अथेमे संख्यैकांताः सर्वमेकं सदविशेषात्। सर्वं द्वेधा नित्यानित्य
भेदात्। सर्वं त्रेधा ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति। सर्वं चतुर्धा प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति। एवं यथासंभवमन्येऽपीति। तत्र परीक्षा। संख्यैकांता

सिद्धिःकारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्यां।यदिसाध्यसाधनयोर्नानात्वमेकांतोनसिध्यति।व्यतिरेकात्।अथसाध्यसाधनयोरभेदः।एवमप्येकांतोनसिध्यतिसाधनाभावात्।नहितमंतरेणकस्यचित्सिद्धिरिति।नकारणावयवभावात्।नसंख्यैकांतानामसिद्धिःकस्मात्कारणस्यावयवभावात्।अवयवःकश्चित्साधनभूतइत्यव्यतिरेकः।एवंद्वैतादीनामपीति।निरवयवत्वादहेतुः।कारणस्यादवयवभावादहेतुःकस्मात्सर्वमेकमित्यनपवर्गेणप्रतिज्ञायकस्यचिदेकत्वमुच्यतेतत्रव्यपवृक्तोवयवःसाधनभूतोनोपपद्यतेएवंद्वैतादिष्वपीति।तेखल्विमेसंख्यैकांताविशेषकारितस्यार्थभेदविस्तारस्यप्रत्याख्यानेनवर्तंतेप्रत्यक्षानुमानागमविरोधान्मिथ्यावादाभवंति।अथाभ्यनुज्ञानेनवर्तंते।समानधर्मकारितोर्थसंग्रहोविशेषकारितश्चार्थभेदइति।एवमेकांतत्वंजहतीति।तेखल्वेतेतत्वज्ञानप्रविवेकार्थमेकांताःपरीक्षिताइति।प्रेत्यभावानंतरंफलंतस्मिन्।सद्यःकालांतरेचफलनिष्पत्तेसंशयः।पचतिदोग्धीतिसद्यःफलमोदनपयसीकृषतिवपतीतिकालांतरेफलंसस्याधिगमइति।अस्तिचेयंक्रियाअग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइतिएतस्याःफलेसंशयः।नसद्यःकालांतरोपभोग्यत्वात्।स्वर्गफलंश्रूयतेतच्चभिन्नेस्मिन्देहेपरदेहभेदादुत्पतइति।नसद्यःग्रामादिकामानामारंभफलमिति।कालांतरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात्।ध्वस्तायांप्रवृत्तौप्रवृत्तेःफलंनकारणमंतरेणोत्पत्तुमर्हति।नखलुवैविनष्टात्कारणात्किंचिदुत्पद्यतइति।प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्स्यात्।यथापलार्थिनावृक्षमूलेसेकादिपरिकर्मक्रियतेतस्मिंश्चप्रध्वस्तेपृथिवीधातुरब्धातुनासंगृहीतअंतरेणतेजसापच्यमानोरसद्रव्यंनिवर्तयतिसद्रव्यभूतोरसोवृक्षानुगतःपाकविशिष्टोव्यूहविशेषेणसंनिविशमानःपर्णादिफलंनिर्वर्तयतिएवंपरिषेकादिकर्मचार्थवत्नचविनष्टात्फलनिष्पत्तिःतथाप्रवृत्त्यासंस्कारोधर्माधर्मलक्षणोजन्यतेसजातोनिमित्तांतरानुगृहीतःकालांतरेफलंनिष्पादयतीतिउक्तंचैतत्पूर्वकृतफलानुबंधात्तदुत्पत्तिरितितदिदंप्राङ्निष्पत्तेर्निष्पद्यमानंनासन्नसन्नसदसत्सदसतोर्वैधर्म्यात्प्राङ्निष्पत्तेनिष्पत्तिधर्मकंनासत्तुउपादाननियमात्कस्यचिदुत्पत्तयेकिंचिदुपादेयंनसर्वंसर्वस्येत्यसद्भावेनियमोनोपपद्यतइतिनसत्प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्योत्पत्तिरनुपपन्नेतिनसदसत्सदसतोर्वैधर्म्यात्सदित्यर्थाभ्यनुज्ञाअसदितिअर्थप्रतिषेधःएतयोर्व्याघातोवैधर्म्यंव्याघातादव्यतिरेकानुपपत्तिरितिप्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्धाकस्मात्उत्पादव्ययदर्शनात्।यत्पुनरुक्तंप्रागुत्पत्तेःकार्यंनासदुपादाननियमादिति।बुद्धिसिद्धंतुतदसत्।इदमस्योत्पत्तयेसमर्थंनसर्वमितिप्रागुत्पत्तेःनियतकारणंकार्यंबुद्ध्यासिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात्।तस्मादुपा

93
1920

दाननियमस्योपपत्तिःसतितुकार्येप्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेवनास्तीति।आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुःमूलसेकादिपरिकर्मफलंचोभयंवृक्षाश्रयंकर्मत्विहशरीरेफलंचामुत्रेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति।प्रीतिरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः।प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रयातदाश्रयमेवकर्मधर्मसंज्ञितंधर्मस्यात्मगुणत्वात्।तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्तिरिति।नपुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात्।पुत्रादिफलंनिर्दिश्यतेनप्रीतिःग्रामकामोयजेतपुत्रकामोयजेतेति।तत्रयदुक्तंप्रीतिःफलमित्येतदयुक्तमिति।तत्संबंधात्फलनिष्पत्तेःस्तेषुफलवदुपचारः।पुत्रादिसंबंधात्फलंप्राप्तिलक्षणमुत्पद्यतइतिपुत्रादिषुफलवदुपचारःयथान्नेप्राणशब्दोन्नंवैप्राणाइति।फलानंतरंदुःखमुद्दिष्टमुक्तंचबाधनालक्षणंदुःखमिति।तत्किमिदंप्रत्यात्मवेदनीयस्यसर्वजंतुप्रत्यक्षस्यसुखस्यप्रत्याख्यानमाहोस्विदन्यःकल्पइति।अन्यइत्याह।कथंनवैसर्वलोकसाक्षिकंसुखंशक्यंप्रत्याख्यातुंअयंतुजन्ममरणप्रबंधानुभवनिमित्तात्।दुःखान्निर्विण्णस्यदुःखंजिहासतोदुःखसंज्ञाभावनोपदेशोदुःखहानार्थइतिकयायुक्त्यासर्वेखलुसत्वनिकायाःसर्वाण्युत्पत्तिस्थानानिसर्वःपुनर्भवोबाधनानुषक्तोदुःखसाहचर्याद्बाधनालक्षणंदुःखमित्युक्तमृषिभिर्दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यतेअत्रचहेतुरुपादीयते।विविधबाधनायोगाद्दुःखमेवजन्मोत्पत्तिः।जन्मजायतइतिशरीरेंद्रियबुद्धयःशरीरादीनांसंस्थानविशिष्टानांप्रादुर्भावउत्पत्तिःविविधाचबाधनाहीनामध्यमाउत्कृष्टाचेति।उत्कृष्टानारकिनांतिरश्चानांतुमध्यमामनुष्याणांहानादेवानांहीनतरावीतरागाणांतुच।एवंसर्वमुत्पत्तिस्थानंविविधबाधनानुषक्तंपश्यतःसुखेतत्साधनेषुचशरीरेंद्रियबुद्धिषुसुखसंज्ञाव्यवतिष्ठतेदुःखसंज्ञाव्यवस्थानात्सर्वलोकेष्वनभिरतिसंज्ञाभवतिअनभिरतिसंज्ञामुपासीनस्यसर्वलोकविषयात्तृष्णाविच्छिद्यतेतृष्णाप्रहाणात्सर्वदुःखाद्विमुच्यतइति।यथाविषयोगात्पयोविषयोगात्पयोविषमितिबुध्यमानोनोपादत्तेअनुपाददानोमरणदुःखंनाप्नोति।दुःखोद्देशस्तुनसुखस्यप्रत्याख्यानं।कस्मात्सुखस्यांतरालनिष्पत्तेः।निष्पद्यतेखलुबाधनांतरालेषुसुखंप्रत्यात्मवेदनीयंशरीरिणांतदशक्यंप्रत्याख्यातुमिति।अथापि।बाधनानिवृत्तेर्वेदयतःपर्येषणादोषादप्रतिषेधः।सुखस्यदुःखोद्देशेनेतिप्रकरणात्पर्येषणंप्रार्थनाविषयार्जनतृष्णापर्येषणस्यदोषोदयंवेदयमानःप्रार्थयतेतच्चास्यप्रार्थितंनसंपद्यतेसंपद्यवाविपद्यतेन्यूनंवासंपद्यतेबहुप्रत्यनीकंवासंपद्यतइत्येतस्मात्

पर्येषणदोषान्नानाविधो मानसः संतापो भवत्येवं वेदयतः पर्येषणदोषाद्बाधनाया अनिवृत्तिः बाधनानिर्वृत्तेर्दुःखसंज्ञाभावनमुपदिष्टप्रवृत्ते
अनेककारणेन दुःखजन्मन तु सुखस्याभावादिति। अथाप्येतदनूक्तं। कामं काममयमानस्य यदा कामः समृध्यति। अथैनमपरः कामः
क्षिप्रमेव प्रबाधते अपि चेदुदधिनेमिं समंताद्भूमिमिमां लभते सगवाश्वां न तु सतेन धनेन धनैषीतृप्यतु किंतु सुखं धनकाम इति। दुःखवि
कल्पे सुखाभिमानाच्च दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः। क्रियते अयं खलु सुखसंवेदने व्यवस्थितः सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यन्नि
श्रेयसमस्ति सुखे प्राप्ते चरितार्थः कृतकरणीयो भवति मिथ्यासंकल्पात्सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरज्यते संरक्तः सुखाय घट
ते घटमानस्य जन्मजराव्याधिप्रयाणानिष्टसंयोगेष्टवियोगप्रार्थितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावद्दुःखमुत्पद्यते तं दुःखविक
ल्पं सुखमित्यभिमन्यते दुःखांगभूतं दुःखं न दुःखमनसंपाद्य शक्यं सुखमवाप्तुं तादर्थ्यात्सुखमेवेदमिति सुखसंज्ञोपहतप्रज्ञो
जायस्व म्रियस्वसंधावतीति संसारं नातिवर्तते। तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपक्षो दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते दुःखानुषंगाद्दुःखं
जन्मेति। न सुखस्याभावात्। यद्येवं कस्माद्दुःखं जन्मेति नोच्यते सोयमेवं वाच्ये यदेवमाह। दुःखमेव जन्म यतीति तेन सुखाभावं ज्ञा
पयतीति जन्मविनिग्रहार्थीयो वै खल्वयमेवशब्दः कथं न दुःखं जन्मस्वरूपतः। किंतु दुःखोपचारात्। एवं सुखमपीति एतदनेने
वाभिवर्त्यते न तु दुःखमेव जन्मेति। दुःखनाशानंतरमपवर्गः सप्रत्याख्याते ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबंधादपवर्गाभावः। ऋणानुबंधा
न्नास्त्यपवर्गः। जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति ऋणानि तेषा
मनुबंधः स्वकर्मभिः संबंधः कर्मसंबंधवचनात्। जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति जरया ह वा एष एतस्मा
द्विमुच्यते मृत्युना ह वेति। ऋणानुबंधादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गाभावः क्लेशानुबंधान्नास्त्यपवर्गः। क्लेशानुबद्ध एवायं
म्रियते क्लेशानुबद्धश्च जायते नास्य क्लेशानुबंधविच्छेदो गृह्यते प्रवृत्त्यनुबंधान्नास्त्यपवर्गः। जन्मप्रभृत्ययं यावत्प्रायणं वाग्
बुद्धिशरीरारंभेणाविमुक्तो गृह्यते तत्र यदुक्तं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतराभावादपवर्ग इति
तदनुपपन्नमिति। अत्राभिधीयते। यत्तावदृणानुबंधादिति ऋणैरिव ऋणैरिति। प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो
निंदाप्रशंसोपपत्तेः। ऋणैरिति। नायं प्रधानशब्दः यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति द्वितीयश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्ट
त्वात् प्रधानमृणशब्दः न चैतदिहोपपद्यते। प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनायमनुवाद ऋणैरिवर्णैरिति प्रयुक्तोपमं चैतत्।

95
1920

यथाग्निर्माणवक इति अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्द इह प्रयुज्यते। यथाग्निशब्दो माणवके। कथं गुणशब्देनानुवादः। निंदाप्रशंसोपपत्तेः।
कर्मलोपे ऋणीव ऋणादानान्निंद्यते कर्मानुष्ठाने च ऋणीव ऋणदानात्प्रशस्यते। स एषोपमार्थ इति। जायमान इति गुणशब्दो विपर्य
येनाधिकारात्। जायमानो ह वै ब्राह्मण इति च शब्दो गृहस्थः संपद्यमानो जायमान इति। यदायं गृहस्थो जायते तदा कर्मभिरधि
क्रियते मातृतो जातमात्रस्यानधिकारात्। यदा तु मातृतो जायते कुमारो न तदा कर्मभिरधिक्रियते। अर्थिनः शक्यस्य चाधिकारा
त्। अर्थितः कर्मभिरधिकारः प्रवृत्तिसंभवात्। शक्तः खलु विहिते कर्मणि प्रवर्तते नेतर इति। उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे मातृ
तो जायमाने कुमारे उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद्वैदिकं वाक्यं प्रेक्षापूर्वकारिपुरुषप्रणीतत्वे
न। तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षकोपि न जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति। कुत एव ऋषिरुपपन्नानवद्यवादी उपदे
शार्थेन प्रयुक्त उपदिशति। न खलु वै निवर्तकोंधेषु वर्तते न गायको बधिरेषु इति। उपदिष्टार्थविज्ञानं चोपदेशविशेषः यश्चोपदिष्ट
मर्थं विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते। न चैतदस्ति जायमानः कुमार इति। गार्हस्थ्यलिंगं च मंत्रब्राह्मणं कर्माभिवदति। यच्च मंत्र
ब्राह्मणं कर्माभिवदति तत्पत्नीसंबंधादिना गार्हस्थ्यलिंगेनोपपन्नं तस्माद्गृहस्थो जायमानो विधीयेत। अर्थितत्व चापरिणामे जरा
मर्यवादोपपत्तिः। यावच्चास्य फले नार्थित्वं न विपरिणमते। न निवर्तते तावदनेन कर्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते। जरामर्यवादस्तं प्र
तीति। जरया ह वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रव्रज्यामुक्तस्य वचनं जरया ह वा एष एतस्माद्विमुच्यत इति। आयुषस्तुरीयं
च चतुर्थं प्रव्रज्यायुक्तं जरेत्युच्यते। तत्र हि प्रव्रज्या विधीयते। अत्यंतसंयोगे जरया ह वेत्यनर्थकं। अशक्तो विमुच्यत इत्येतदपि नो
पपद्यते। स्वयमशक्तिश्च वाह्यां शक्तिमाह। अंतेवासी वा जुहुयाद्ब्रह्मणा स परिक्रीतः क्षीरहोता वा जुहुयाद्धनेन स परिक्रीयत
इति। अथापि विहितं वाद्येत कस्मार्थं परिकल्पेत। विहितानुवचनं न्याय्यमिति ऋणवानिवास्वतंत्रो गृहीतः कर्मसु प्रवर्तत इत्युप
पन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यं। फलस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो न फलं तानि संपन्नानि फलाय कल्पंते। विहितं च जायमानं विधी
यते च जायमानं तेन यः संबध्यते सोयं जायमान इति प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेन्न। प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधाना
भावादिति प्रत्यक्षतो विधीयते गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन यदि चाश्रमांतरमभविष्यत्तदपि व्यधास्यत्प्रत्यक्षतः प्रत्यक्षविधानाभा

नास्त्याश्रमांतरमिति।नप्रतिषेधेस्यप्रत्यक्षविधानभावात्।नप्रतिषेधोपिवैब्राह्मणेनप्रत्यक्षतोविंधीयतेनसंत्याश्रमांतराणिएकएवगृ
हस्थाश्रमइतिप्रतिषेधस्यप्रत्यक्षतोश्रवणादयुक्तमेतदिति।अधिकाराच्चविधानंविद्यांतरवत्।यथाशास्त्रांतराणिस्वेस्वेधिकारेप्रत्यक्ष
तोविधायकानिनार्थांतराभावात्।एवमिदंब्राह्मणंगृहस्थशास्त्रंस्वेधिकारेप्रत्यक्षतोविधायकंनाश्रमांतराणामभावादिति।ऋग्ब्राह्म
णंचापवर्गाभिधाय्यभिधीयते।ऋचश्चब्राह्मणानिचापवर्गाभिवादीनिभवंतिऋचश्चतावत्।कर्मभिर्मृत्युमृषयोनिषेदुःप्रजावंतोद्रविण
मिच्छमानाः।अथापरेऋषयोमनीषिणःपरंकर्मभ्योमृतत्वमानशुः।नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः।परेण
नाकंनिहितंगुहायांविभ्राजतेयद्यतयोविशंति।वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात्।तमेवविदित्वातिमृत्युमेति
नान्यःपंथाविद्यतेयनाय।अथब्राह्मणानि।त्रयोधर्मस्कंधायज्ञोध्ययनंदानमितिप्रथमस्तपएवद्वितीयोब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी
तृतीयोत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेवसादयन्सर्वएवैतेपुण्यश्लोकाभवंतिब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेति।एतमेवप्रव्राजिनोलोकमभी
प्संतःप्रव्रजंतीति।अथोखल्वाहुःकाममयएवायंपुरुषमितिसयथाकामोभवतितथाक्रतुर्भवतियथाक्रतुर्भवतितथात
त्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइति।कर्मभिःसंसरणमुक्त्वाप्रकृतमन्यदुपदिशंतिकामयमानोऽथाकामयमानोयो
कामोनिःकामआप्तकामोभवति।नतप्राणाउत्क्रामंतिइहैवसमवनीयंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतितत्रयदुक्तमृणानुबंधा
दपवर्गाभावइत्येतदयुक्तमिति।येचत्वारःपंथयोदेवयानाइतिचचातुराश्रम्यश्रुतेरैकाश्रम्यानुपपत्तिः।फलार्थिनश्चेदं
ब्राह्मणंजरामर्यंवाएतत्सत्रंयदग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासौचेति।कथंसमारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः।प्राजापत्यामिष्टिंनिरू
प्यतस्यांसार्ववेदसंहुत्वाआत्मन्यग्नीन्समारोप्यब्राह्मणःप्रव्रजेदितिश्रूयतेतेनविजानीमःप्रजावित्तलोकैषणाभ्यो
व्युत्थितस्यनिवृत्तेफलार्थत्वेनिरूपणंविधीयतइति।एवंचब्राह्मणानिसोन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यमाणोयाज्ञवल्क्योमैत्रेयी
तिहोवाचप्रव्रजिष्यन्वाअरेहमस्मात्स्थानादस्मिहंततेनयाकात्यायिन्यांतंकरवाणीति।अथाप्युक्तानुशासनानिमै
त्रेय्येतावदरेखल्वमृतत्वमितिहोक्त्वायाज्ञवल्क्यःप्रवव्राजेति।पात्रचयांतानुपपत्तेश्चफलाभावः।जरामर्येचकर्मण्यवि
शेषेणकल्प्यमानेसर्वस्यपात्रचयांतानिकर्माणीति।प्रसज्यतेतत्रैषणाव्युत्थानंनश्रूयेतैतद्धस्मवैतत्।पूर्वेब्राह्मणा

97
1920

अनूचानाविद्वांसःप्रजांनकामयंतेकिंप्रजयाकरिष्यामोयेषांनोयमात्मायंलोकइति।तेहस्मपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलोकैषणायाश्च
व्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीतिएषणाभ्यश्चव्युत्थितस्यपात्रचयांतानिकर्माणिनोपपद्यंतइतिनाविशेषेणकर्तुःप्रयोजकफलंभवतीतिचातु
राश्रमविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुपपत्तिः।तदप्रमाणमितिचेत्।नप्रमाणेनप्रामाण्याभ्यनुज्ञानात्।प्रमाणेनखलुब्राह्मणेने
तिहासपुराणस्यप्रामाण्यमभ्यनुज्ञायतेतेवाखल्वेतेअथवांगिरसएतदितिहासपुराणमभ्यवदन्नितिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेदइति।तस्माद
युक्तमेतदप्रामाण्यमिति।अप्रामाण्येचधर्मशास्त्रस्यप्राणभृतांव्यवहारलोपाल्लोकोच्छेदप्रसंगः।द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः
यएवमंत्रब्राह्मणस्यद्रष्टारःप्रवक्तारश्चतेखल्वितिहासपुराणस्यचेतिविषयव्यवस्थानाच्च।तथाविषयप्रामाण्यात्।अन्योमंत्रब्राह्मणस्यविषया
न्यश्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामितियज्ञोमंत्रब्राह्मणस्यलोकवृत्तमितिहासपुराणस्यलोकव्यवहारव्यवस्थानंधर्मशास्त्रस्यविषयः।त
त्रैकेनसर्वंव्यवस्थाप्यतइतियथाविषयमेतानिप्रमाणानींद्रियादिवदिति।यत्पुनरेतत्क्लेशानुबंधस्याविच्छेदादिति।सुषुप्तस्यस्वप्नादर्श
नेरागानुबंधःसुखदुःखानुबंधश्चविच्छिद्यतेतथापवर्गेपीति।एतच्चब्रह्मविदोमुक्तस्यात्मनोरूपमुदाहरंतीति।यदपिप्रवृत्त्यनुबंधादि
ति।नप्रवृत्तिःप्रतिसंधानमहीनक्लेशस्यप्रक्षीणेषुरागद्वेषमोहेषुप्रवृत्तिर्नप्रतिसंधायेनोप्रतिसंधिस्तुपूर्वजन्मनिवृत्तौपुनर्जन्मत
च्चतृट्कारितंतस्याप्रहीणायांपूर्वजन्माभावेजन्मांतराभावोप्रतिसंधनमपवर्गः।कर्मवैफल्यप्रसंगइतिचेत्।नकर्मविपाकप्रतिसंवे
दनस्याप्रत्याख्यानात्पूर्वजन्मनिवृत्तौपुनर्जन्मनभवतीत्युच्यते।नतुकर्मविपाकप्रतिसंवेदनंप्रत्याख्यायतेसर्वाणिपूर्वकर्माणि
ह्यंतेजन्मनिविपच्यंतइतिनक्लेशसंततेःस्वाभाविकत्वात्।नोपपद्यतेक्लेशानुबंधविच्छेदः।तस्मात्क्लेशसंततेस्वभाविकत्वात्।अना
दिरियंक्लेशसंततिः।नचानादिःशक्यउच्छेत्तुमिति।अत्रकश्चित्परीहारमाह।प्रागुत्पत्तेरभावेनित्यत्ववत्स्वाभाविकेप्यनित्यत्वंयथा
नादिः।प्रागुत्पत्तेरभावउत्पन्नेनभावेननिवर्त्यतएवंस्वाभाविकीक्लेशसंततिरनित्येति।अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा।अपरआहयथा
अणादिरणुश्यामताअथवाग्निसंयोगादनित्यातथाक्लेशसंततिरपीति।सतःखलुधर्मोनित्यत्वमनित्यत्वंचतत्त्वंभावेभाक्तमिति।अ
नादिरणुश्यामेतीतिहेत्वभावादयुक्तं।अनुत्पत्तिधर्मकमनित्यमितिनात्रहेतुरस्तीति।अयंतुसमाधिः।नसंकल्पनिमित्तत्वाच्चरागादी
नांकर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेतिसमुच्चयः।मिथ्यासंकल्पेभ्योरंजनीयकोपनीयमोहनीयेभ्योरागद्वेषमोहाउत्पद्यंते
कर्मचसत्वनिकायनिर्वर्तकंनैमित्तिकरागद्वेषमोहान्निर्वर्तयंति।नियमदर्शनात्दृश्यतेहिकश्चित्सत्वनिकायोरागबहुलःकश्चि
द्द्वेषबहुलःकश्चिन्मोहबहुलइति।इतरेतरनिमित्ताचरागादीनामुत्पत्तिःमूढोरज्यतिमूढःकुप्यतिरक्तोमुह्यतिकुपितोमुह्यतिस

वमिथ्यासंकल्पानांतत्वज्ञानादनुत्पत्तिः। कारणानुत्पत्तौचकार्यानुत्पत्तेरितिरागादीनामत्यंतमनुत्पत्तिरिति। अनादिश्चक्लेशसंततिरि
तिअयुक्तंसर्वइमेखल्वाध्यात्मिकाभावाअनादिनाप्रबंधेनप्रवर्ततेशरीरादयोनजातत्रकश्चिदनुत्पन्नपूर्वःप्रथमतउत्पद्यतेऽन्यत्र
तत्वज्ञानात्। नचैवमुत्पत्तिधर्मकंकिंचिदव्ययधर्मकंनप्रतिज्ञायतइति। कर्मचसत्वनिकायनिवर्तकंतत्वज्ञानकृतान्मिथ्यासंकल्प
विघातान्नरागाद्युत्पत्तिनिमित्तंभवतिसुखदुःखसंवित्तिफलंतुभवतीति॥ ॥इतिश्रीवात्स्यायनीयेन्यायभाष्येचतुर्थाध्याय
स्याद्यमाह्निकं॥ ॥किंनुखलुभोयावंतोविषयास्तावत्सुप्रत्येकंतत्वज्ञानमुत्पद्यते। अथक्वचिदुत्पद्यतइति। कश्चात्रविशेषः। न
तावदेकैकंतत्रयावद्विषयमुत्पद्यतेज्ञेयानामानंत्यात्। नापिक्वचिदुत्पद्यते। तत्रानिवृत्तोमोहइतिमोहशेषप्रसंगः। नचान्यविष
येणतत्वज्ञानेनान्यविषयोमोहः। शक्यःप्रतिषेद्धुमिति। मिथ्याज्ञानंवैखलुमोहोनतत्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रंतच्चमिथ्याज्ञानंय
त्रविषयेप्रवर्तमानंसंसारबीजंभवतिसविषयस्तत्वतोज्ञेयइति। किंपुनस्तन्मिथ्याज्ञानंअनात्मन्यात्मग्रहः। अहमस्मीति। मो
होहंकारइति। अनात्मानंखल्वहमस्मीतिपश्यतोदृष्टिरहंकारइति। किंपुनस्तदर्थजातंयद्विषयोहंकारःशरीरेंद्रियमनोवे
दनाबुद्धयः। कथंतद्विषयोहंकारःसंसारबीजंभवति। अयंखलुशरीराद्यर्थजातमहमस्मीतिव्यवसितस्तदुच्छेदेनात्मोच्छेदंम
न्यमानोनुच्छेदतृष्णापरिप्लुतःपुनःपुनस्तदुपादत्तेतदुपादानंजन्ममरणाययततेतेनावियोगान्नात्यंतंदुःखाद्विमुच्यतइति। यस्तुदुःखं
दुःखायतनंदुःखानुषक्तंसुखंचसर्वमिदंदुःखमितिपश्यतिसदुःखंपरिजानातिपरिज्ञातंचदुःखंप्रहाणंभवत्यनुपादानात्। सविषान्न
वत्। एवंदोषान्कर्मचदुःखहेतुरितिपश्यतिनचाप्रहाणेषुदोषेषुदुःखप्रबंधोच्छेदेनशक्यंभवितुमितिदोषानुज्जहाति। प्रहीणेषुचदो
षेषुनप्रवृत्तिःप्रतिसंधानायेत्युक्तं। प्रेत्यभावफलदुःखानिचज्ञेयानिव्यवस्थापयति। कर्मचदोषाश्चप्रहेयाअपवर्गोधिगंतव्यस्त
स्याधिगमोपायस्तत्वज्ञानंएवंचतसृभिर्विधाभिः। प्रमेयंविभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यतोभावयतःसम्यग्दर्शनंयथाभूतावबो
धस्तत्वज्ञानमुत्पद्यते। एवंच। दोषनिमित्तानांतत्वज्ञानादहंकारनिवृत्तिः। शरीरादिदुःखांतंप्रमेयंदोषनिमित्तंतद्विषयत्वान्मिथ्या
ज्ञानस्यतदिदंतत्वज्ञानंतद्विषयमुत्पन्नमहंकारंनिवर्तयति। समानेविषयेतयोर्विरोधात्। एवंतत्वज्ञानदुःखजन्मप्रवृत्तिदोष
मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायेतदनंतराभावादपवर्गइति। सचायंशास्त्रार्थसंग्रहोनूद्यतेनापूर्वोविधीयतइति। प्रसंख्यानानु
पूर्व्यातुखलुदोषनिमित्तंरूपादयोविषयाःसंकल्प्यकृताः। कामाविषयाइंद्रियार्थाइति। रूपादयउच्यंतेतेमिथ्यासंकल्प्यमाना

99
1920

रागद्वेषमोहान्प्रवर्तयंतितान्पूर्वंसंप्रचक्षीततांश्चप्रसंचक्षाणस्यरूपादिविषयोमिथ्यासंकल्पोनिवर्ततेतन्निवृत्तावध्यात्मंश
रीरादिप्रसंचक्षीततत्प्रसंख्यानादध्यात्मविषयोहंकारोनिवर्तते। सोयमध्यात्मंबहिश्चविविक्तचित्तोविहरन्विमुक्तइत्युच्य
ते। अतःपरंकाचित्संज्ञाहेयाकाचिद्भावयितव्येत्युपदिश्यतेनार्थनिराकरणमर्थोपादानंवाकथमिति। तन्निमित्तंत्ववयव्य
भिमानः। तेषांदोषाणांनिमित्तंत्ववयव्यभिमानः। साचखलुस्त्रीसंज्ञासपरिष्कारापुरुषस्यपुरुषसंज्ञाचस्त्रियाः। परिष्का
रश्चनिमित्तसंज्ञाअनुव्यंजनसंज्ञाचानिमित्तसंज्ञादंतौष्ठंचक्षुर्नासिकंअनुव्यंजनसंज्ञाइत्थंदंताइत्थमोष्ठाविति। सेयंसं
ज्ञाकामंवर्धयतितदनुषक्तांश्चदोषानितिवर्जनीया। वर्जनंत्वस्याचक्षते। तामस्यभावयतःकामरागःप्रहीयतेसत्येवच
द्विविधेविषयेकाचित्संज्ञाभावनीयाकाचित्परिवर्जनीयेत्युपदिश्यतेयथाविषसंपृक्तेअन्नेअन्नसंज्ञोपादानायविषसंज्ञा
प्रहाणायेति। अथेदानीमर्थनिराकरिष्यताऽवयविन्युपपाद्यते। विद्याविद्याद्वैविध्यात्संशयः। सदसतोरुपलंभाद्विद्याद्वि
विधाउपलभ्यमानेऽवयविनिविद्याद्वैविध्यात्संशयः। अनुपलभ्यमानेचाविद्याद्वैविध्यात्संशयः। सोयमवयवीयद्युपल
भ्यतेअथापिनोपलभ्यतेनकथंचनसंशयान्मुच्यतइति। तदसंशयःपूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात्। तस्मिन्ननुपपन्नःसंशयः।
तस्मात्पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधादस्तिद्रव्यांतरारंभइति। वृत्त्यनुपपत्तेरपितर्हिसंशयानुपपत्तिर्नास्त्यवयवीति। तद्वि
भजते। कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः। एकैकोवयवोनतावत्कृत्स्नेऽवयविनिवर्ततेतयोःपरिणामभे
दादवयवांतरसंबंधाभावप्रसंगाच्च। नाप्यवयव्येकदेशेननह्यस्यान्येअवयवाएकदेशभूताःसंतीति। अथावयवेष्वेव
अवयवीवर्ततेतेषुचावृत्तेरवयव्यभावः। नतावत्प्रत्यवयवंवर्ततेतयोःपरिणामभेदात्द्रव्यस्यचैकद्रव्यत्वप्रसंगात्ना
प्येकदेशेनसर्वेष्वन्यावयवाभावात्। तदेवंमुक्तःसंशयोनास्त्यवयवीति। पृथक्चावयवेभ्योऽवृत्तेरवयव्यभावइतिवर्ते
तेनचायंपृथगवयवेभ्योवर्ततेअग्रहणान्नित्यत्वप्रसंगाच्च। तस्मान्नास्त्येवेति। नचावयव्यवयवाः। नचावयवानांधर्ममा
त्रमवयवीकस्माद्धर्ममात्रस्यधर्मिभिरवयवैःपूर्ववत्संबंधानुपपत्तेः। पृथक्चावयवेभ्योधर्मिभ्योधर्मस्याग्रहणादि
तिसमानएकस्मिन्भेदाभावात्भेदशब्दस्यप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः। किंप्रत्यवयवंकृत्स्नोवयवीवर्ततेअथैकदेशेनेति

नोपपद्यतेप्रश्नः।कस्मादेकस्मिन्भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेः।कृत्स्नमित्यनेकस्याशेषाभिधानं एकदेशइतिनानात्वेकस्यचिदभिधानं ताविमौकृत्स्नैकदेशशब्दौभेदविषयौनैकस्मिन्नवयविन्युपपद्येतेभेदाभावादिति अन्यावयवाभावान्नैकदेशेनवर्ततइत्यहेतुः।अवयवांतरभावेप्यवृत्तेरहेतुरवयवांतराभावादिति।यद्यप्येकदेशोवयवांतरभूतःस्यात्तथाप्यवयवेवयवांतरंवर्तेत।नावयवीति।अवयवभावेप्यवृत्तेरवयविनोनैकदेशेनवृत्तिरन्यावयवाभावादित्यहेतुः।वृत्तिःकथमितिचेत्।एकस्यानेकआश्रयाश्रितसंबंधलक्षणाप्राप्तिः।आश्रयाश्रितभावः।कथमितिचेत्।यस्ययतोन्यत्रात्मलाभानुपपत्तिःसआश्रयः।नकारणद्रव्येभ्योन्यत्रकार्यद्रव्यमात्मानंलभतेविपर्ययस्तुकारणद्रव्येष्विति।नित्येषुकथमितिचेत्।अनित्येषुदर्शनात्सिद्धं।नित्येषुद्रव्येषुकथमाश्रयाश्रयिभावइतिचेत्।अनित्येषुद्रव्यगुणेषुदर्शनादाश्रयाश्रितभावस्यनित्येषुसिद्धिरिति।तस्मादवयव्यभिमानः।प्रतिषिध्यतेनिःश्रेयसकामस्य।नावयवीयथारूपादिषुमिथ्यासंकल्पोनुरूपादयइति।सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति।प्रत्यवस्थितोप्येकमाह।केशसमूहेतैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः।यथैकैकःकेशस्तैमिरिकेणनोपलभ्यतेकेशसमूहस्तूपलभ्यतेतथैकैकोणुर्नोपलभ्यतेअणुसंचयस्तूपलभ्यतेतदिदमणुसमूहविषयंग्रहणमिति।स्वविषयानतिक्रमेणेंद्रियस्यपटुमंदभावाद्विषयग्रहणस्यतथाभावोनाविषयेप्रवृत्तिः।यथाविषयमिंद्रियाणांपटुमंदभावाद्विषयग्रहणानांपटुमंदभावोभवति।चक्षुःखलुप्रकृष्यमाणंनाविषयंगंधंगृह्णातिनिकृष्यमाणंचनस्वविषयात्प्रच्यवते।सोयंतैमिरिकः।कश्चिच्चक्षुर्विषयंकेशंनगृह्णातिकश्चिद्गृह्णातिकेशसमूहं।उभयंह्यतैमिरिकेणचक्षुषागृह्यतेपरमाणवस्त्वतींद्रियाइंद्रियाविषयभूतानकेनचिदिंद्रियेणगृह्यंतेसमुदितास्तुगृह्यंतइत्यविषयेप्रवृत्तिरिंद्रियस्यप्रसज्येत।नजात्वर्थांतरमणुभ्योगृह्यतइति।तेखल्विमेपरमाणवःसंचितागृह्यमाणाअतींद्रियत्वंजहातिवियुक्ताश्चगृह्यमाणाइंद्रियविषयत्वंनलभंतइति।संचयमात्रंविषयइतिचेत्।नसंचयस्यसंयोगभावात्तस्यचातींद्रियस्याग्रहणादयुक्तं।संचयःखल्वनेकस्यसंयोगःसचगृह्यमाणाश्रयोगृह्यतेनातींद्रियाश्रयः।भवतिहीदमनेनसंयुक्तमितितस्मादयुक्तमेतदिति।गृह्यमाणस्यचेंद्रियविषयस्यावरणाद्यनुपलब्धिकारणमुपलभ्यतेतस्मान्नेंद्रियदौर्बल्याच्चक्षुषानुपलब्धिर्गंधादीनामिति।अवयवावयविप्रसंगश्चैवमाप्रलयात्।यःखल्ववयविनोवयवेषुवृत्तिप्रतिषेधादभावःसोयमवयवस्यावयवेषुप्रसज्यमानःसर्वप्रलयायवाकल्पेतनिरवयवाद्वापरमाणुतोनिवर्तेतउभयथाचोपलब्धिविषयस्याभावः।तदभावादुपलब्ध्यभावः।उपलब्ध्याश्रयंश्चायंवृत्तिप्रतिषेधः।सआश्रयंव्याघ्नन्नात्मघातायकल्पतइति।अथापि।नप्रलयोणुसद्भावात्।।अवयवविभागमाश्रित्यवृत्तिप्रतिषेधादभावःप्रसज्यमानोनिरवयवात्परमाणोर्निवर्ततेनसर्वप्रलयायकल्पते।निरवयवत्वंतु

४९

101
1920

खलुपरमाणोर्विभागैरल्पतरप्रसंगस्ययतोनाल्पीयस्तत्रावस्थानात्।लोष्टस्यखलुविभज्यमानावयवस्याल्पतरमल्पतममुत्तरमुत्तरंभवतिसचायमल्पतरप्रसंगः।यस्मान्नाल्पतरमस्तियःपरमोल्पस्तत्रनिवर्ततेयतनाल्पायस्तितंपरमाणुंप्रचक्ष्महइति।परंवात्रुटेरवयवविभागस्यानवस्थानात्।द्रव्याणामसंख्येयत्वात्त्रुटित्वनिवृत्तिरिति।अथेदानीमानुपलंभिकःसर्वंनास्तीतिमन्यमानआह।आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः।तस्याणोर्निरवयवस्यानित्यस्यानुपपत्तिःकस्मात्।आकाशव्यतिभेदात्।अंतर्बहिश्चाणुराकाशेनसमाविष्टोव्यतिभिन्नोव्यतिभेदात्सावयवःसावयवत्वादनित्यइति।आकाशासर्वगतत्वंवा।अथैतन्नेष्यतेपरमाणोरंतर्नास्त्याकाशमित्यसर्वगतत्वंप्रसज्यतइति।अंतर्बहिश्चकार्यद्रव्यस्यकारणांतरवचनादकार्येतदभावः।अंतरितिपिहितंकारणांतरैःकारणमुच्यतेबहिरितिचव्यवधायकमव्यवहितंकारणमेवोच्यते।तदेतत्कार्यद्रव्यस्यसंभवतिनाणोरकार्यत्वात्।अकार्येहिपरमाणावंतर्बहिरित्यस्याभावः।यत्रचास्यभावोणुकार्यंतन्नपरमाणुः।यतोहिनाल्पतरमस्तिसपरमाणुरिति।सर्वसंयोगशब्दविभावाच्चसर्वगतं।यत्रक्वचिदुत्पन्नाःशब्दाविभवंत्याकाशेतदाश्रयाभवंति।मनोभिःपरमाणुभिःतत्कार्यैश्चसंयोगाविभवंत्याकाशेनासंयुक्तमाकाशेनकिंचिन्मूर्तंद्रव्यमुपलभ्यतेतस्मान्नासर्वगतमिति।अव्यूहाविष्टंभविभुत्वानिचाकाशधर्माः।सर्पताप्रतिघातिनाद्रव्येणनव्यूह्यतेयथाकाष्ठेनोदकंकस्मात्निरवयवत्वात्सर्पच्चप्रतिघातिद्रव्यंनविष्टभ्नातिनास्यक्रियाहेतुंगुणंप्रतिबध्नाति।कस्मात्।अस्पर्शत्वात्विपर्ययेहिविष्टंभोदृष्टइतिसभवान्सावयवेस्पर्शवतिद्रव्येदृष्टंधर्मंविपरीतेनाशंकितुमर्हति।अतएवावयवस्याणुतरत्वप्रसंगात्अणुकार्यप्रतिषेधः।सावयवत्वेचाणोरवयवोणुतरइतिप्रसज्यतेकस्मात्कार्यकारणद्रव्ययोःपरिमाणभेददर्शनात्।तस्मादवयवस्याणुतरत्वंयस्तुसावयवोऽणुकार्यंतदिति।तस्मादणुकार्यमिदंप्रतिषिध्यतइति।कारणविभागाच्चकार्यस्यानित्यत्वंनाकाशव्यतिभेदात्।लोष्टस्यावयवविभागादनित्यत्वंनाकाशसमावेशादिति।मूर्तिमतांचसंस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः।परिच्छिन्नानांहिस्पर्शवतांसंस्थानं।त्रिकोणंचतुरस्रंसमंपरिमंडलमित्युपपद्यतेयत्तत्संस्थानंसोवयवसंनिवेशःपरिमंडलाश्चाणवस्तस्मात्सावयवाइति।संयोगोपपत्तेश्च।मध्येसन्नणुःपूर्वापराभ्यांअणुभ्यांसंयुक्तस्तयोर्व्यवधानंकुरुतेव्यवधानेनानुमीयतेपूर्वभागेनपूर्वेणाणुनासंयुज्यते।परभागेनपरेणाणुनासंयुज्यतेयौतौपूर्वापरौभागौतावस्यावयवौएवंसर्वतःसंयुज्यमानस्यसर्वतोभागाअवयवाइति।यत्तावन्मूर्तिमतांसंस्थानोपपत्तेरवयवासद्भावइति।अत्रोक्तंकिमुक्तं।विभागेऽल्पतरप्रसंगस्ययतोनाल्पीयस्तत्रनिवृत्तेरवयवस्यचाणुतरत्वप्रसंगादणुकार्यप्रतिषेधइति।यत्पुनरेतत्संयोगोपपत्तेश्चेति।स्प

र्थवत्वाद्व्यवधानमाश्रयस्यचाव्याप्त्याभागभक्तिः।उक्तंचास्यस्पर्शवानणुःस्पर्शवतोरण्वोःप्रतिघाताद्व्यवधायकोनसावयवत्वात्।स्प
र्शवत्वाच्चव्यवधानेसत्यणुसंयोगोनाश्रयंव्याप्नोतीतिभागभक्तिर्भवतिभागवानिवायमिति।उक्तंचात्रविभागेल्पतरप्रसंगस्ययतोना
ल्पीयस्तत्रावस्थानात्।तदवयवस्यचाणुतरत्वप्रसंगादणुकार्यप्रसंगइति।मूर्तिमतांचसंस्थानोपपत्तेःसंयोगस्योपपत्तेश्चपरमा
णूनांसावयवत्वमितिहेत्वोः।अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः।यावन्मूर्तिमद्यावच्चसंयुज्यतेतत्सर्वंसावयवमित्य
नवस्थाकारिणाविमौहेतू।साचानवस्थानोपपद्यतेसत्यामनवस्थायांसत्यौहेतूस्यातांतस्मादप्रतिषेधोयंनिरवयवत्वस्येति।विभा
गस्यचविभज्यमानहानेरनुपपत्तेः।प्रलयाभावःविभागोस्तिविभज्यमानेनास्तीत्येवंसत्यनवस्थानस्यात्।सचायंविभागोवि
भज्यमानहानेनापिपद्यते।तस्मात्प्रलयांततानोपपद्यतइति।अनवस्थायांचप्रत्यधिकरणंद्रव्यावयवानामानंत्यात्परिमाणभेदा
नांगुरुत्वस्याग्रहणंसमानपरिमाणत्वंचावयवावयविनोःपरमाण्ववयवविभागादूर्ध्वमिति।यदिदंभवान्बुद्धीराश्रित्यबुद्धिविषयाः
संतीतिमन्यतेमिथ्याबुद्धयएतायदिहितत्वबुद्धयःस्युर्बुद्ध्याविवेचनेक्रियमाणेयाथात्म्यंबुद्धिविषयाणामुपलभ्येत।बुद्ध्याविवे
चनात्तुभावानांयाथात्म्यानुपलब्धिस्तंत्वपकर्षणेपटसद्भावानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः।यथायंतंतुरयंतंतुरितिप्रत्येकंतंतुषुवि
विच्यमानेषुनार्थांतरंकिंचिदुपलभ्यतेयत्पटबुद्धेर्विषयःस्यात्याथात्म्यानुपलब्धेरसतिविषयेपटबुद्धिर्भवंतीमिथ्याबुद्धि
र्भवति।एवंसर्वत्रेति।व्याहतत्वादहेतुः।यदिबुद्ध्याविवेचनंभावानांनसर्वभावानांयाथात्म्यानुपलब्धिश्चेतिव्याहन्यतेतदुक्तम
वयवावयविप्रसंगश्चैवमाप्रलयादिति।तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणं।कार्यद्रव्यंकारणद्रव्याश्रितंतत्कारणेभ्यःपृथक्नोपल
भ्यतेविपर्ययेपृथग्ग्रहणात्यत्राश्रयाश्रितभावोनास्तितत्रपृथग्ग्रहणमिति।बुद्ध्याविवेचनात्तुभावानांपृथग्ग्रहणमितींद्रिये
ष्वणुषु।गृह्यतेतदेतयाबुद्ध्याविविच्यमानमन्यदिति।प्रमाणतश्चार्थ।प्रतिपत्तेबुद्ध्याविवेचनाद्भावानां।यथात्म्योपलब्धिःयद
स्तियथाच।यन्नास्तियथाच।तत्सर्वंप्रमाणतउपलब्ध्यासिध्यतियाचप्रमाणाउपलब्धिस्तद्बुद्ध्याविवेचनभावानांतेनसर्वशास्त्रा
णिसर्वकर्माणिसर्वेचशरीरिणांव्यवहाराव्याप्ताःपरीक्ष्यमाणोहिबुद्ध्याध्यवस्यति।इदमस्तीदंनास्तीति।तत्रनसर्वभावानुपपत्तिः
प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्यां।एवंचसतिसर्वंनास्तीतिनोपपद्यतेकस्मात्प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्यांयदिसर्वंनास्तीतिप्रमाणमुप
पद्यतेसर्वंनास्तीत्येतद्व्याहन्यते।अथप्रमाणंनोपपद्यतेसर्वंनास्तीत्यस्यकथंसिद्धिः।अथप्रमाणमंतरेणसिद्धिःसर्वमस्ती

103
1920

त्यस्यकथंनसिद्धिः।स्वप्नविषयाभिमानवदयंप्रमेयाभिमानः।यथास्वप्नेनविषयाःसंत्यथचाभिमानोभवतिएवंनप्रमाणानिप्रमेयाणि
चसंत्यथचप्रमाणप्रमेयाभिमानोभवति।मायागंधर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वाइति।हेत्वभावादसिद्धिःस्वप्नांतेविषयाभिमानवत्प्रमाणप्र
मेयाभिमानोनपुनर्जागरितांतेविषयोपलब्धिवदित्यत्रहेतुर्नास्तिहेत्वभावादसिद्धिः।स्वप्नांतेचासंतोविषयाउपलभ्यंतइत्यत्रापिहेत्व
भावः।प्रतिबोधेउपलंभादितिचेत्।प्रतिबोधविषयोपलंभादप्रतिषेधः।यदिप्रतिबोधेनुपलंभात्स्वप्नेविषयानसंतीतितर्हियइमेप्र
तिबुद्धेनविषयाउपलभ्यंतेउपलंभात्संतीतिविपर्ययेहिहेतुसामर्थ्यंउपलंभाभावेसत्यनुपलंभादभावःसिध्यतिउभयथात्वभावे
नानुपलंभस्यसामर्थ्यमस्तियथाप्रदीपस्यभावाद्रूपस्यादर्शनमितितत्रभावेनाभावःसिध्यतिउभयथात्वभावेनानुपलंभमर्थ्यतइ
ति।स्वप्नांतविकल्पेचहेतुवचनं।स्वप्नविषयाभिमानवदितिब्रुवतास्वप्नांतविकल्पेहेतुर्वाच्यःकश्चित्स्वप्नोभयादिसंहितः।कश्चि
त्प्रमोदोपसंहितःकश्चिदुभयविपरीतःकदाचित्स्वप्नमेवनपश्यतीतिनिमित्तवतस्तुस्वप्नविषयाभिमानस्यनिमित्तविकल्पाद्विक
ल्पोपपत्तिः।स्मृतिसंकल्पवच्चस्वप्नविषयाभिमानः।पूर्वोपलब्धविषयंनतस्यप्रत्याख्यानायकल्पेतेतथास्वप्नेविषयग्रहणं
पूर्वोपलब्धविषयंनतस्यप्रत्याख्यानायकल्पतेइतिएवंदृष्टविषयश्चस्वप्नोजागरितांतेनायंसुप्तःस्वप्नंपश्यतिसएवजाग्रत्स्वप्नद
र्शनानिप्रतिसंधत्ते।इदमद्राक्षमितितत्रजाग्रद्बुद्धिवृत्तिवशात्स्वप्नविषयाभिमानोमिथ्येतिव्यवसायःसतिचप्रतिसंधानेयाजाग्र
तोबुद्धिवृत्तिस्तद्वशादयंव्यवसायःस्वप्नविषयाभिमानोमिथ्येतिउभयाविशेषेतुसाधनानर्थक्यंयस्मात्स्वप्नांतजागरितांतयोरवि
शेषस्तस्यस्वप्नविषयाभिमानवदितिसाधनमनर्थकंतदाश्रयप्रत्याख्यानात्।अतस्मिंस्तदितिचव्यवसायःप्रधानाश्रयःअपुरुषे
स्थाणौपुरुषइतिव्यवसायःसप्रधानाश्रयोनखलुपुरुषेनुपलब्धेपुरुषइत्यपुरुषेव्यवसायोभवति।एवंस्वप्नविषयस्यव्यवसायो
हस्तिनमद्राक्षंपर्वतमद्राक्षमितिप्रधानाश्रयोभवितुमर्हति।एवंचसति।मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्वज्ञानस्वप्नविषयाभिमानप्रणा
शवत्प्रतिबोधेस्थाणौपुरुषोयमिति।व्यवसायोमिथ्योपलब्धिरतस्मिंस्तदितिज्ञानंस्थाणौस्थाणुरितिव्यवसायस्तत्वज्ञानंतत्वज्ञाने
नचमिथ्योपलब्धिर्निवर्त्यते।नार्थःस्थाणुपुरुषसामान्यलक्षणःयथाप्रतिबोधेयाज्ञानवृत्तिस्तयास्वप्नविषयाभिमानोनिवर्त्यते
नार्थोविषयसामान्यलक्षणःतथामायागंधर्वनगरमृगतृष्णिकाणामपियाबुद्धयोतस्मिंस्तदितिव्यवसायास्तत्राप्यनेनैवक
ल्पेनमिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्वज्ञानान्नार्थप्रतिषेधइति।उपादानवच्चमायादिषुमिथ्याज्ञानं।प्रज्ञापनीयसरूपंचद्रव्यमुपाद

यसाधनवान्परस्यमिथ्याध्यवसायंकरोतिसामायानीहारप्रभृतीनांनगरसरूपसंनिवेशेदूरान्नगरबुद्धिरुत्पद्यतेविपर्ययेतदभावात्सूर्यमरीचिषुभौमेनोष्मणासंसृष्टेषुस्पंदमानेषुदकबुद्धिर्भवतिसामान्यग्रहणात्।अंतिकस्थस्यविपर्ययेतदभावात्।क्वचित्कदाचित्कस्यचिद्भावान्नानिमित्तमिथ्याज्ञानं।दृष्टंचबुद्धिद्वैतंमायाप्रयोक्तुःपरस्यच।दूरांतिकस्थयोर्गंधर्वनगरमृगतृष्णिकासुप्तप्रतिबुद्धयोश्चस्वप्नविषयेनदेतत्सर्वस्याभावेनिरुपाख्यतायांनिरात्मत्वेनोपपद्यतेइतिबुद्धेश्चैवंनिमित्तसद्भावोपलंभात्।मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः।कस्मात्निमित्तोपलंभात्सद्भावोपलंभाच्चउपलभ्यंतेमिथ्याबुद्धिनिमित्तंमिथ्याबुद्धिश्चप्रत्यात्ममुत्पन्नागृह्यते।संवेद्यत्वात्।तस्मान्मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति।तत्त्वप्रधानभेदाच्चमिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिःतत्त्वंस्थाणुरितिप्रधानंपुरुषइतितत्त्वप्रधानयोरलोपाद्भेदास्थाणौपुरुषइतिमिथ्याबुद्धीनांसमावेशः।सामान्यग्रहणाव्यवस्थानात्।यस्यतुनिरात्मकंनिरुपाख्यंसर्वंतस्यसमावेशःप्रसज्यते।गंधादौचप्रमेयेगंधादिबुद्धयोमिथ्याभिमतास्तत्त्वप्रधानयोःसामान्यग्रहणस्यचाभावात्तत्त्वबुद्धयएवभवंतितस्माद्युक्तमेतत्प्रमाणप्रमेयबुद्धयोमिथ्येति।दोषनिमित्तानांतत्त्वज्ञानादहंकारनिवृत्तिरित्युक्तंअथकस्यतत्त्वज्ञानमुत्पद्यतइति।समाधिविशेषाभ्यासात्।सतुप्रत्याहृतस्येंद्रियेभ्योमनसोधारकेणप्रयत्नेनधार्यमाणस्यात्मनासंयोगस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टःसतिहितस्मिन्निंद्रियार्थेषुबुद्धयोनोत्पद्यंतेतदभ्यासवशात्तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते।यदुक्तंसतिहितस्मिन्निंद्रियार्थेषुबुद्धयोनोत्पद्यंतइत्येतत्।नार्थविशेषःप्राबल्यात्।अनिच्छतोपिबुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तं।कस्मात्।अर्थविशेषप्राबल्यात्।अबुभुत्समानस्यापिबुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टायथास्तनयित्नुशब्दप्रभृतिषु।तत्रसमाधिविशेषोनोपपद्यते।क्षुदादिभिःप्रवर्तनाच्चक्षुत्पिपासाभ्यांशीतोष्णाभ्यांव्याधिभिश्चानिच्छतोपिबुद्धयःप्रवर्तंतेतस्मादैकाग्र्यानुपपत्तिरिति।अस्त्वेतत्समाधिव्युत्थाननिमित्तंसमाधिप्रत्यनीकंचसतित्वेतस्मिन्।पूर्वकृतफलानुबंधात्तदुत्पत्तिःपूर्वकृतोजन्मांतरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुर्धर्मविवेकःफलानुबंधोयोगाभ्याससामर्थ्यंनिष्फलेह्यभ्यासेनाभ्यासमाद्रियेरन्।दृष्टंहिलौकिकेषुकर्मस्वभ्याससामर्थ्यंप्रत्यनीकपरिहारार्थंच।अरण्यगुहापुलिनादिषुयोगाभ्यासोपदेशःयोगाभ्यासोजनितोधर्मोजन्मांतरेप्यनुवर्ततेप्रचयकाष्ठागतेतत्त्वज्ञानहेतौधर्मेप्रकृष्टायांसमाधिभावनायांतत्त्वज्ञानमुत्पद्यतइति।दृष्टश्चसमाधिनार्थविशेषप्राबल्याभिभवःनाहमेतदश्रौषंनाहमेतदज्ञासिषमन्यत्रमेमनोभूदित्याहलौकिकइति।यद्यर्थविषयप्राबल्यादनिच्छतोपिबुद्ध्युत्पत्तिरनुज्ञायते।अपवर्गेप्येवंप्रसंगःमुक्तस्यापिबाह्यार्थसामर्थ्याद्बुद्धयउत्पद्येरन्निति।नानिष्पन्नावश्यंभावित्वात्।कर्मवशान्निष्पन्नंशरीरंचेष्टेंद्रियार्थाश्रयोनिमित्तभावादवश्यंभावीबुद्धीनामुत्पादःनचप्रबलोपिसन्बाह्योर्थआत्मनोबुद्ध्युत्पादेसमर्थोभवति।तदिंद्रियेणसंयोगाद्बुद्ध्युत्पादेसामर्थ्यंदृष्टमिति

I did not
I did not
it, as
otherwise

105
1920

तदभावश्चापवर्गेतस्यबुद्धिनिमित्ताश्रयस्यशरीरेंद्रियस्यधर्माधर्माभावादभावापवर्गेतत्रयदुक्तमपवर्गेप्येवंप्रसंगइतितदयुक्तं।तस्मात्सर्वदुःखविमोक्षोपवर्गः।तस्मात्सर्वदुःखबीजंसर्वदुःखायतनंचापवर्गेविच्छिद्यतेतस्मात्सर्वेणदुःखेनविमुक्तिरपवर्गेणानिर्बीजंनिरायतनंचदुःखमुत्पद्यतइति।तदर्थंयमनियमाभ्यामात्मसंस्कारोयोगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः।तस्यापवर्गस्याधिगमाययमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः।यमःसमानमाश्रमिणांधर्मसाधनंनियमस्तुविशिष्टंआत्मसंस्कारःपुनरधर्महानंधर्मोपचयश्चयोगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिःप्रतिपत्तव्यः।सपुनस्तपःप्राणायामःप्रत्याहारोध्यानंधारणेतिइंद्रियविषयेषुप्रसंख्यानाभ्यासोरागद्वेषप्रहाणार्थः।उपायस्तुयोगाचारविधानमिति।ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्चसहसंवादः।तदर्थमितिप्रकृतंज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानमात्मविद्याशास्त्रंतस्यग्रहणमध्ययनधारणेअभ्यासःसततक्रियाध्ययनश्रवणचिंतनानि।तद्विद्यैश्चसहसंवादइतिप्रज्ञापरिपाकार्थं।परिपाकस्तुसंशयच्छेदनमविज्ञातार्थावबोधोध्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति।समायवादःसंवादः।तद्विद्यैश्चसहसंवादइत्यविभक्तार्थवचनंविभज्यते।तंशिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात्।एतन्निगदेनैवनीतार्थमिति।यदिदंमन्येतपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहःप्रतिकूलःपरस्येति।प्रतिपक्षहानमपिवाप्रयोजनार्थमर्थित्वेतमभ्युपेयादितिवर्ततेयरतःप्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशमेवस्वपक्षमनवस्थापयन्स्वदर्शनंपरिशोधयेत्।इति।अन्योन्यप्रत्यनीकानिचप्रावादुकानांदर्शनानिस्वपक्षरागेणचैकेन्यायमतिवर्तंतेतत्र।तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थंजल्पवितंडेबीजप्ररोहसंरक्षणार्थंकंटकशाखावरणवत्।अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणांतदर्थंघटमानानामेतदिति।विद्यानिर्वेदादिभिश्चपरेणावसायमानस्यताभ्यांविगृह्यकथनंविगृह्येतिविजिगीषयानतत्त्वबुभुत्सयेति।तदेतद्विद्यापालनार्थंनलाभपूजाख्यात्यर्थमिति॥ ॥इतिवात्स्यायनीयेन्यायभाष्येचतुर्थोध्यायः॥

॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यांप्रत्यवस्थानस्यविकल्पाज्जातिबहुत्वमितिसंक्षेपेणोक्तंतद्विस्तरेणविभज्यतेताश्चखल्विमाजातयःस्थापनाहेतौप्रयुक्तेचतुर्विंशतिप्रतिषेधहेतवःसाधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टांतानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाःसाधर्म्येणप्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणंस्थापनाहेतुतःसाधर्म्यसमःअविशेषंतत्रतत्रोदाहरिष्यामः।एवंवैधर्म्यसमप्रभृतयोपिनिर्वक्तव्याः।लक्षणंतु।साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारेतद्धर्मविपर्ययोपपत्तेःसाधर्म्यवैधर्म्यसमौ।साधर्म्येणोपसंहारेसाध्यधर्मविपर्ययोपपत्तेःसाधर्म्येणैवप्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणंस्थापनाहेतुतःसाधर्म्यसमःप्रतिषेधः।निदर्शनंक्रियावानात्माद्रव्यस्यक्रियाहेतुगुणयोगात्।द्रव्यंलोष्टःक्रियाहेतुगुणयुक्तःक्रियावान्तथाचात्मातस्मात्क्रियावा

निति।एवमुपसंहृतेपरःसाधर्म्येचप्रत्यवतिष्ठते।निःक्रियआत्माविभुनोद्रव्यस्यनिःक्रियत्वात्विभ्वाकाशंनिःक्रियंतथाचात्मा।तस्मा
न्निःक्रियइति।नचास्तिविशेषहेतुःक्रियावत्साधर्म्यात्क्रियावताभवितव्यं।नपुनरक्रियासाधर्म्यान्निःक्रियेणेतिविशेषहेतोरभावात्सा
धर्म्यसमः।अत्रप्रतिषेधोभवतिअथवैधर्म्यसमः।क्रियाहेतुगुणयुक्तोलोष्टःपरिछिन्नोदृष्टोनचतथात्मा।तन्नलोष्टवत्क्रियावानि
ति।नचास्तिविशेषहेतुःक्रियावत्साधर्म्येणक्रियावताभवितव्यं।नपुनःक्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेणेति।विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः।वै
धर्म्येणोपसंहारोनिःक्रियआत्माविभुत्वात्क्रियावद्द्रव्यमविभुदृष्टं।यथालोष्टोनचतथात्मातस्मान्नलोष्टवत्क्रियावानितितस्मान्निः
क्रियइतिवैधर्म्येणप्रत्यवस्थानं।निःक्रियंद्रव्यमाकाशंक्रियाहेतुगुणयुक्तंहीनंदृष्टंनचतथात्मातस्मान्नात्मानिःक्रियइति नचास्तिवि
शेषहेतुःक्रियावद्वैधर्म्यान्निःक्रियेणभवितव्यंनपुनरक्रियवैधर्म्यात्क्रियावतेतिविशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः।अथसाधर्म्यसमः
क्रियावान्लोष्टःक्रियाहेतुगुणयुक्तोदृष्टःतथाचात्मा।तस्मात्क्रियावानिति।नचास्तिविशेषहेतुःक्रियावद्वैधर्म्यान्निःक्रियोनपुनःक्रिया
वत्साधर्म्यात्क्रियावानिति।विशेषहेत्वभावात्साधर्म्यसमः।आनयोरुत्तरंगोत्वात्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः।साधर्म्यमात्रेणवैधर्म्यमात्रेण
चसाध्यसाधनेप्रतिज्ञायमानेस्यादव्यवस्थासातुधर्मविशेषेणोपपद्यते।गोसाधर्म्यात्।गोत्वात्।जातिविशेषात्।गौःसिध्यति।न
तुसास्नादिसंबंधात्अश्वादिवैधर्म्याच्चगोत्वादेवगौःसिध्यति।नतुगुणादिभेदात्।तच्चैतत्कृतव्यवस्थानमवयवप्रकरणेप्रमाणा
नामभिसंबंधादेकार्थकारित्वंसमानंवाक्यइति।हेत्वाभासाश्रयाखल्वियमव्यवस्थेति।साध्यदृष्टांतयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्य
त्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः।दृष्टांतधर्मंसाध्येसमासजतउत्कर्षसमः।यदिक्रियाहेतुगुणयोगात्लोष्ट
वत्क्रियावानात्मा।लोष्टवदेवस्पर्शवानपिप्राप्नोति।अथनस्पर्शवान्लोष्टवत्क्रियावानपिनप्राप्नोतिविपर्ययेवाविशेषोव
क्तव्यइति।साधर्म्यधर्माभावंदृष्टांतात्प्रसजतापकर्षसमः।लोष्टःखलुक्रियावानविभुर्दृष्टः।काममात्मापिक्रियावानविभुरस्तु
विपर्ययेविशेषोवाच्यइतिख्यापनीयोवर्ण्यःविपर्ययादवर्ण्यः।तावेतौसाध्यदृष्टांतधर्मौविपर्ययस्यतोवर्ण्यावर्ण्यसमौ
प्रतिषेधोभवतःसाधनधर्मयुक्तेदृष्टांतेधर्मांतरविकल्पात्साध्यधर्मविकल्पंप्रसजतोविकल्पसमः।क्रियाहेतुगुणयुक्तंकिं
चित्गुरु।यथालोष्टंकिंचित्लघुयथावायुरेवंक्रियाहेतुगुणयुक्तंकिंचित्क्रियावत्स्यात्।यथालोष्टंकिंचिदक्रियंयथात्मा
विशेषोवावाच्यइति।हेत्वाद्यवयवसमर्थयायोधर्मःसाध्यःतंदृष्टांतेप्रसजतेसाध्यसमः।यदियथालोष्टस्तथात्मा।प्राप्तंत
र्हियथात्मातथालोष्टइतिसाध्यश्चायमात्माक्रियावानिति।कामंलोष्टोपिसाध्यः।अथनैवं।नतर्हियथालोष्टस्तथात्मा।एते

107
1920

षामुत्तरं।किंचित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः।अलभ्यःसिद्धस्यनिह्नवः।सिद्धंचकिंचित्साधर्म्यादुपमानंयथागौस्तथाग
वयइति।तत्रनलभ्योगोगवययोर्धर्मविकल्पश्चोदयितुं।एवंसाधकेधर्मेदृष्टांतादिसमर्थ्येयुक्तेनलभ्यःसाध्यदृष्टांतयोर्धर्मविकल्पाद्वैध
र्म्यात्प्रतिषेधोवक्तुमिति।साध्यातिदेशाच्चदृष्टांतोपपत्तेः।यत्रलौकिकपरीक्षकाणांबुद्धिसाम्यं।तेनाविपरीतोर्थोतिदिश्यते।प्रज्ञापनार्थमे
वंसाध्यातिदेशात्।दृष्टांतउपपद्यकत्वाच्चप्राप्त्यप्राप्तिसमौ।हेतुःप्राप्यवासाधयेदप्राप्यवाप्राप्तिविशिष्टत्वादसाधकः।द्वयोर्विद्यमान
योःप्राप्तौसत्यांकिंकस्यसाधकंसाध्यंवा।अप्राप्यंवासाधकत्वंनभवति।नाप्राप्तप्रदीपःप्रकाशमतीतिप्राप्त्याप्रत्यवस्थानंप्राप्तिसमः
अप्राप्त्याप्रत्यवस्थानंमप्राप्तिसमः।अनयोरुत्तरं।घटादिनिष्पत्तिदर्शनात्पीडनेचाभिचारादप्रतिषेधः।उभयथाखल्वयुक्तःप्रति
षेधः।कर्तृकरणानिप्राप्यमृदंघटादिकार्यंनिष्पादयंति।अभिचाराच्चपीडनेसतिदृष्टमप्राप्यसाधकत्वमिति।दृष्टांतस्यकारणानप
देशात्प्रत्यवस्थानाच्चप्रतिदृष्टांतेनप्रसंगप्रतिदृष्टांतसमौ।साधनस्यापिसाधनंवक्तव्यमितिप्रत्यवस्थानंप्रसंगसमःप्रतिषेधः।क्रियाव
नात्माक्रियाहेतुगुणयोगात्क्रियावान्लोष्टइतिहेतुरपदिश्यतेनचहेतुमंतरेणकस्यचित्सिद्धिरस्तीतिप्रतिदृष्टांतेनप्रत्यवस्थानंप्र
तिदृष्टांतसमः।क्रियावानात्माक्रियाहेतुगुणयोगाद्दृष्टवदित्युक्तेप्रतिदृष्टांतउपादीयतेक्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशंनिःक्रियंदृष्टमि
तिकःपुनराकाशस्यक्रियाहेतुगुणोवायुनासंयोगः।संस्कारापेक्षोवायुवनस्पतिसंयोगवदिति।अनयोरुत्तरं।प्रदीपोपादानप्रसं
गविनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः।इदंतावदयंपृष्टोवक्तुमर्हति।अथकेप्रदीपमुपाददतेकिमर्थंवदिति।दिदृक्षमाणादृश्यदर्शनार्थमिति
अथप्रदीपंदिदृक्षमाणाःप्रदीपांतरंकस्मान्नोपाददते।अंतरेणापिप्रदीपांतरंदृश्यतेप्रदीपः।तत्रप्रदीपदर्शनार्थंप्रदीपोपादानं
निरर्थकं।अथदृष्टांतःकिमर्थमुच्यतइति।अप्रज्ञातस्यप्रज्ञापनार्थमिति।अथदृष्टांतेकारणापदेशःकिमर्थंचोद्यतइति।अदिप्र
ज्ञापनार्थंनाप्रज्ञातोदृष्टांतः।सखलुलौकिकपरीक्षकाणांयस्मिन्नर्थेबुद्धिसाम्यंसदृष्टांतइति।तत्प्रज्ञापनार्थःकारणोपदेशोनिरर्थ
कइति।प्रसंगसमस्योत्तरं।अथप्रतिदृष्टांतसमस्योत्तरं।प्रतिदृष्टांतहेतुत्वेचनाहेतुर्दृष्टांतः।प्रतिदृष्टांतंब्रुवताविशेषहेतुरपदि
श्यते अनेनप्रकारेणप्रतिदृष्टांतःसाधकः।नदृष्टांतइति।एवंप्रतिदृष्टांतहेतुत्वेहेतुर्दृष्टांतइत्युपपद्यतेसचकथमहेतुर्नस्यात्।य
द्यप्रतिषिद्धःसाधकस्यादिति।प्रागुत्पत्तेःकारणाभावादनुत्पत्तिसमः।अनित्यःशब्दःप्रयत्नानंतरीयकत्वात्।घटवदित्युक्तेअप
रआह।प्रागुत्पत्तेरनुत्पन्नेशब्देप्रयत्नानंतरीयकत्वंअनित्यत्वेकारणंनास्तीतदभावान्नित्यत्वंप्राप्तंनित्यस्यचोत्पत्तिर्नास्तिअनु
त्पत्त्याप्रत्यवस्थानंअनुत्पत्तिसमः।तस्योत्तरं।तथाभावादुत्पन्नस्यकारणोपपत्तेर्नकारणप्रतिषेधः।तथाभावादुत्पन्नस्येति।उत्प

न्या०भा०
५२

त्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति। प्रागुत्पत्तेः शब्द एव नास्ति उत्पन्नस्य शब्दस्य भावात् शब्दस्य सतः प्रयत्नानंतरीयकत्वमनित्यत्वकारणमुपपद्यते कारणोपपत्तेरयुक्तोयं दोषः प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादिति सामान्यदृष्टांतयोरैंद्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः। अनित्यः शब्दः प्रयत्नानंतरीयकत्वात् घटादिवदित्युक्ते हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते। सति प्रयत्नानंतरीयकत्वेऽस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैंद्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येनातो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति। अस्योत्तरं। साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयेऽत्यंतसंशयप्रसंगो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः। विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्यमाणेऽर्थे पुरुष इति न स्थाणुपुरुषसाधर्म्यात् संशयोवकाशं लभते। यदि वै लभेत। ततः स्थाणुपुरुषसाधर्म्यस्यानुच्छेदादत्यंतसंशयः स्यात् गृह्यमाणे च विशेषे नित्यसाधर्म्यं संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते। नहि गृह्यमाणे पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं संशयहेतुर्भवति। उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः। उभयेन नित्येन अनित्येन च साधर्म्यात्पक्षप्रतिपक्षयोः प्रवृत्तिः प्रक्रिया। अनित्यः शब्दः प्रयत्नानंतरीयकत्वात् घटवदित्येकः पक्षं प्रवर्तयति। द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यादेवं च सति प्रयत्नानंतरीयकत्वमिति हेतुरनित्यसाधर्म्येणोच्यमानो न प्रकरणमतिवर्तते। प्रकरणानतिवृत्तेस्तन्निर्णयानिवर्तनं। समानं चैतन्नित्यसाधर्म्येणोच्यमाने हेतौ तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः। समानं चैतद्वैधर्म्येपि। उभयवैधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसम इति। अस्योत्तरं। प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः। उभयसाधर्म्यात्। प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात्प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति। यदुभयसाधर्म्यं तत्र एकतरः प्रतिपक्ष इत्येवं च सत्युपपत्तेः प्रतिपक्षो भवति प्रतिपक्षोपपत्तेरनुपपन्नः प्रतिषेधो यदि प्रतिपक्षोपपत्तिः प्रतिषेधो नोपपद्यते। अथ प्रतिषेधोपपत्तिः प्रतिपक्षो नोपपद्यते। प्रतिषेधोपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तिश्चेति विप्रतिषिद्धमिति। तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिर्विपर्यये प्रकरणावसानात्। तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रकरणं भवतीति। त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः। हेतुः साधनं तत्साध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत्। यदि पूर्वं साधनमसति साध्ये कस्य साधनं। अथ पश्चादसति साधने कस्येदं साधनं अथ युगपत्साध्यसाधने युगपत्साध्यसाधनयोर्द्वयोर्विद्यमानयोः किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति हेतुरहेतुना नाविशिष्यते अहेतुसाम्यात्प्रत्यवस्थानमहेतुसमः। न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः। न त्रैकाल्यासिद्धिः

५२

109
1920

कस्मात् हेतुतः साध्यसिद्धेः निर्वर्तनीयस्य निर्वृत्तिर्विज्ञेयस्य च विज्ञानं उभयं कारणतो दृश्यते। सोयं महान् प्रत्यक्षविषय उदाहरणमिति। यत्तु खलूक्तमसति साध्ये कस्य साधनमिति। यत्तु निवर्त्यते यच्च विज्ञाप्यते तस्येति। प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः। पूर्वं पश्चाद्युगपद्वा प्रतिषेध इति। नोपपद्यते प्रतिषेधानुपपत्तेः स्थापनाहेतुः सिद्ध इति। अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः। अनित्यः शब्दः प्रयत्नानंतरीयकत्वात्। अनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्दोऽर्थादापन्नं नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति। अस्ति चास्य नित्यसाधर्म्यमस्पर्शत्वमिति। अस्योत्तरं। अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकांतिकत्वाच्चार्थापत्तेः। अनुपपाद्य सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यत इति ब्रुवतः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वात् अनित्यपक्षसिद्धावर्थापन्नं नित्यपक्षस्य हानिरिति अनैकांतिकत्वाच्चार्थापत्तेरुभयपक्षसमा चेयमर्थापत्तिः यदि नित्यसाधर्म्यादस्पर्शत्वादाकाशवन्नित्यः शब्दोऽर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्यात्प्रयत्नानंतरीयकत्वादनित्य इति न चेयं विपर्ययमात्रादेकांतेनार्थापत्तिः न खलु वै घनस्य ग्राव्णः पतनमिति। अर्थादापद्यते द्रवाणामपां पतनाभाव इति। एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसंगात्सद्भावोपपत्तेरविशेषसमः। एको धर्मः प्रयत्नानंतरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यत इति। अविशेषे तु उभयोरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रसज्यते एको धर्मः सद्भावः सर्वस्योपपद्यत इति। सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसंगात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः। अस्योत्तरं। क्वचित्तद्धर्मोपपत्तेः क्वचिच्चानुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः। यथा साध्यदृष्टांतयोरेकस्य धर्मस्य प्रयत्नानंतरीयकत्वस्योपपत्तेरनित्यत्वं धर्मांतरमविशेषो नैवं सर्वभावानां सद्भावोपपत्तिनिमित्तं धर्मांतरमस्ति येनाविशेषः स्यात्। अथ मतमनित्यत्वमेव धर्मांतरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं भावानां सर्वत्र स्यादिति एवं खलु वै कल्प्यमाने अनित्याः सर्वे भावाः सद्भावोपपत्तेरिति पक्षः प्राप्नोति तत्र प्रतिज्ञातार्थव्यतिरिक्तमुदाहरणं नास्ति अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्तीति प्रतिज्ञैकदेशस्य चोदाहरणत्वमनुपपन्नं न हि साध्यैकदेश उदाहरणं भवति तत्र च नित्यानित्यभावात् सद्भावादनित्यत्वानुपपत्तिः तस्मात् सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसंग इति निरभिधेयमेतद्वाक्यमिति सर्वभावानां सद्भावोपपत्तेरनित्यत्वमिति ब्रुवताऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वं तत्रानुपपन्नः प्रतिषेध इति। उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः। यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दः नित्यत्वकारणमप्युपपद्यते अस्यास्पर्शत्वमिति नित्यत्वमप्युपपद्यते उभयस्यानित्यत्वस्य नित्यत्वस्य च कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः। अस्योत्तरं। उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः। उभयकारणोपपत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेरनित्यत्वं प्रतिषिध्यते यदि प्रतिषिध्येत नैव कारणोपपत्तिः स्यात् उभयकारणोपपत्तिवचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरनुज्ञायते अभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेधः व्याघातात्प्रतिषेध इति चेत्। समाने

व्याघातः।एकस्यनित्यत्वानित्यत्वप्रसंगंव्याहतंब्रुवतोक्तःप्रतिषेधइतिचेत्स्वपक्षपरपक्षयोःसमानोव्याघातः।सचनेकतरस्यसाधकः।इतिनिर्दिष्टकारणाभावेप्युपलंभादुपलब्धिसमः।निर्दिष्टस्यप्रयत्नानंतरीयकत्वनित्यत्वकारणस्याभावेपिवायुनादेनवृक्षशाखाभंगजस्यशब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यतेनिर्दिष्टस्यसाधनधर्मकारणस्याभावेपिसाध्यधर्मस्योपलब्ध्याप्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः।अस्योत्तरं।कारणांतरादपितद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः।प्रयत्नानंतरीयकत्वादितिब्रुवताकारणतउत्पत्तिरियमभिधीयते।तेनकार्यस्यकारणनियमः।यदिचकारणांतरादप्युत्पद्यमानस्यशब्दस्यतदनित्यत्वमुपपद्यतेकिमत्रप्रतिषिध्यतइति।नप्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्यशब्दस्यानुपलब्धिःकस्मादावरणाद्यनुपलब्धेः।यथाविद्यमानस्योदकादेरर्थस्यावरणादिभिरनुपलब्धिःनैवंशब्दस्याग्रहणकारणेनावरणादिनानुपलब्धिः।गृह्येतचैतदस्याग्रहणकारणमुदकादिवन्नतुगृह्यतेतस्मादुदकादिविपरीतःशब्दोनुपलभ्यमानइति।तदनुपलब्धेरनुपलंभादभावसिद्धौतद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः।तेषामावरणादीनामनुपलब्धेः।अनुपलंभान्नास्तीत्याभावोऽस्याःसिध्यतिअभावसिद्धौहेत्वभावात्तद्विपरीतमस्तित्वमवधार्यते।तद्विपरीतोपपत्तेर्यत्प्रतिज्ञातं।नप्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्यशब्दस्यानुपलब्धिरित्येतन्नसिध्यति।सोयंहेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणादिषुचावरणाद्यनुपलब्धौचसमयानुपलब्ध्याप्रत्यवस्थितेरनुपलब्धिसमोभवति।अस्योत्तरं।अनुपलंभात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः।आवरणाद्यनुपलब्धिर्नास्ति।अनुपलंभादित्ययमहेतुः।कस्मादनुपलंभात्मकत्वादनुपलब्धेः।उपलंभाभावमात्रत्वादनुपलब्धेः।यदस्तितदुपलब्धेर्विषयः।उपलब्ध्यातदस्तीतिप्रज्ञायते।यन्नास्तिसोनुपलब्धेर्विषयः।अनुपलब्ध्यानुपलभ्यमानंनास्तीतिप्रज्ञायते।सोयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलंभः।उपलब्ध्यभावेऽनुपलब्धौस्वविषयेप्रवर्तमानोनस्वविषयंप्रतिषिध्यति।अप्रतिषिद्धाचावरणाद्यनुपलब्धिःहेतुत्वायकल्प्यतेतदुपलब्धेःस्वविषयप्रतिपादकाया।अभावात्अनुपलंभादभावोऽनुपलब्धेर्विषयोगम्यतेनसंत्यावरणादिनिशब्दस्याग्रहणकारणादीनिति।अनुपलंभादनुपलब्धिःसिध्यतिविषयःसंतस्येति।ज्ञानविकल्पानांचभावाभावसंवेदनादध्यात्मं।अहेतुरितिवर्ततेशरीरेशरीरिणांज्ञानविकल्पानांभावाभावौसंवेदनीयौ।अस्तिमेसंशयज्ञानंनास्तिमेसंशयज्ञानमित्येवंप्रत्यक्षानुमानागमस्मृतिज्ञानेषुवसेयं।आवरणाद्यनुपलब्धिरुपलब्ध्याभावःस्वसंवेद्यो।नास्तिमेशब्दस्यावरणाद्युपलब्धिरितिनोपलभ्यंतेशब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणादीनितत्रयदुक्तंतदनुपलंभादभावसिद्धिरिति।एतन्नोपपद्यतेसाधर्म्यात्तुल्यधर्मोप

111/1920

पत्तेःसर्वानित्यत्वप्रसंगादनित्यसमः।अनित्येनघटेनसाधर्म्यादनित्यःशब्दइतिब्रुवतोस्तिघटेनानित्येनसर्वभावानांसाधर्म्यमितिसर्वस्यानित्यत्वमनिष्टंप्रसज्यतेसोयमनित्येनप्रत्यवस्थानादनित्यसमइति।अस्योत्तरं।साधर्म्यादसिद्धेःप्रतिषेधासिद्धिःप्रतिषेध्यसामर्थ्यात्।दृष्टांतेचसाध्यसाधनभावेनप्रज्ञातस्यधर्मस्यहेतुत्वात्तस्यचोभयथाभावान्नाविशेषः।प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तंवाक्यंपक्षनिवर्तकंप्रतिपक्षलक्षणंप्रतिषेधः।तस्यपक्षेणप्रतिषेध्येनसामर्थ्यंप्रतिज्ञाययोगः।तच्चानित्यसाधर्म्यादनित्यस्यासिद्धिः।साधर्म्यादसिद्धेःप्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः।प्रतिषेधोनसाधर्म्यादिति।दृष्टांतेचसाध्यसाधनभावेनप्रज्ञातस्यधर्मस्यहेतुत्वात्तस्यचोभयथाभावान्नाविशेषोदृष्टांतेयःखलुधर्मःसाध्यसाधनभावेनप्रज्ञायतेनाभिधीयतेसचोभयथाभवतिकेनचित्समानःकुतश्चिद्विशिष्टःसामान्यात्साधर्म्यंविशेषाच्चवैधर्म्यंएवंसाधर्म्यविशेषोहेतुर्नाविशेषेणसाधर्म्यमात्रंवैधर्म्यमात्रंवाश्रित्यभवानाह।साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेःसर्वानित्यत्वप्रसंगादनित्यसमइतितत्एतदयुक्तमिति।अविशेषसमप्रतिषेधेचयदुक्तंतदिहापिवेदितव्यमिति।नित्यमनित्यभावादनित्येनित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः।अनित्यःशब्दः।अथनसर्वदाभवतिअनित्यत्वस्याभावान्नित्यःशब्दःएवंनित्यत्वेनप्रत्यवस्थानान्नित्यसमः।अस्योत्तरं।प्रतिषेध्येनित्यमनित्यभावादनित्येनित्यत्वोपपत्तेःप्रतिषेधाभावः।प्रतिषेध्येशब्देनित्यमनित्यत्वस्यभावादित्युच्यमानेऽनुज्ञातंशब्दस्यानित्यत्वंअनित्यत्वोपपत्तेश्चनानित्यःशब्दइति।प्रतिषेधोनोपपद्यते।अथनाभ्युपगम्यतेनित्यमनित्यत्वस्यभावादिति।हेतुर्नभवतीतिहेत्वभावात्प्रतिषेधानुपपत्तिरिति।उत्पन्नस्यचनिरोधादभावःशब्दस्यानित्यत्वंतत्रपरिप्रश्नानुपपत्तिः।योयंपरिप्रश्नःतदनित्यत्वंशब्देकिंसर्वदाभवत्यथनेति।अयमनुपपन्नःकस्मादुत्पन्नस्ययोनिरोधादभावःशब्दस्यतदनित्यत्वमिति।एवंचसत्यधिकरणाधेयविभागोव्याघातान्नास्तिनित्यानित्यविरोधाच्चनित्यत्वमनित्यत्वंचएकस्यधर्मिणोधर्माविितिविरुध्येतेनसंभवतः।तत्रयदुक्तंनित्यमनित्यत्वस्यभावान्नित्यइति।एतदविद्यमानस्यार्थमविद्यमानइति।प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः।प्रयत्नानंतरीयकत्वादनित्यःशब्दइतियस्यप्रयत्नानंतरमात्मलाभःतत्खल्वभूत्वाभवतियथाघटादिकार्यंअनित्यमितिचभूत्वानभवतीत्येतद्विज्ञायतेएवमवस्थितेप्रयत्नकार्यानेकत्वादिति।प्रतिषेधउच्यते।प्रयत्नानंतरमात्मलाभश्चदृष्टोघटादीनांव्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानांतत्किंप्रयत्नानंतरमात्मलाभः।शब्दस्यअभिव्यक्तिरितिविशेषोनास्तिकार्यविशेषेप्रत्यवस्थानंकार्यसमः।अस्योत्तरं।कार्यान्यत्वेप्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः।सतिकार्यान्यत्वेऽनुपलब्धिकारणोपपत्तेःप्रयत्नस्याहेतुत्वंशब्दस्याभिव्यक्तौयत्रप्रयत्नानंतरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धिकारणंव्यवधानमुपपद्यतेव्यवधानापोहाच्चप्रयत्नानंतरभाविनोऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति।नतुशब्दस्यानुपलब्धिकारणं

किंचिदुपपद्यते।यस्यप्रयत्नानंतरमपोहाच्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीतितस्मादुपपद्यते।शब्दोनाभिव्यज्यतइति।हेतोश्चेदनैकांतिकत्वमुपपाद्यतेअनैकांतिकत्वादसाधकस्यादितिचेनैकांतिकत्वादसाधकंप्रतिषेधातिसमानोदोषः।प्रतिषेधोप्यनैकांतिकःकिंचित्प्रतिषेधतिकिंचिन्नेतिअनैकांतिकत्वादसाधकइति।अथवाशब्दस्यानित्यत्वपक्षेप्रयत्नानंतरमुत्पादोनाभिव्यक्तिरितिविशेषहेत्वभावः।नित्यपक्षेपिप्रयत्नानंतरमभिव्यक्तेर्नोत्पादइतिविशेषहेत्वभावःसोयमुभयपक्षसमोविशेषहेत्वभावइत्युभयमप्यनैकांतिकमिति।सर्वत्रैवं।सर्वेषुसाधर्म्यप्रवृत्तिषुप्रतिषेधहेतुषुयत्रयत्राविशेषोदृश्यतेतत्रतत्रोभयोःपक्षयोःसमःप्रसज्यते।प्रतिषेधाविप्रतिषेधेप्रतिषेधदोषवद्दोषः।योयंप्रतिषेधेसमानोदोषः।अनैकांतिकत्वमापद्यतेसोयंप्रतिषेधस्यविप्रतिषेधेपिसमानस्तत्रानित्यःशःप्रयत्नानंतरीयकत्वादितिसाधनवादिनःस्थापनाहेतुनाप्रथमःपक्षः।प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमइति।दूषणवादिनःप्रतिषेधहेतुनाद्वितीयःपक्षः।सचप्रतिषेधउच्यतेतस्यास्यप्रतिषेधस्यप्रतिषेधेपिसमानोदोषइति।अयंतृतीयःपक्षोविप्रतिषेधइतिउच्यतेएतस्मिन्प्रतिषेधविप्रतिषेधेपिसमानोदोषोऽनैकांतिकत्वंलक्षणंचतुर्थःपक्षः।प्रतिषेधंसदोषमभ्युपेत्यप्रतिषेधविप्रतिषेधेसमानदोषप्रसंगोमतानुज्ञाप्रतिषेधंद्वितीयंपक्षंसदोषमभ्युपेत्यउद्धारमनुक्त्वाअनुज्ञायप्रतिषेधविप्रतिषेधेतृतीयपक्षेसमानमनैकांतिकत्वमिति।समानंदोषंप्रसंजानोदूषणवादिनोमतानुज्ञाप्रसज्यतइति।पंचमःपक्षःस्वपक्षलक्षणोपपत्त्युपसंहारेहेतुनिर्देशेपरपक्षदोषाभ्युपगमात्समानोदोषः।स्थापनापक्षेप्रयत्नकार्यानेकत्वादितिदोषःस्थापनाहेतुवादिनःस्वपक्षलक्षणोभवतिकस्मात्स्वपक्षलक्षणक्षसमुत्थत्वात्सोयंस्वपक्षलक्षणंदोषमपेक्षमाणोऽनुद्धृत्यानुज्ञायप्रतिषेधेसमोनोदोषइत्युपपद्यमानेदोषंपरपक्षउपसंहरति।इत्थंचानैकांतिकःप्रतिषेधइतिहेतुंनिर्दिशतीतितत्र।स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानेनदोषोपसंहारेहेतुनिर्देशेचसत्यनेनपरपक्षोभ्युपगतोभवतिकथंकृत्वायः।परेणप्रयत्नकार्यानेकत्वादित्यनैकांतिकदोषउक्तः।तमनुद्धृत्यप्रतिषेधेपिसमानोदोषइत्याहएवंस्थापनांसदोषमभ्युपेत्यप्रतिषेधेपिसमानंदोषःप्रसजतः।परपक्षाभ्युपगमात्समानोदोषोभवतियथापरस्यप्रतिषेधंसदोषमभ्युपेत्यप्रतिषेधेसमानंदोषंप्रसजतोमतानुज्ञाप्रसज्यतइति।सखल्वयंषष्ठःपक्षःतत्रखलुस्थापनाहेतुवादिनःप्रथमतृतीयपंचमाःपक्षाःप्रतिषेधहेतुवादिनोद्वितीयचतुर्थषष्ठाःतेषांसाध्वसाधुतायांमीमांस्यमानायांचतुर्थषष्ठयोरर्थाविशेषात्पुनरुक्तदोषप्रसंगः।चतुर्थपक्षेसमानदोषत्वंपर

113
1920

रस्योच्यतेप्रतिषेधविप्रतिषेधेप्रतिषेधदोषवद्दोषइतिषष्ठेपिपरपक्षाभ्युपगमात्समानोदोषइतिसमानदोषत्वमेवोच्यतेनाविशेषःकश्चिदितिसमानस्तृतीयपंचमयोःपुनरुक्तदोषप्रसंगः।तृतीयपक्षेप्रतिषेधेपिसमानोदोषइतिसमानत्वमभ्युपगम्यपंचमपक्षेपिप्रतिषेधसमानदोषप्रसंगोभ्युपगम्यतेनार्थविशेषः।कश्चिदुच्यतइतितत्रपंचमषष्ठपक्षयोरर्थाविशेषात्पुनरुक्तदोषस्तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा।प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभावइतिषट्पक्ष्यामुभयोरसिद्धिःयदाषट्पक्षीप्रतिषेधेपिसमानोदोषइत्येवंप्रवर्तते।नचोभयोःपक्षयोरसिद्धिःयदातुकार्यान्यत्वेप्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेरित्यनेनतृतीयपक्षोयुज्यतेतदाविशेषहेतुवचनात्।प्रयत्नानंतरमात्मलाभःशब्दस्यनाभिव्यक्तिरितिसिद्धःप्रथमःपक्षोनषट्पक्षीप्रवर्ततइति॥ ॥इतिवात्स्यायनीयेन्यायभाष्येपंचमाध्यायस्याद्यमाह्निकं॥

॥विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वमितिसंक्षेपेणोक्तंतदिदानींविभजनीयंनिग्रहस्थानानिपराजयवस्तून्यपराधाधिकरणानिप्रायेणप्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणितत्त्ववादिनमतत्त्ववादिनंचाभिसंप्लवंतेतेषांविभागः।प्रतिज्ञाहानिःप्रतिज्ञांतरंप्रतिज्ञाविरोधःप्रतिज्ञासंन्यासोहेत्वंतरमर्थांतरंनिरर्थकंअविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालंन्यूनमधिकंपुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविक्षेपोमतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणंनिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धांतोहेत्वाभासाश्चेतिनिग्रहस्थानानि।तानीमानिद्वाविंशतिधाविभज्यलक्ष्यंते।प्रतिदृष्टांतधर्माभ्यनुज्ञास्वदृष्टांतेप्रतिज्ञाहानिः।साध्यधर्मप्रत्यनीकेनधर्मेणप्रत्यवस्थितेप्रतिदृष्टांतधर्मंस्वदृष्टांतेभ्यनुज्ञानन्प्रतिज्ञातंजहातीति।प्रतिज्ञाहानिः।निदर्शनं।ऐंद्रियकत्वादनित्यःशब्दःघटवदितिकृतेअपरआह।दृष्टमैंद्रियंसामान्यंनित्यंकस्मान्नतथाशब्दइतिप्रत्यवस्थितइदमाह।यद्यैंद्रियकंसामान्यंनित्यंकामंघटोपिनित्योऽस्त्वितिसखल्वयंसाधकस्यदृष्टांतस्यनित्यत्वंप्रसंजयन्निगमानांतमेवपक्षंजहातिपक्षंजहत्प्रतिज्ञांजहातीत्युच्यतेप्रतिज्ञाश्रयत्वात्पक्षस्येति।प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधेधर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशःप्रतिज्ञांतरं।प्रतिज्ञातोर्थोनित्यःशब्दऐंद्रियकत्वात्।घटवदित्युक्तेयोस्यप्रतिषेधः।प्रतिदृष्टांतेनव्यभिचारोहेतोःसामान्यमैंद्रियकंनित्यंदृष्टमिति।तस्मिंश्चप्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधेधर्मविकल्पादितिदृष्टांतप्रतिदृष्टांतयोःसाधर्म्ययोगेधर्मभेदात्सामान्यमैंद्रियकंसर्वगतमैंद्रियकस्त्वसर्वगतोघटइतिधर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशइतिसाध्यसिद्ध्यर्थःकथंयथाघटोऽसर्वगतःएवंशब्दोप्यसर्वगतोघटवदेवानित्यइतितत्रानित्यःशब्दइतिपूर्वप्रतिज्ञाअसर्वगतःशब्दइतिद्वितीयाप्रतिज्ञाप्रति

ज्ञांतरं।तत्कथंनिग्रहस्थानंनप्रतिज्ञायाःसाधनंप्रतिज्ञांतरंकिंतुहेतुदृष्टांतौसाधनंप्रतिज्ञायाःतदेतदसाधनोपादानमनर्थकमि
तिआनर्थक्यान्निग्रहस्थानमिति।प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधःप्रति।ज्ञाविरोधः।गुणव्यतिरिक्तंद्रव्यमितिप्रतिज्ञा।रूपादिभ्योर्थांत
रस्यानुपलब्धेरितिहेतुः।सोयंप्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः।कथंयदिगुणव्यतिरिक्तंद्रव्यंरूपादिभ्योर्थांतरस्यानुपलब्धिर्नोपलं
भ्यतेपद्यते।अथोरूपादिभ्योर्थांतरस्यानुपलब्धिर्गुणव्यतिरिक्तंद्रव्यमितिनोपपद्यतेगुणव्यतिरिक्तंचद्रव्यंरूपादिभ्यश्चार्थां
तरस्यानुपलब्धिरितिविरुध्यते।व्याहन्यतेनसंभवतीति।पक्षप्रतिषेधेप्रतिज्ञातार्थापनयनंप्रतिज्ञासंन्यासः।अनित्यः
शब्दऐंद्रियकत्वात्घटवदित्युक्तेपरोब्रूयात्।सामान्यमैंद्रियकं।नचानित्यमेवंशब्दोप्यैंद्रियकोनचानित्यःएवंप्रतिषेधे
पक्षेब्रूयात्कःपुनराहअनित्यःशब्दइतिसोयंप्रतिज्ञातार्थनिह्नवःप्रतिज्ञासंन्यासइति।अविशेषोक्तेहेतौप्रतिषिद्धे
विशेषमिच्छतोहेत्वंतरं।निदर्शनमेकप्रकृतीदंव्यक्तमितिप्रतिज्ञाकस्माद्धेतोरेकप्रकृतीनांविकाराणांपरिमाणात्मृत्पू
र्वकाणांशरावादीनांदृष्टंपरिमाणंयावान्प्रकृतेर्व्यूहोभवतितावान्विकारइतिदृष्टंचप्रतिविकारंपरिमाणंअस्तिचेदंपरिमा
णंप्रतिव्यक्तंतदेकप्रकृतीनांविकाराणांपरिमाणात्पश्यामोव्यक्तमिदमेकप्रकृतीति।अव्यभिचारेणप्रत्यवस्थानं।नाना
प्रकृतीनामेकप्रकृतीनांचविकाराणांदृष्टंपरिमाणइति।एवंप्रत्यवस्थितेइदमाह।एकप्रकृतिसमन्वयेसतिशरावादिविका
राणांपरिमाणदर्शनात्सुखदुःखमोहसमन्वितंहीदंव्यक्तंपरिमितंगृह्यतेतस्यप्रकृत्यंतरसमन्वयाभावेसत्येकप्र
कृतित्वमितितदिदमविशेषोक्तेहेतौप्रतिषिद्धेविशेषंब्रुवतोहेत्वंतरंभवतिसतिचहेत्वंतरभावेपूर्वकस्यहेतोरसाध
कत्वान्निग्रहस्थानमिति।हेत्वंतरवचनेसतियदिहेत्वर्थनिदर्शनोदृष्टांतउपादीयतेनेदंव्यक्तमेकविप्रकृत्यंतरोपादा
नात्।अथनोपादीयतेदृष्टांतेहेत्वर्थस्यानिदर्शितस्यसाधकभावादनुपपत्तेरानर्थक्याद्धेतोरनिवृत्तंनिग्रहस्थानमि
ति।प्रकृतादर्थादप्रतिसंबद्धार्थमर्थांतरंयथोक्तलक्षणेपक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेहेतुतःसाध्यसिद्धौप्रकृतायांब्रूयात्।
नित्यःशब्दअस्पर्शत्वादितिहेतुःहेतुश्चनामहिनोतेस्तनिप्रत्ययेकृदंतंपदंपदंचनामाख्यातोपसर्गनिपाताःअभिधेयस्य
क्रियांतरयोगाद्विशिष्यमाणरूपःशब्दोनामक्रियाकारकसमुदायःकारकसंख्याविशिष्टःक्रियाकालयोगाभिधा

115/1920

य्याख्यातंधात्वर्थमात्रंचकालाभिधानविशिष्टंप्रयोगेष्वभिद्यमानरूपानिपाताःउपसृज्यमानाःक्रियावद्योतकाःउपसर्गाइत्येव
मादितदर्थांतरंवेदितव्यमिति।वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकं।यथानित्यःशब्दःकचटतपानांजबगडदशत्वात्।झभञ्घढधषवदिति
एवंप्रकारंनिरर्थकमिति।अभिधानाभिधेयभावानुपपत्तौअर्थगतेरभावात्।वर्णाएवक्रमेणनिर्दिश्यंतइति।परिषत्प्रतिवादि
भ्यांत्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थं।यद्वाक्यंपरिषदाप्रतिवादिनाचत्रिरभिहितमपिनविज्ञायतेश्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगम
तिद्रुतोच्चारितमित्येवमादिनाकारणेनतदविज्ञातमविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणायप्रयुक्तमितिनिहस्थानमिति।पौर्वापर्यायोगादप्र
तिसंबद्धार्थमपार्थकं।यत्रानेकस्यपदस्यवाक्यस्यपौर्वापर्येणान्वययोगोनास्तीत्यसंबद्धार्थत्वंगृह्यतेतत्समुदायार्थस्यापा
पादपार्थकं।यथादशदाडिमानिषडपूपाःकुंडमजाजिनंपललपिंडः।अथकौतुकमेतत्कुमार्याःपाय्यंतस्याःपिताप्रतिशीनइति।अव
यवविपर्यासवचनमप्राप्तकालं।प्रतिज्ञादीनामवयवानांयथालक्षणमर्थवशात्क्रमः।तत्रावयवविपर्यासेनवचनमप्राप्तका
लअसंबद्धार्थंनिग्रहस्थानमिति।हीनमन्यतमेनाप्यवयवेनन्यूनं।प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेनहीनंतन्न्यूनंनिग्रह
स्थानंनसाधनाभावेसाध्यसिद्धिरिति।हेतूदाहरणाधिकमधिकं।एकेनकृतत्वादन्यतरस्यानर्थक्यमितितदेतन्नियमाभ्युपगमेवे
दितव्यमिति।शब्दार्थयोःपुनर्वचनंपुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्।शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं।नित्यःशब्दोऽनित्यःशब्दइतिशब्दपुन
रुक्तं।अनित्यःशब्दोनिरोधधर्मकोध्वानइति।अर्थपुनरुक्तंअनुवादेत्वपुनरुक्तंशब्दाभ्यासादर्थविशेषोपपत्तेः।यथाहेत्वपदेशा
त्प्रतिज्ञायाःपुनर्वचनंनिगमनमिति।अर्थादापन्नस्यस्वशब्देनपुनर्वचनंपुनरुक्तमिति।प्रकृतंनिदर्शनंउत्पत्तिधर्मकमनित्यमि
ति।उक्त्वाअर्थादापन्नस्यार्थस्ययोभिधायकःशब्दःतेनस्वशब्देनब्रूयादनुत्पत्तिधर्मकमनित्यमितितच्चपुनरुक्तंवेदितव्यं।अर्थ
संप्रत्ययार्थेशब्दप्रयोगेप्रतीतःसोर्थोर्थापत्त्येति।विज्ञातपरिषदात्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाषणं।विज्ञातार्थस्यच
वाक्यस्यपरिषदाप्रतिवादिनात्रिरभिहितस्ययदप्रत्युच्चारणंतदननुभाषणंनामनिग्रहस्थानं।अप्रत्युच्चारयंनियमाश्रयंपरप
क्षप्रतिषेधंब्रूयात्।अविज्ञातंचाज्ञानं।विज्ञातस्यवाक्यार्थस्यपरिषदाप्रतिवादिनात्रिरभिहितस्ययदविज्ञानंतदज्ञानंनामनि
ग्रहस्थानमिति।अर्थंकंखल्वविज्ञायकस्यप्रतिषेधंब्रूयादिति।उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा।परपक्षस्यप्रतिषेधउत्तरंतद्येनप्र
तिपद्यते।तदानिगृहीतोभवति।कार्यव्यासंगात्कथाविच्छेदोविक्षेपः।यत्रकर्तव्यंव्यासज्यकथांविच्छिनत्तिइदंमेकरणीयंपरिही
यतेएतस्मिन्नवसितेपश्चात्कथयिष्यामीतिसंविक्षेपोनामनिग्रहस्थानं।एकतरनिग्रहावसानायांकथायांस्वयमेवकथांते

प्रतिपद्यतइति।स्वपक्षदोषाभ्युपगमात्परपक्षदोषप्रसंगोमतानुज्ञायःपरेणनोदितंदोषंस्वपक्षेभ्युपगम्यानुद्धृत्यवदतिभवत्पक्षे
प्ययंसमानोदोषइतिसस्वपक्षेदोषाभ्युपगमात्परपक्षेतंदोषंप्रसंजन्परमतमनुजानातीतिमतानुज्ञानामनिग्रहस्थानमापद्य
तइति।निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहःपर्यनुयोज्योपेक्षणंपर्यनुयोज्योनामनिग्रहोपपत्त्याचोदनीयः।तस्योपेक्षणंनिग्रहंप्राप्तो
सीत्यननुयोगः।एतच्चनिग्रहस्थानंनिम्नकस्यपराजयइत्यनुयुक्तभियापरिषदावचनीयं।नखलुनिग्रहप्राप्तस्यस्वकोपीनं
विवृणुयादिति।अनित्यंग्रहस्थानेनिग्रहस्थानाभियोगोनिरनुयोज्यानुयोगः।निग्रहस्थानलक्षणस्यमिथ्याध्यवसायादनिग्रह
स्थानेनिग्रहीतोसीतिपरंब्रुवन्निरनुयोज्यस्यानुयोगान्निगृहीतोवेदितव्यइति।सिद्धांतमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसंगोऽपसि
द्धांतः।कस्यचिदर्थस्यतथाभावंप्रतिज्ञायप्रतिज्ञातार्थविपर्ययादनियमात्कथाप्रसंगोऽपसिद्धांतः।कस्यचिदर्थस्यतथाभा
वंप्रतिज्ञायप्रतिज्ञातार्थविपर्ययादनियमात्कथांप्रसजतोऽपसिद्धांतोवेदितव्यः।यथानसदात्मानंजहातिनसतोविनाशःन
सदात्मानंलभतेनासदुत्पद्यतइतिसिद्धांतमभ्युपेत्यपक्षंव्यवस्थापयति।एकप्रकृतीदंव्यक्तंविकाराणामन्वयदर्शनात्मृदन्वि
तानांशरावादीनांदृष्टमेकप्रकृतित्वंतथाचायंव्यक्तभेदःसुखदुःखमोहान्वितोनिगृह्यतेतत्समन्वयदर्शनात्सुखादिभिरेकप्र
कृतीदंव्यक्तमितिएवमुक्तवाननुयुज्यते।अथप्रकृतिविकारइतिकथंलक्षयितव्यमितियस्यावस्थितस्यधर्मांतरनिवृत्तौ
धर्मांतरंप्रवर्ततेसाप्रकृतिः।यच्चधर्मांतरंप्रतिपद्यतेनिवर्ततेचसविकारइतिसोर्थप्रतिज्ञातार्थविपर्ययादनियमात्कथांप्रसजतिप्रति
ज्ञातंखल्वनेननासदाविर्भवतिनसत्तिरोभवतीतिसदसतोश्चतिरोभावाविर्भावावंतरेणनकस्यचित्प्रवृत्तिःप्रवृत्त्युपरमश्चसंभवतिमृ
दिखल्ववस्थितायांभविष्यतिशरावादिलक्षणंधर्मांतरमितिप्रवृत्तिर्भवतिअभूदितिप्रवृत्तिउपरमः।तदेतन्मृद्धर्माणामस्यात्।एवं
प्रत्यवस्थितोयदिसतआत्महानमसतश्चात्मलाभमभ्युपैतितस्यापसिद्धांतोनिग्रहस्थानंभवति।अथनाभ्युपैतिपक्षोस्यनसिध्य
ति।हेत्वाभासाश्चयथोक्ताः।हेत्वाभासाश्चनिग्रहस्थानानि।किंपुनर्लक्षणायोगाद्धेत्वभावान्निग्रहस्थानमापन्नाः।यथाप्रमाणा
निप्रमेयत्वमित्यतआह।यथोक्ताइतिहेत्वाभासलक्षणेनैवनिग्रहस्थानभावइति।तइमेप्रमाणादयःपदार्थाउद्दिष्टालक्षिताःपरि
क्षिताश्चेति।योक्षपादमृषिंन्यायःप्रत्यभाद्वदतांवरं।तस्यवात्स्यायनइदंभाष्यजातमवर्तयदिति॥ ॥इतिश्रीवात्स्यायनी
येन्यायभाष्येपंचमोध्यायः॥ ॥ ॥ शुभंभवतु॥ ॥ ॥ ॥श्रीविश्वेश्वर॥

117
1920

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

118
1930

॥इतिगौतमसूत्रन्यायभाष्यंसमाप्तं॥ छ॥